

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Հ Ո Ղ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ ՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
2 0 0 2

ՀՀ գիտությունների և մշակույթի նախարարության
Արեւելահայաստանի տնտեսական

ՄԵՐՁՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ**

Հոգիաժների ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ — 2002

Մեկենասությամբ՝
Արմեն և Բերսաբե Դերեճեան Հիմնադրամի (ԱՄՀ)

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

ՀԴՏ 94/99
ԳՄԴ 63.3(5)
Մ 663

Խ մ ք ա գ ր ա կ ա ն խ ո Ր Ի Ո Ր Ղ ՝
պ.գ.դ. Վահան Բայրուրյան, պ.գ.դ. Արամ Զոսյան,
պ.գ.թ. Պավել Չոբանյան, պ.գ.թ. Շահեն Կարամանուկյան,
պ.գ.թ. Ռուբեն Սաֆրաստյան, պ.գ.թ. Արտակ Մնվսիսյան

Մ 663 Սերժավոր Արևելք. Պատմություն, քաղաքականություն, մշա-
կույթ (հոդվածների ժողովածու)։- Եր.։ «Զանգակ-97», 2002.-
216 էջ։

Ժողովածուն ընդգրկում է 33 ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում
կայացած երիտասարդ արևելագետների XXIII գիտական նստաշրջա-
նում ընթերցված զեկուցումները։

Ներկայացված հոդվածները նվիրված են Սերժավոր Արևելքի հնագույն
ժամանակներից մինչև մեր օրերի պատմության, քաղաքականության և
մշակույթի մի շարք արդիական խնդիրներին։

Նախատեսված է արևելագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար։

ԻՐ 0503030000 շոռշ ք.
0003(01)-2002

ԳՄԴ 63.3(5)

ISBN 99930-2-525-9

© Հեղինակներ, 2002 թ.

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ՀՄԱՅԱԿՑԱՆ ՀԱՍՄԻԿ

ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՄԻ ՇԱՐՔ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԱՅԼ ՄԵՊԱԳԻՐ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հայասա-Ազգի երկիրը հիշատակվում է Զ.ա. XV-XIII դդ. խեթական աղբյուրներում, որպես խեթական տերության հզոր հակառակորդներից մեկը: Նրա լեզվի, պատմության և էթնոշակութային հարցերին անդրադարձել են մի շարք գիտնականներ, որոնց կարծիքները կարելի է բաժանել 3 հիմնական խմբի:

1. Գ. Ղափանցյանը, առավել ընդհանրացնելով և զարգացնելով մախորդ ուսումնասիրողների՝ Է.Ֆոֆերի և Պ.Կրեչմերի տեսակետները, հայասերները համարում էր հայերենի հիմքը, իսկ հայասացիներին՝ հայերի նախորդները¹:

2. Ի.Դյակոնովը «Հայասա» և «հայ» անվանումները համարում է պատահական մնացորդներ, իսկ լեզվի մասին կարծում է, որ այն, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում է հյուսիս-արևմտյան կովկասյան խմբին²:

3. Գ.Ջահուկյանը գտնում է, որ Հայասայի անվանումը կապված է հայ անվան հետ, բայց հայասերները հայերենի հիմքը չէ, այլ հայերենից տարբեր հնդեվրոպական լեզու, որ հանդես է գալիս նրա մեջ, որպես կողմնակի շերտ, սակայն վերջին ժամանակներս մա փոխել է իր այս տեսակետը և հայասերները համարում է հայերենի անմիջական հիմքը³:

Հայասայի լեզվի ուսումնասիրության համար նյութը շատ սահմանափակ է: Այն կարելի է բաժանել 3 խմբի՝ անձնանուններ, դիցանուններ, տեղանուններ:

Մեր կարծիքով Հայասա-Ազգիի բնակչությունը եղել է հնդեվրոպական, ավելի բարդ է սակայն այն խնդիրը, թե արդյո՞ք այնտեղ բնակվել են հայեր, կամ հայասերները անմիջական կապ ունի՞ր հայերենի հետ, այ-

նուհանդերձ մենք կասկած չունենք նաև այն հարցում, որ այդ տարածքի բնակչությունը իր մեծ դերն է ունեցել հայոց լեզվի և հայկական էթնոսի ձևավորման գործընթացում: Գ.Ղափանցյանի տեսակետի կապակցությամբ պետք է նշենք, որ նա, իր ժամանակին խորությամբ ուսումնասիրելով նյութը տարբեր տեսանկյուններից⁴ արտահայտել է նույն կարծիքը, սակայն լեզուների ասիանիկ տեսության գաղափարը, որին հետևում էր, հաճախ հանգեցրել է ոչ ճիշտ եզրահանգումների: Նրա հիմնական թերությունն այն էր, որ հայաստանյան անձնանուններն ու տեղանունները ճշմարտացիորեն համադրելով խեթալուվիականի հետ և գտնելով ընդհանրություններ, մեզ հետաքրքրող չա, չա վերջավորությունները բացատրում էր հնդեվրոպական լեզուների քերականությամբ, իսկ "ya"-ն մեկնաբանում է խուռիերենի քերականությամբ, որն ինչպես հայտնի է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին չի պատկանում: Հետաքրքրական է նաև, որ իր «Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней - Малой Азии»⁵ աշխատանքում նա, անդրադառնալով վերոհիշյալ վերջածանցներին, դարձյալ չի խոսում "ya" վերջածանցի մասին: Այնինչ, վերջինս, ըստ մեր դիտարկումների, իր հանդիպման հաճախականությամբ թվով եթե չի գերազանցում, ապա չի զիջում "ta"-ին և "sa"-ին⁶: Գ.Ղափանցյանը առանձնացնելով ya վերջավորությունը հայաստանյան անձնանուններում՝ այն բացատրում է խուռիերենում հանդիպող "ya" նվազեցուցիչ մասնիկով: Ի.Դյակոնովը, նկատելով նրա մոտ այս հակասությունը, քննադատել է Գ. Ղափանցյանի այս մոտեցումը: Ի.Դյակոնովի կարծիքով խուռիական վերջավորությամբ անձնանունը չի կարող պատկանել հնդեվրոպական ծագում ունեցող բնակչությանը: Եվ, զարգացնելով իր այս միտքը, ի տարբերություն Գ.Ջահուկյանի և նրանց մախորդների, հայասերենը դասում է խաթերենի կամ հյուսիս-արևմտյան կովկասյան խմբին, և հավանական է համարում խուռիական ազդեցությունը⁷: Մակայն նրա կարծիքով այդ հարցը չի կարելի վերջնականորեն լուծված համարել:

Մենք մեզ թույլ ենք տալիս չհամաձայնվելու Ի.Դյակոնովի տեսակետի հետ: Նախևառաջ այն պատճառով, որ հայաստանյան տեղանունների գերակշռող մասը ունի հնդեվրոպական վերջածանցներ: Եվ հենց "ya" տեղանվանական վերջածանցը, պետք է տարբերակել "ia" խուռիական նվազեցուցիչ մասնիկից: Մեր կարծիքով դա հնդեվրոպական վերջավորություն է, որ ունի բուն տեղանվանակերտ նշանակություն: Գ.Ջահուկյանի կարծիքով այն ծագում է հնդեվրոպական "iyo" ածանցից⁸: Ինչ վերաբերում է հայաստանյան և խեթալուվիական անձնանուններում հանդիպող "ya" վերջավորությանը, ապա մենք ենթադրում ենք, որ այստեղ առկա է խուռիական ազդեցություն և հնարավոր է որ այն փոխառնվել է խուռիերենից, որպես պարզապես անվանական վերջավորություն չզի-

տակցվելով նրա նվազեցուցիչ նշանակությունը: Մակայն դա բնավ էլ չպետք է նշանակի, որ կրողները եղել են խումբներ: Նման դեպքերի համար հետաքրքրական օրինակ կարող է հանդիսանալ հենց խումբիական պետությունում՝ Միտաննիում ավազանու մի մասի անձնանունների հնդիրանական լինելու փաստը, որը սակայն չի նշանակում, որ այդ պետությունը խումբիական չէր: Մեր կարծիքով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում նման փոխազդեցություններն ու փոխառությունները հաճախակի են հանդիպում. նամանավանդ անձնանունների հարցում նման օտար անունների փոխառության փաստեր առ այսօր էլ ամկա են մեր իրականության մեջ:

Բացի այդ տեղանվանակերտ “ya” վերջավորությունը, ինչպես նշեցինք հավասարապես և բավականին հաճախ հանդիպում է՝ ša, ta, wa, ma և այլ վերջավորությունների կողքին՝ ša և ta վերջածանցների հնդեվրոպական լինելը ևս մի շարք օրինակներով ապացուցվում է Գ.Ղափանցյանի կողմից: Նա գտնում է, որ ša վերջավորությունը հատուկ է այն լեզուներին, որոնք սեռական հոլովում ունեցել են “s” վերջավորությունը (խեթերենում և լուվիերենում), իսկ “a”-ն նա համարում է տեղանացնող (լոկալիզացնող) մասնիկ: ta վերջավորությունը (itha, ithi), ինչպես ինքն է գտնում, հանդիպում է Հայաստանում և *Բստվայում (այսինքն՝ Ծովքում)*¹⁰: Գ.Ջահուկյանը ša և ta վերջավորությունների մասին գրում է, որ “ta”-ի մեջ տեսնում է հնդեվրոպական “t” տարրն ունեցող ածանցական կազմությունների և “ta” ածանցներով բայանվանական կազմությունների մեջ: ša-ն նա գտնում է, որ տարածված է Փոքր Ասիայի հատկապես արևմտյան մասի տեղանուններում և ակնհայտ խեթալուվիական ծագում ունի¹¹:

Մեզ հետաքրքրող այս երեք վերջածանցներով՝ ša, ta, ya կազմված են հայաստական հետևյալ տեղանունները՝ Hayaša, Amiya, Parraya, Pahhuteya, Arhita, Tamatta:

Այս վերջավորությունները հանդիպում են տարբեր շրջաններում.

1. Արճեշ - Արտարապշա (^{KUR}Artarapša); Տակտումնիա (^{URU}Taktumnia),
2. Վանա լճի ավազան - Ալլուրիա (^{ID}Alluria/u), Ալտուկույա (^{URU}Altukua), Անզալիա (^{URU}Anzalia), Բիտայա (^{URU}Bitaiia), Դիլիզիա (^{URU}Dilizia), Իննայա (^{ID}Innaia), Մախուննիա (^{SADU}Mahunia), Էրիդիա (^{URU}Eridia),
3. Ուրմիա լճի ավազան - Անիաշտանիա (^{URU}Aniaštania), Արծաբիա (^{KUR}Aršabia), Արծաբիյա (^{SADU}Aršabi(i)a), Աշկայա-Ուշկայա (^{KUR}Ašq/kaia-^{URU}Ušqaia),
4. Ուրուատրի - Իկկիա - (^{URU}Ikkia), Իշտամնիա (^{URU}Ištamnia), Խարդիա (^{URU}Hardia), Էլիդա (^{URU}Elida), Դունաշա (^{URU}Dunaša),

5. Մալաթիա (^{KUR/URU}Meliše(i)a), Չափշա (^{URU}Zapša asuni)(?) Մալաթիայի հարևանությամբ,
6. Տիգրիսի վերին մասում և ակունքների մոտ - Դանիա (^{URU}Dania), Իրսիա (^{URU}Irsia), Լուկիա (^{URU}Luqia), (^{KUR}Luluta),
7. Արածանի գետի հովիտ - Արծանիա (^{ID}Arşania), Շեբեթերիա (^{URU}Šebeteriani),
8. Ծոփք - Ծանծալիյա (^{URU}Zanzaliia), Խինձուտա = Անձիտ (^{URU}He/inzuta), Տախիսիշա (^{URU}Tahhiša), Թիմիյա (Ժամանակակից Ջիմին՝ Երզնկայից հարավ-արևելք) (^{URU}Timiia, ^{URU}Temiia), Փարիա (^{URU}Paria):

Մեր նշած շրջաններից Հայաստանի, Մալաթիայի և հարակից շրջանների հնդեվրոպաբնակ կամ հայաբնակ լինելու մասին գիտության մեջ բազմիցս արտահայտվել են տեսակետներ, որոնք ապացուցվում են նաև վերջին ժամանակների հնագիտական ուսումնասիրություններով:

Վանա լճի շրջանում այդ վերջավորությունները հիմնականում հանդիպում են Այադու երկրում և նրա շրջակայքում: Այադու երկրի տեղադրման հարցում տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել: Այն հիշատակվում է Սարգոն II -ի (Ք.ա. 722-705թթ.) դեպի ուրարտական տարածքները իր արշավանքի ժամանակ: Բ. Պիտրովսկին, Հ. Կարազյոզյանը այն տեղադրում են վանա լճի հյուսիսային ափերին, Իսկ Կ. Լեհման-Հաուպտը, Գ. Մելիքիշվիլին, Ի. Դյակոնովը և Ն. Հարությունյանը՝ Վանա լճի արևելյան ափերին: Հ. Կարազյոզյանը այլ նկատառումներով այն կապում է հունական դիցաբանության Աիդիսի հետ, ելնելով իր այս դիտարկումից գտնում է, որ այդ տարածաշրջանը կարելի է համարել հնդեվրոպաբնակ¹²:

Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ «ai» բաղադրիչով սկսվող մի շարք տեղանունների մեջ արտացոլվել է «հայ» անունը, և տեսնում է այդ բաղադրիչը վերոհիշյալ Այադու հրկրանվան մեջ¹³:

Գիտության մեջ արմատավորված կարծիք կա, որ Վանա լճի և նրա շրջակայքի բուն ուրարտական տարածքներ են և Հայկական Տավրոսից հյուսիս, հավանաբար արդեն Ք.ա. II հազարամյակում բնակվել են ուրարտացիներ, այն եղել է նրանց էթնիկ տարածման շրջանը, որն իր մեջ ներառում է Մեծ Չափի վերին հոսանքը, Վանա լճի ավազանը և Արաքսի հովտի մի մասը (Ի. Դյակոնով): Մակայն դիտարկված փաստերը, մեր կարծիքով վկայում են այստեղ նաև հնդեվրոպական տարրի առկայության մասին: Դեռ ավելին, Ն. Հարությունյանը, գտնում է, որ նույնիսկ Վանա լճի ավազանում և հարակից տարածքներում ուրարտացիները հաստատվել են միայն IX դարի կեսերին, այսինքն՝ պետականության ստեղծելու պահին¹⁴:

Ինչ վերաբերում է այդ վերջածանցների հանդիպմանը Ուրմիա լճի ավազանում և Ուրուատրիում, ապա դա հետաքրքրական փաստ է հետազոտության համակարգի կարգի է զգում: Միայն պետք է նշենք, որ Ուրուատրիի վերաբերյալ դեռևս վերջնական կարծիքներ չեն արտահայտված գիտության մեջ: Ուրուատրիի պետությունը հիշատակվում է ասորեստանյան թագավոր Սալմանասար I-ի Ջ.ա. 1263-1234թթ. արձանագրության մեջ: Ուրուատրիի ընդհանուր անվան տակ միավորված են ութ երկրներ, որոնք տեղադրվում են Վանա լճից հարավ ընկած շրջանում, Հայկական Տավրոսում: Տարածքներ որոնք, ինչպես տեսանք նույնպես համարվում էին բուն ուրարտական: Սակայն Ն. Հարությունյանը իր նույն հոդվածում գրում է, որ «ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները վկայում են, որ դեռևս ցեղային միությունների դարաշրջանի ուրարտացիները մ.թ.ա. XIII-IX դդ. Հայկական լեռնաշխարհի խորքն են ներթափանցել աստիճանաբար հարավից (Տիգրիսի և Մեծ Ջաբի վերին հոսանքներից)՝ վաղ հայկական ցեղային միությունների կատաղի դիմադրության պայմաններում: Դա հաստատվում է հատկապես Սալմանասար I-ի մի արձանագրության մեջ հիշատակված Ուրուատրիի ցեղային միության ութ մարզի տեղադրումներով»¹⁵:

Հետաքրքրական է, որ մի շարք գիտնականներ Ուրուատրին ստուգաբանել են խեթերենով (Գ. Նոյման՝ Ur-uatri – մեծաջուր) կամ հին իրանականով (Ռ. Շմիդտը՝ Varu/Uru`adri – ընդարձակալեռ): Իսկ Գ. Ջահուկյանը, մերժելով այս մտեցումները, փորձում է մեկնաբանել այն հայերենով, և հնարավոր է համարում Ջ.ա. XIII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում հայկական ցեղերի առկայությունը¹⁶ (ի տարբերություն Դյակովի):

Մեր կարծիքով վերոհիշյալ վերջածանցների առկայությունը նշված տարածքներում գուցե ոչ հիմնավորապես, սակայն զգալիորեն մաստում է մեծ տեսակետների իրավացիությանը: Ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Ուրարտական պետության անկումից հետո, ողջ այդ տարածաշրջանում ստեղծվում է միասնական հայկական պետություն, խոսում է այն մասին, որ հայկական տարրն առկա է եղել արդեն այդ տարածքներում:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ եզրակացնում ենք.

1. թա, տա, իա վերջավորությունները հնդեվրոպական վերջածանցներ են:
2. իա խոտիական նվազեցուցիչ մասնիկը պետք է տարբերակել (i) իա տեղանվանական հնդեվրոպական վերջածանցից:
3. թա, տա, իա վերջավորությունները, որոնք հանդիպում են Հայաստան, Մալաթիայում, Վան և Ուրմիա լճերի շրջակայքում, Արճեշում, Ծովքում և Ուրուատրիում խոսում են այդ տարածքներում հնդեվրոպական բնակչության առկայության մասին, որոնց մի մասն էլ ամենայն հավանականությամբ կարող էին լինել հայեր:

HMAKYAN HASMIK

SOME HAYASEAN TOPONYMIC SUFFIXES IN OTHER CUNEIFORM TOPONYMS OF ARMENIAN HIGHLAND

(Summary)

The country of Hayasa – Azzi is mentioned in Hittite sources of XV-XIII BC as a rival to the Hittite Empire.

The available material for the study of the language of Hayasa is very limited. It can be divided into three groups:

1. personal names;
2. divine names;
3. toponyms.

From Hayasean toponyms Haiaša, Arnija, Parraja, Pahhuteia, Arhita, Tamatta include suffixes that are studied in the article.

These suffixes are traced in various regions of the Armenian Highland:

1. Archesh - (^{KUR}Artarapša), (^{URU}Taktumnia);
2. Lake Van basin - (^{ID}Alluria/u), (^{URU}Altquia), (^{URU}Anzalia), (^{URU}Bitaja), (^{URU}Dilizia), (^{ID}Innaia), (^{ŠADU}Mahunia), (^{URU}Eridia);
3. Lake Urmia basin - (^{URU}Aniaštania), (^{KUR}Aršabia), (^{ŠADU}Aršabi(i)a), (^{KUR}Ašq/kaia-^{URU}Ušqaja);
4. Uruatri - (^{URU}Ikkia), (^{URU}Ištamnia), (^{URU}Hardia), (^{URU}Elida), (^{URU}Dunaša);
5. Malatia (^{KUR/URU}Meliče(i)a), (^{URU}Zapša asuni)(?) near Malatia;
6. Upper Tigris and its mouth - (^{URU}Dania), (^{URU}Irsia), (^{URU}Luqia), (^{KUR}Luluta);
7. Valley of river Aratsani - (^{ID}Aršania), (^{URU}Šebeteriani);
8. Tsopk - (^{URU}Zanzaliia), (^{URU}He/inzuta), (^{URU}Tahhiša), Timmia (current Cimi southeast of Erzinka (Erzincan) (^{URU}Timua, ^{URU}Temija), (^{KUR}Paria).

Based on the above mentioned material, we can conclude:

1. *ša, ta, ia* are Indo-European suffixes;
2. the Hurri diminutive suffix *ya* must be distinguished from Indo-European toponymic suffix (*i*)*ya*;
3. Suffixes *ša, ta, ia* met in Hayasa, Malatya, basins of Lakes Van and Urmia, Archesh, Tsopk and Uruatri can serve as evidence for existence of Indo-European population in these regions, some portion of which, probably, was Armenian.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Г. Капанцян, Хайаса — колыбель армян, Историко-лингвистические работы, т. I., passim.
2. И. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ. 83-84:
3. Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրական ժամանակաշրջան, Երևան, 1968, էջ. 322-323:
4. Г. Капанцян, Хайаса, նույն տեղում:

5. Г. Капанцян, Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии, Историко-лингвистические работы, т. I, էջ 409-462:
6. Monte del F. G und Tischler J., Die Orts- und Gewässernamen der hethischen Texte (RGTC 6), Wiesbaden, 1978:
7. И. Дьяконов, Предыстория..., էջ. 83-84:
8. Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 331:
9. Monte del F. G und Tischler J., Die Orts- und Gewässernamen der hethischen Texte (RGTC 6), Wiesbaden, 1978:
10. Г. Капанцян, Суффиксы..., էջ 426-429:
11. Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 331-332:
12. Հ. Կարազյոզյան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. 1, գ. 1, «Սեպագիր տեղանուններ», Երևան, 1978, էջ 24-25:
13. Բ.Ն. Առաքելյան, Գ.Բ.Ջահուկյան, Գ.Խ. Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ. 146-147:
14. Ն.Հարությունյան, Հին հայկական տեղանուններն ու ցեղանունները սեպագիր աղբյուրներում և նրանց պատմական արմատները, Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XX, Երևան, 2001, էջ 180:
15. Ն.Հարությունյան, Հին հայկական տեղանուններ..., մույմ տեղում:
16. Բ.Ն. Առաքելյան, Գ.Բ.Ջահուկյան, Գ.Խ. Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան..., էջ 163-164:

ՍԱՐԳՍԾԱՆ ԱՐՏԱԿ

ԹԻՂԱԹՊԱԼԱՍՍԱՐ Ի-Ի Զ. Ա. 1112 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆԱԻՐՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԵՐԹՈՒՂՈՒ ՃՇԳՐՏՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար Ի-ի (Ջ.ա.1115-1077 թթ.), գահակալության երրորդ տարում¹, դեպի Նաիրի կատարած արշավանքի երթուղին պատմագիտության վիճաբարույց խնդիրներից է: Հարցը բազմիցս ուսումնասիրվել է, սակայն արտահայտված տեսակետները հակասում են այս արշավանքի մասին պատմող արձանագրության², ինչպես և Թիգլաթպալասար Ի-ի ու ասորեստանյան այլ սեպագրերի փաստական նյութին:

Թիգլաթպալասարը նշում է, որ անցել է 16 եզոր լեռներ՝ Էլամա, Ամադանա, Էլխիշ, Շերաբելի, Թարխունա, Թիրքախուլի, Կիզրա, Թարխանարե, Էլուլա, Խաշթարայե, Շախիշարա, Ուրբերա, Միլիադդունի, Շուլիանգի, Նուրանաշե, Շեշե, և զետանցել Եփրատը: Այնուհետև Ասորեստանի արքան եիշատակում է Նաիրիի եետկյալ 23 երկրները. Թումմե, Թումուրե, Թուալի, Կիմդարի, Ուզուլա, Ունգամունի, Անդիարե, Պիլակի-նի, Աթուրգինի, Կուլիբարգինի, Շինիբիբինի, Խիմուա, Պայթերի, Ուիրամ, Շուրուրիա, Աբաենի, Ադաենի, Կիրինի, Ալրայա, Ուգինա, Նազա-րիա, Աբարսիունի, Դայանենի³:

Արձանագրության վերջում Թիգլաթպալասարը վկայում է, որ միևնույն արշավանքը շարունակել ու զնացել է խանիգալրադյան Սիլիդի (Մալաթիա) քաղաքի բնակչության վրա⁴:

Այս արշավանքին վերաբերող այլ արձանագրություններում՝ Թիգլաթպալասար Ի-ը գրաված տարածքները նշում է եետկյալ կերպ.

«...Թումմեից մինչև Դայանենի՝ Խիմուա, Պայթերի և Խարխի...»⁵,
«...Բարեյունից մինչև Արևմուտքի Մեծ ծովը և Նաիրի երկրի ծովը...»⁶,
«...Նաիրիի երկիրը՝ Թումմեից մինչև Դայանենի և Վերին ծով...»⁷,
«...Մտորին Ջաբից մինչև Վերին և Արևմուտքի ծովերը...»⁸, «... երկրները՝ Արևմուտքի Մեծ ծովից և Նաիրի ծովի...»: Արշավանքի ժամանակ, Յոնջալում (Մանագլետից 30 կմ արևմուտք) թողած արձանագրությ-

յունումն նշվում է «...Թումնիից մինչև Դայանի,... Խաբխի երկիրը մինչև Մեծ ծովը...»¹⁰ գրավելու մասին:

Ուսումնասիրողները, նույնացնելով Թիզլաթալասար I-ի հիշած Ամադանա¹¹ և Աշշուրնագիրալ II-ի վկայած Ամադանի¹² լեռները, (վերջինները Ղարաջադադի կամ Էրզանի

լեռներն են[հմմտ. Մադանի հետ]),¹³ արշավանքի ելակետ նշում են Հայկական Տավրոսի արևմտյան շրջանը (Անձիտ)¹⁴: Այս առումով Թումուրեն նույնացվում է Մալմանասար III-ի Ջ.ա. 845 թ. Ուրարտու-Դայանի կատարած արշավանքի ընթացքում անցած Թունիրունի լեռնանցքին¹⁵, Թումնեն՝ խեթական աղբյուրներից հայտնի Թումաննային (տեղադրվում է Մալաթիայից հյուսիս-արևմուտք Սվազի, Կայսերիի և Գյուրյունի միջև)¹⁶:

Է.Ֆորրերը, Նաիրիի 23 երկրներից առաջարկելով Պայթերի-Փայտակարան, Աթուրգինի-Դերքսենե, Անդիարե-Անգաֆ, Կուլիքարգինի-Կուլարգենե, Ադանի-Օտենե, Արարսիունի-Օրորդենի, Թումնե-Թում համադրումները, եզրակացնում է, որ ասորեստանյան բանակը գրավել է Մև ծովից մինչև Կասպից ծովը ընկած ամբողջ տարածությունը¹⁷:

Արշավանքի երթուղու ճիշտ որոշման համար անհրաժեշտ է հիմք ընդունել որոշակիորեն տեղադրվող երկրներն ու լեռները: Այդպիսիք են Խաբխին, Թումնեն և Դայանին (լեռների վերաբերյալ ստորև):

Խաբխին ընդհանրական այն երկիրն է, որն ընկած էր Նպատական լեռների և Կորդվաց լեռների միջև, Մ.Ջաբի, Արևելյան Խաբուրի, Խեզիլի ու Ջերմի վերին հոսանքների ավազանում՝ հյուսիս-արևելքում սահման ունենալով Ադբակի լեռները: Նրա կազմում էին Խիմնե (Նպատական լեռների շրջանում, Այբտրուանքի և նրան հարող տարածքներում)¹⁸, Լուխա-Լուխի (Խիմնեից հյուսիս-արևմուտք, Լևին-սուի և Արևելյան Խաբուրի միջև)¹⁹, Աբիրգի (Ալկի՝ Լուխիից արևմուտք)²⁰, Էլամունի (Ալաման՝ Ջերմի, Արևելյան Խաբուրի, Լևին-սուի ակունքների շրջանում)²¹, Մուզի (Ջուլամները Ջերմի ավազանին կապող լեռնանցքի շրջանում [հմմտ. Միկանիսին կամ Մուկանին])²², Թումնի և այլ երկրներ²³: Այս վերջինը նույն Թումնեն պետք է լինի, երկիր, որ ասորեստանյան աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում է միևնույն իսկ վայրում՝ Կիրորիի հարևանությամբ, Մեծ Ջաբի ավազանում²⁴:

Մենք այն նույնացնում ենք ներկայիս Թխում բնակավայրի հետ, որը գտնվում է Ջուլամներից 30 կմ հարավ-արևմուտք, Մ.Ջաբի և նրա աջակողմյա Լևին-սու վտակի անկյունային հատվածում: Աշշուրնագիրալ II-ը (Ջ. ա. 884/3-859 թթ.) իր մի արշավանքի ընթացքում անցել է Թումնեի Մուրրա, Արուկու, Արուրա, Արուրե բնակավայրերով և մտել Կիրորի (Կրերք), այնուհետև՝ Ներքին Խաբխի²⁵ (Կրերքից՝ Ավրախ, Կորդվաց լեռներից՝ Ջերմ [Շատախի հատված]): Մուրրան, թերևս, հայոց Սրինգն

է (հմմտ. հայ. «սուրել» բառին)՝ Մ.Ջաբի ծախսափնյակում, Արուբեն, հավանաբար, ներկայիս Ավարն է՝ Նեխիլի ավազանում (պատմ. Փ. Ալթալի տարածք): Կրեդք-Կիրորին համանուն լեռնանցքի շրջակայքում էր՝ Լևին-սուի ավազանում²⁶: Այսպիսով, ստացվում է, որ Թումնե երկիրը ձգվում էր Թխումից, Մ.Ջաբով, Նեխիլի ավազան. այն խաբխիական երկիր էր:

Դայանենին վաղուց ի վեր նույնացվել է հայոց Տայք աշխարհին²⁷: Ակնհայտ է, որ Թիգլաթպալասար I-ը Մ.Ջաբի ավազանից հասել է Տայք: Ի դեպ, Յոնջալուի արձանագրությունում դա առավել հստակ է վկայված՝ Թումնիից Դայանի, Խաբխիից՝ Մեծ ծով, որը Մև ծովն է²⁸: Նշվում է նույն տարածքը, երկրորդ դեպքում՝ առավել ընդհանրական ձևով՝ Թումնե Խաբխիում էր, Դայանենին՝ Մև ծովի հարավամերձ տարածքում:

Որ Թումնեն այստեղ էր՝ Մ. Ջաբի ավազանում, հաստատվում է Էլամ և Ամադանա լեռների տեղորոշմամբ: Էլամա լեռները պետք է հասկանալ իրանական Էլամի լեռներ, իսկ Էլամը Պարսից ծոցի հյուսիսում էր, այժմյան Խուստանի տարածքում: Պետք է նկատել, որ Ջ.ա. XII դարի սկզբից, նվաճումների արդյունքում, Էլամ պետության սահմանները ընդարձակվել էին մինչև Դիալայի ավազանը, Ջագրոսի լեռներից արևելք՝ այսօրվա Իրանի տարածքները. Բաբելոնը ևս հայտնվել էր Էլամի իշխանության ներքո: Մակայն Նաբուգոդոնոսոր I-ին (1146 -1123) արքային հաջողվում է պարտության մատնել Էլամին, իսկ վերջիններիս նկատմամբ հաղթություն է տանում Թիգլաթպալասար I-ը²⁹: Հասկանալի է, որ Էլամա լեռները կարող էին լինել Ջագրոսի որևէ հատվածը, որ գտնվում էին Էլամի տարածքում. այսօրվա Իրանի մարզերից մեկը, որ գտնվում է Իրաքյան սահմանում, կրում է Իլամ անունը³⁰: Թիգլաթպալասարը, հավանաբար, Ջագրոսի այս հատվածն է, որ նշում է, որպես Էլամա լեռներ: Իլամից հյուսիս-արևելք Համադանն է³¹ (Էկրատան): Ամադանա լեռները Ջագրոսի համադանյան հատվածն են: Ստացվում է, որ Թիգլաթպալասարը Իլամ-Էլամա լեռներից, Համադանով, շարժվել է հյուսիս՝ մինչև Մ.Ջաբի վերին ավազան՝ խաբխիական Թումնե: Ահա Ջագրոսի այս հատվածում պետք է փնտրել արձանագրությունում նշված 14 մնացյալ լեռները, որոնք, ի դեպ, հիշատակված են Նաիրիի տարածքից դուրս³²:

Ինչ վերաբերվում է Եփրատի գետանցմանը³³, ապա Թիգլաթպալասարը կարծեք շտապում է՝ այն նշելով լեռներից հետո. լավագույն դեպքում արքան կարող էր անցնել Արածանին՝ ակունքների շրջանում (այս մասին՝ ստորև):

Թումնեից Արածանի հասնելու համար Թիգլաթպալասարը պետք է շարժվեր Կոտուր-Ջագրոսյան լեռներով՝ հյուսիս, ինչպես և վարվել է:

Թումներից հետո հիշատակվող Թումուրեն Պարսկահայքի Տամբեր(Տամբեր) գավառն է, Թուալին՝ Այլին է, որ Տամբերի հարավում էր: Այս երկու գավառները Թումների արևելյան հարևաններն էին և գտնվում էին Այլի-Էլի (Նազլուչայ) գետի ավազանում³⁴: Կինդարին պետք է որ Տամբեր-Թումուրեից հյուսիս գտնվեր, քանզի Ուրգուլան, որ նշվում է հաջորդիվ, մույնական է Մալմաստ-Տարմոն գետի Ջուլա անվան հետ³⁵:

Ուրգուլա-Ջուլային հաջորդում է Ունգամունի հրկիրը, որը Վասպուրականի Անձախի ձոր (Ընձա) գավառն է՝ Կոտորի վերին ավազանում: Ունգամունի-Անձախի ձոր անունը հուշում է, որ Կոտոր գետը կրել է Ունգա-Անձա անունը (հմմտ. հայ. «անձավ, անձուկ» քառերից)³⁶, քանզի «ռառ» քիայնական սեպագրում նշանակում է «գետ»³⁷ (հմմտ. Ալամուն-Էլամունի-Ուլմանիայի հետ, որը երկիր էր ու լեռ Ջերմի, Արևելյան Խաբուրի և Լևին-սուի ակունքների շրջանում³⁸, իսկ Լևին-սուն ուղղակիորեն կրում էր Էլամունիա անունը)³⁹:

Հաջորդ երկիրը Անդիաբենն է. այն, հավանաբար, համապատասխանում է Վասպուրականի Թոմնավան գավառին⁴⁰, քանզի հաջորդ երկիրը, որ նշվում է արձանագրությունում, Պիլակինին է, որ մույնացնում ենք Բերկրիի հետ՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելքում, Բանդիմահի (Բերկրի) գետի ավազանում: Պիլակինի-Բերկրի անունը, հավանաբար, հնդեվրոպական **plio*, **polio* արմատից է սերվում, որի ժառանգներից են մաև սանս. *palita*, *palikni* «սպիտակ ալիք», հայ. *ալի* «վռհակ, ալիք, սպիտակ մազ» և այլն⁴¹:

Պիլակինի-Բերկրիից հետո նշվում է Աթուրգինին, որ Թոմդրակ լեռան փեշերին էր՝ համապատասխանելով Վասպուրականի Գառնի գավառին: Երկրանվան առաջին՝ **աթուր*՝ արմատը նշանակում է «կրակ» (հնդեվրպ. **astu* արմատից. հմմտ. հայ. «աթար» բառի հետ): Թոմդրակը, որ գործող հրաբուխ է, ևս կրում է «գետնափոր փուռ, կրակարան» անունը՝ «թոնիր-թոմդիր» բառից⁴² (այլ անունը՝ Խորի՝ «արև»): Երկրորդ՝ **զինի* արմատը, հավանաբար, կապված է Գնունիների տոհմանվան հետ⁴³: Վերջիններիս ժառանգական հայրենիքը ընդգրկում էր Առքերանի գավառը, Ադիովիտ և Արճիշակովիտ գավառների մեծ մասը, որը հայ մատենագրության մեջ երբեմն հիշատակվում է «Գնունյաց գավառ» կամ «Գնունյաց երկիր» անուններով⁴⁴: Հետաքրքրական է, որ Խորենացին նշյալ տոհմանունը ստուգաբանում է «զինիանի» ձևով⁴⁵: «Աթուրգինի», հավանաբար, նշանակել է «կրակազինի» և այսպես են մախնիք բնութագրել Թոմդրակի հրաբխային լավան:

Աթուրգինի-Գառնիից Թիզլաթալասար Ի-ը Գառնիձորի լեռնանցքով (Թափաթիզի) մտել է Կոգովիտ, որը և համապատասխանում է մաիդյան Կուլիքարգինի երկրին (Կուլի>Կոգի⁴⁷ և քարգինի՝ «քարձրավայր» > «նովիտ»):

Թիզլաթալասարի գրաված հաջորդ երկիրը՝ Շինիրիին, Չիրավն է, համանուն դաշտում. «Շինի»-ն (Մին՝ աքաղ. լուսնի աստվածն է) անշվում է «Արածանի» գետանվանը (հնդեվրպ. **arg, *areg*, արմատից՝ «հայլ, ցուլք, լույս», որից են նաև «արծաթ», «արծնել» բառերը)⁴⁸. «Իրի-նի»-ն հայերեն «բերան» բառն է (հմմտ. Առ-բիրան, Տուրու-բերան): Արածանի-Շինիրիին համադրումը ունի իր նմանօրինակը. Ջերմի ձախակողմյա Արգաստ վտակը (հնդեվրպ. **arg*, արմատից) կոչվում է նաև Մինեբեր, որն անվանապես նույնական է Շինիրիին⁴⁹:

Թիզլաթալասարը, հավանաբար, Շինիրիին-Չիրավի դաշտում է, որ կտրել է տվել «ուրումի» ծառերը և գետանցել Արածանին⁵⁰:

Հաջորդ երկիրը Խիմուան է, որ Հ.Կարազյուզյանը ճշմարտապես տեղադրում է Նպատ լեռան շրջակայքում՝ տեղանունը ստուգաբանելով հնդեվրպ. *խիմ*՝ «ձյուն» և *-մուա*՝ «ուժեղ, առատ» իմաստով: «Նպատը» բխում է հունական «նիֆետոսից» («ձյուն»)⁵¹: Նույն անունն էր կրում (Խիմնե-Խիմնու) Սիջաբի ավազանում մի երկիր, որ գտնվում էր հարավային Նպատ (Nipates) լեռների շրջանում: Խեթական աղբյուրներից հայտնի Խիմուա-Խիմուվան չի բացառվում, որ համընկնի Մամիկոնյանների Չյունկերտ ավանին՝ Տարոնի և Պալուկիքի սահմանում⁵²:

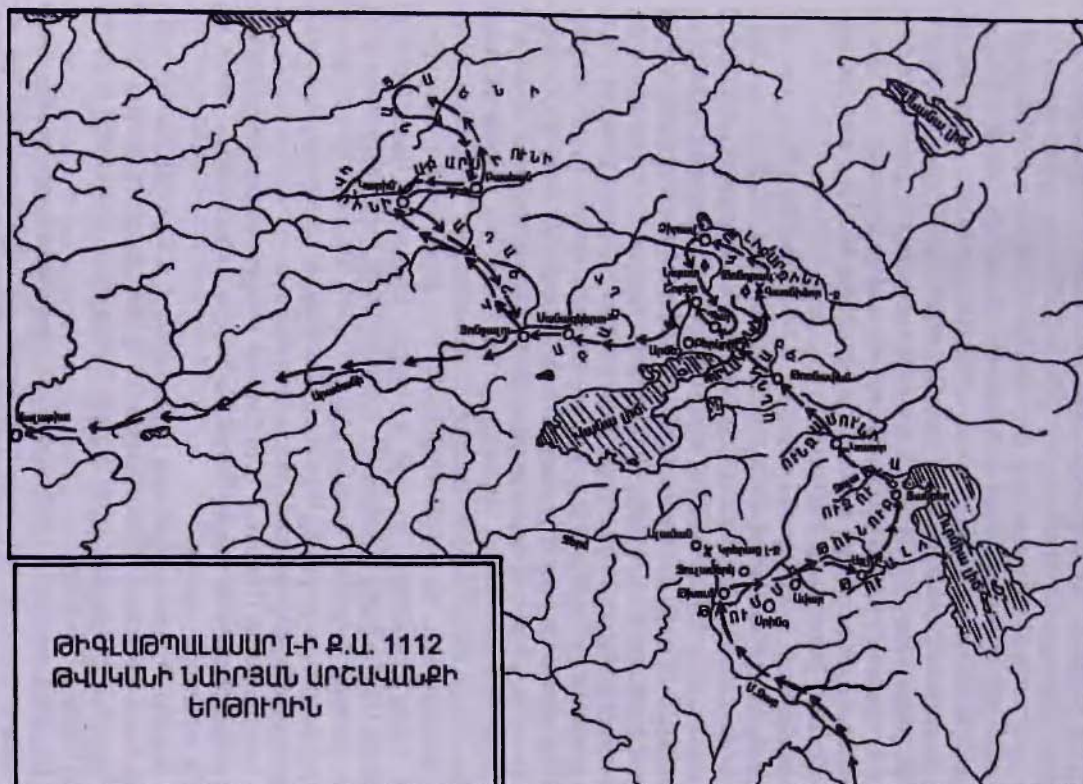
Խիմուա -Նպասին հաջորդում է նաիրիան Պայթերի երկիրը, որը, հավանաբար, պետք է համադրել Վանա լճի հյուսիս-արևելյան մասում, Աղի գետի վերին հոսանքում գտնվող Պայ բնակավայրի հետ⁵³:

Հաջորդ երկիրն Ուիրամն է, որը պետք է փնտրել Բերկրի և Ջելան գետերի միջև, քանզի Շուրուրիան Շորերն է՝ Ալադաղի գաղավայրի վրա, Ջելան գետի ակունքների մոտ⁵⁴: Այս Շուրուրիա-Շորերը, հավանաբար, բիայնական արձանագրությունների Շուրեյի երկիրն է: Նկատենք, որ «ուրարտացի Արամուի Արգաշկու թագավորական քաղաքը»⁵⁵, որ Արճեշն է⁵⁶, Ջելանի ստորին ավազանում էր, Վանա լճի ափին: Արձանագրություններում Բիայնայից առաջ հիշատակվող Շուրեյեն սկզբնապես, հավանաբար, Վանի թագավորության կենտրոնական երկիրն էր՝ Արգաշկու մայրաքաղաքով:

Ինչևէ, Շուրուրիա-Շորերից հետո Թիզլաթալասարը մտել է Արահնի, որը գիտական գրականության մեջ նույնացվում է Ապահունիքին⁵⁷: Աշշուրի արքան, փաստորեն, Աղի լեռնանցքով անցել է Մանազկերտի դաշտ:

Աղահնի երկիրը, որ նշվում է հաջորդիվ, պետք է որ Ապահունիքից հյուսիս-արևմուտք գտնվեր, համապատասխանելով Տուրուբերանի Դալար, Դասնավուրգ, Մարդաղի գավառներից որևէ մեկին կամ բոլորին միասին: Նշյալ տեղորոշումը հաստատվում է Կիրինի երկրի դիրքով, որ Կարինն է⁵⁸:

Թիզլաթալասարը Կիրինի-Կարինից հետո հիշատակում է Ալբայա, Ուզինա, Նազաբիա⁵⁹, Աբարսիունի և Դայաննի երկրները:

Արարեսիւնին Այրարատի Բասեան-Բասեն գալառն է: Վերջինս հայ մատենագրութեան մեջ երբեմն համարվում է «Հովիտ մեծ», «Քաջ ընդարձակ հովիտ», «Ընդարձակ դաշտ»⁶¹: «Բասեն» տեղանվանը, սովորաբար, վերագրվում է տեղմացեղային ծագում⁶¹ և կապվում փասիաններ կամ քասիաններ ցեղախմբի հետ, որը հիշատակում է Քսենոփոնը⁶²:

«Արարեսիւնին», որ «Բասեն-Բասեանի» նախնական ձևն է, հավանաբար, կապված է պել*aperasan=պրս.*berasan «անսանձ» բառի հետ, որից հայերենում ունենք «ապարասան, ապերասան»՝ «ըմբոստ, հանդուգն, խեռ» բառը⁶³: Ստացվում է, որ «Արարեսիւնի-Բասեան» նշանակում է «ըմբոստ, հանդուգն, քաջարի, անսանձ ժողովուրդի երկիր», և պատահական չէ, որ հայ մատենագրութեան մեջ Բասենը անվանակոչված է «Քաջ ընդարձակ հովիտ»:

Հասկանալի է, որ Այրայա, ՈՒգինա և Նազաբիա երկրները պետք է փնտրել Կարինից Բասեն ընկած հատվածում կամ Կարինի շրջակայքում: Կարինից արևելք, Հասանկալա տանող ճանապարհի աջակողմյան հատվածում կա Ավար անունով բնակավայր⁶⁴, որը Թիզլաթպալասար I-ի Այրայան է: Ավարը գտնվում է Վերին Բասենում, Հասանկալա քաղաքից մոտ 7 կմ հարավ-արևմուտք, Աղբերականց կոչված քարեքեր դաշտում, Ծիրանաց լեռներից 10 կմ հեռավորության վրա⁶⁵: Հետաքրքրական է նաև «Աղբերականց»⁶⁶ անվանումը, որը, թերևս, համապատասխան է «Այրայա-Ավարին»: Ավարը հիշատակում է Ղ. Փարպեցին՝ 5-րդ դարի 80-ական թվականների հայ ազատագրական պատերազմների առնչությամբ⁶⁷: Ավարից հյուսիս-արևելք, Հասանկալայից հետո, կա Գերան անունով բնակավայր՝ տեղակայված Արաքսի ձախսահնյակում⁶⁸: Այս բնակավայրը, հավանաբար, Նաիրյան ՈՒգինան է: Ինչ վերաբերում է Նազաբիային, ապա անհնարին չէ այն համադրել Էրզրումից հարավ-արևելք գտնվող Մասսար բնակավայրին⁶⁹: Նազաբիան կարող է նույնական լինել նաև Ստորին Բասենում գտնվող Ազար (Ազափ, Ազապ)⁷⁰ կամ Էրզրումի մարզի Խորասանի շրջանի Ազանքոյ (Հասանքոյ) բնակավայրերից որևէ մեկի հետ. վերջինը ևս կրում է Ազապ անունը⁷¹:

Նազաբիայից (Մասսար կամ Ազապ) Թիզլաթպալասարը մտել է Արարեսիւնի-Բասեն, անցել Դայանին-Տայք ու, հավանաբար, հասել Սև ծովի ափամերձ շրջանը⁷²:

Տայքից Թիզլաթպալասարը վերադարձել է Յոնջալուի, քանզի այստեղ հայտնաբերված արձանագրությունը նա կարող էր թողնել միայն Դայանին գրավելուց հետո: Արքան Յոնջալուից, Արածանիի ավազանով, անցել է Մալաթիա:

Ինչ վերաբերվում է Բիբկալեն գետնուղու արձանագրությանը, ապա Թիզլաթպալասարը այն կարող էր թողնել իր այլ արշավանքների ընթացքում: Թունուրե-Թունիբունի նույնականության տեսակետը հավաս-

տի ենք համարում, սակայն գտնում ենք, որ Մալմանասար III-ը, իր կառավարման 15-րդ տարում Տիգրիսի (Ջերմի-Ա.Ս.) ակունքների շրջանից անցել է Տամրեր և այստեղից շարժվել գրեթե նույն երթուղիով, ինչ Թիգլաթպալասար I-ը: Մալմանասարը նշում է, որ հասել է Եփրատի (Արևմտյան Եփրատ-Ա.Ս.) ակունքները, որ Ոսկիանք լեռան լանջերին է. այստեղից նա անցել է Դայանեմի:

Պարզվում է մի կարևոր հանգամանք ևս. «ուրարտացի Արամուի» իշխանության տիրույթը ընկած էր Տանրեր-Մուզունիա (Միկանիս կամ Մուկան)⁷³ գծից մինչև Էրզրում՝ հյուսիսից սահման ունենալով Տայքը:

Այսպիսով, Թիգլաթպալասար I-ի Զ.ա.1112 թվականի նախնական արշավանքի երթուղին լույս է սփռում մինչդիպյալական շրջանի Հայաստանի երկրների հասարակական-տնտեսական կացութաձևի, ռազմաքաղաքական հարաբերությունների, էթնովիճակի խնդիրներին: Նախրյան 23 երկրներն, անվանապես և տարածքային առումով, համընկնում են Մեծ Հայքի Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Այրարատ, Տուրուբերան, Բարձր Հայք և Տայք աշխարհների՝ վերը համադրված գավառներին, նրանց տարծքում գտնվող լեռներին, գետերին, դաշտերին, բնակավայրերին: Աշխատանքում ներկայացված տեղանունների ստուգաբանությունը փաստում է նախրյան երկրներում հնդեվրոպացի հայերի բնակության մասին. այս մոտեցումները, թերևս, կարիք ունեն առավել լայնածավալ ուսումնասիրության, սակայն ակնհայտ է, որ էթնո-տարածքային հանգամանքը նախրյան երկրների համախմբման ու կենտրոնացված պետության ստեղծման գործընթացում առանցքային դեր է խաղացել:

SARGSYAN ARTAK

ON THE CORRECTION OF THE CAMPAIGN ROUTE OF TIGLATPILESER I AGAINST NAIRI IN 1112 B.C.

(Summary)

Definition of the campaign of Tiglatpilesar I against Nairi in 1112 B.C. in many questions till now is solved.

Given article concerns to questions at issue of this route. Author offers the own version of the decision of questions at issue.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թիգլաթպալասար I-ի գահակալության տարեթվի վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ արտահայտվել են տարբեր տեսակետներ. մենք ներկայացվող աշխատանքում հիմք ենք ընդունել Զ. ա. 1115 թվականը և նախրյան

- արշավանքի համար՝ Ջ. Կ. 1112 թվականը (տե՛ս, օր., История древнего мира, 1, Москва, 1989, էջ 207-208):
2. Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, N2, (АВИИУ), 10 (IV, 43); Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոնեական, Երևան, 1981, (ՀԺՊ), էջ 19-20:
 3. АВИИУ, 10 (IV, 43):
 4. Նույն տեղում, 10 (V, 33), ծան. 62:
 5. Նույն տեղում, 11, 12:
 6. Նույն տեղում, 12:
 7. Նույն տեղում, 13:
 8. Նույն տեղում, 15:
 9. Նույն տեղում, 16:
 10. Նույն տեղում 17:
 11. Նույն տեղում, 10 (IV, 43):
 12. Նույն տեղում, 23 (III, 92), ծան. 64; 10, ծան. 46; Меликишвили Г.А., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, (Н-У), էջ 170; Арутюнян Н.В., Биайнили (Урарту), Ереван, 1970, էջ 40, 94; նույնի, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, (ТУ), էջ 24-25:
 13. АВИИУ, 23 (ծան. 64); ТУ, էջ 24-25:
 14. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 60, 88-89; ТУ, էջ 190-191:
 15. АВИИУ, 31; Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 125; Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 60; Н-У, էջ 170; Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, էջ 45-46; Арутюнян Н.В., Биайнили, էջ 41; ТУ, էջ 190-191:
 16. ТУ, էջ 188-189: Թումիբունին, սովորաբար, նույնացվում է Անձիտի կիրճերին՝ Բիրկալեն բնական զետեղում կամ Գյոկ-դերեին, որոնք տանում են Արածանիի ավազան. Բիրկալենում պահպանվել է Թիզլաթալասար 1-ի մի արձանագրությունը (АВИИУ, 16):
 17. Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 62 (ծան. 1), 348:
 18. Հ.Մանանդյանը խիմենն նույնացնում է ժամանակակից Թխումին (Ջուլիաներկից 30 կմ հրվ.-արմ.) (Манандян Я. А., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, էջ 8, 11-12): Առավել ճիշտ ենք համարում Այրտրուանքում մրա գտնվելու տեսակետը (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, (ՀԺՊ), էջ 280 (ծան.2): Այս ամենի մասին տես ստորև:
 19. Լուխա (Լախի) – Խալզիլուխա (Ամիդից հրվ.-արլ.) համադրումն անընդունելի է (ТУ, էջ 130): Մալմանասար I-ի (АВИИУ, 2) և Թիզլաթալասար 1-ի (АВИИУ, 10[IV, 7]) հիշատակությունների համեմատական վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ Լուխա-Լուխին Մ.Ջարի ավազանում էր (հմմտ., նաև, խաբխիական Լուս բնակավայրի հետ [АВИИУ, 14]):
 20. Манандян Я.А., նշվ. աշխ., էջ 12:
 21. Նույն տեղում, էջ 12, (հմմտ., նաև, քարտեզ «Վանի վիլայեթ», Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985, (ՀՍՀ), էջ 275:
 22. Манандян Я.А., նշվ. աշխ., էջ 10, ծան.2:

23. ТУ, էջ 217-218:
24. Թումանի տեղադրությունը գիտական շրջանակներում վիճահարույց խնդիր է. Ն.Վ.Հարությունյանը, օրինակ, այն կարծիքին է, որ գոյություն են ունեցել Թուման անունով 2 տարբեր երկրներ (ТУ, էջ 188-189): Ն.Ադունցը այս երկիրը տեղադրում է Յոնջալուի դաշտում (Ադունց Ն., նշվ. աշխ., էջ 61), Գ.Ա.Մելիքիշվիլին, Թումանն տեղադրելով Ուրմիա լճից հարավ, չի բացառում մահ Վանա լճից հյուսիս մույնանում մեկ այլ երկրի գոյության հանգամանքը (Н-У, էջ 173): Մենք համակարծիք ենք Ի.Դիակոնովի հետ. չի կարելի այս արշավանքի ընթացքում հիշատակվող Թումանն տարբերակել ասուր. այլ արձանագրություններից հայտնի մույնանում երկրից. այն Մ.Ջաբի ավազանում էր, Կիրրուրի հարևանությամբ (АВИИУ, 10[ծան. 51], 17[ծան.2], 23, ծան.3): Այս մասին տե՛ս ստորև:
25. АВИИУ, 23 (I, 43; I, 54; I, 56; I, 58):
26. ТУ, էջ 111-112:
27. Меликишвили Г.А., Диареи, ВДИ, 1950, 4, էջ 26-42; АВИИУ, 10, (ծան.45), 27(ծան.13); Пиотровский Б.В., նշվ. աշխ., էջ 31; Арутюнян Н.В., Биайнили, էջ 13, 400; ТУ, էջ 70-71:
28. АВИИУ, 10 (ծան. 45):
29. Всемирная история, т. I, Москва, 1955, էջ 302-303:
30. ՀՄՀ, հ.4, Ե., 1978, էջ 440, քարտեզ՝ «Իրան»:
31. Նույն տեղում:
32. АВИИУ, 10 (IV, 43):
33. Նույն տեղում:
34. Տես օր., ՀՄՀ, հ.9, Ե., 1983, էջ 209, քարտեզ՝ «Պարսկահայք մահանգը և Նոր Շիրական թղեխությունը»:
35. Ուրմիա է թափվում լճի հյուսիս-արևմտյան հատվածում:
36. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Երևան, 1971, (ՀԱԲ), էջ 202, 204:
37. Меликишвили Г.А., Урартоведческие заметки, ВДИ, 1951, N 3, էջ 174-176:
38. Манандян Я.А., նշվ. աշխ., էջ 12:
39. Գիտական շրջանակներում ընդունված է այն տեսակետը, որ Էլամունիան Մ.Ջաբի վերին հոսանքի հնագույն անվանումն է, սակայն առավել հավանական ենք համարում Մ.Ջաբի աջակողմյա Լևին-սու վտակի հետ մրա մույնականությունը, քանզի այս գետն է, որ սկիզբ է առնում Էլամունի-Ալամունի շրջակայքից:
40. Հնարավոր է, որ Անդիարեն, ինչպես և Թոռնավանը, նշանակեն «ջրային, անձրևոտ երկիր» (հմմտ. անդի>անձի>անձրև և թոռն>թոռ՝ «անձրև», արե>ավե>ավան):
41. ՀԱԲ, հ.1, էջ 93-94:
42. Ատր<պել. տր նշանակում է «կրակ» (հմմտ. Ատրուշան՝ «կրակալաշտների կրակարան») (ՀԱԲ, հ.1, էջ 290-291):
43. ՀԱԲ, հ.II, Ե., 1973, էջ 196:

44. Գառնի գավառանվան և այստեղ գտնվող Գուրն լեռան ու նրա ստորոտի Գիրասուր բնակավայրի, նաև Բայազետ գետի Գերմնիկ անունները ևս, հնարավոր է, որ առնչվեն *գի(ր)նի-ին:
45. ՀՄՀ, հ.3, Ե., 1977, էջ 141:
46. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 71:
47. Հնարավոր է նաև, որ «Կուլը» ունենա հայերեն «Կյուլ-Գայլ» իմաստը և Կո-գովիտի Գայլատու լինել պահպանած լինի այդ անունը:
48. ՀԱԲ, հ.1, էջ 317-318, 319:
49. Հավանական է նաև Շինի>Սի(նի)>Չի և բիրինի>բիր>բար>բավ անցումները, որտեղից՝ Շինիբիրինի>Չիրավ: Հետաքրքրական է, որ Չիրավի և Ալաշ-կերտի դաշտերը իրարից բաժանող լեռնագագաթը կրում է Սինակ անունը:
50. АВИИУ, 10 (IV, 43):
51. Կարագեոզեան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, I, 1, Երևան 1998, էջ 257-258:
52. Չյունկերտի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1989, էջ 28-29:
53. «Վանի վիլայեթ» քարտեզ, ՀՄՀ, հ.11, էջ 275:
54. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 61:
55. АВИИУ, 27 (II, 45):
56. Արգաշկուն նույնացվում է նաև Արծկեի և Մանազկերաի հետ, սակայն առավել հավանականն ու ճշմարտացին Արգաշկու-Արճեշ նույնականությունն է քվում (այս ամենի վերաբերյալ տե՛ս, օր., Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 85; Арутюнян Н.В., Бияйнили, էջ 107-108; ТУ, էջ 34-35; Карагезян О.О., Локализация урартского царского города Арцашкы, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ԳԱ ՀՄՀ, 1976, N5, էջ 67-98:
57. Халатьянц Г.А., О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными ванских надписей, (ՀՀ Ազգային գրադարանի 417 (47.925)դ-17 համարի տակ); Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, (ՀՀՇՏԲ), հ.1, Երևան, 1986, էջ 1: «Արաենի-Ապահունիք» տեղանունը, հավանաբար, կապված է պահլավերեն ap՝ «ջուր» բառի հետ, որից հայերենում ունենք «Ապարահը»՝ «տեղատեղ, ամսական հոսում ունեցող» իմաստով: Արաենի-Ապահունիքը գտնվում էր Արածանիի ավազանում և, հավանական է, երկրանունը ստուգաբանել «Ջրային երկիր» իմաստով:
58. ТУ, էջ 111: «Կիրինի-Կարինը», հավանաբար, կապված է Հայաստանի Կարանիս(Ք.ա. XIVդ.) թագավորի անվան հետ (Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 35): Տեսակետը ճշմարտանման է, քանզի Հայաստան ընդգրկում էր Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները: Բացի այդ, Հայաստանի արքաներից մեկն էլ կրում էր Անիաս անունը, որն համադրելի է Դարանադյաց Անի ամրոցի անվանը: Այսինքն, ակնհայտ է, որ Հայաստանի թագավորների անուններով բնակավայրեր են անվանակոչվել: «Կիրինի» անվանումը հայաստական՝ հայկական միջավայրի ծնունդ է: Դա խոսում է մի կարևոր հանգամանքի մասին ևս. Ք.ա. XII դարում Հայաստանի տարածքը ասորեստանցիների կողմից ընկալվում էր, որպես Նաիրի երկիր:

59. Ն. Ադոնցը Թիգլաթպալասար 1-ի հիշած Նաիրիի Նազարիա, Ամդիարի և Շուրուրիա երկրները նույնացնում է Պևինգիդյան աղյուսակի Նասարիա, Ամտարի, Սորոտ կայաններին, որ ընկած էին Շումրից Բագավան հատվածում (Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 60-61): Հ.Սանանդյանը մերժում է սույն նույնացումներն ու տեղադրությունները (Манандян Я. А., նշվ. աշխ., էջ 22-23): Այնուամենայնիվ, հետաքրքիր են համադրությունները. հնարավոր է, որ Խումբո, Նասարիա, Ամտարի, Սորոտ հերթականությամբ հիշատակվող կայանները ցուցանեն Շումրից տարբեր ուղղություններով գնացող ճամապարհները:
60. ՀՀՏԲ, հ. 1, էջ 610: ՀՄՀ, հ.2, էջ 301:
61. ՀՄՀ, հ.2, էջ 301:
62. Նույն տեղում:
63. ՀԱԲ, հ. 1, էջ 231: Այս ստուգաբանությունն ընդունելու դեպքում հայերեն «ապարասան, ապերասան» բառի պահլավերենից փոխառյալ լինելու տեսակետը պետք է կասկածի ենթարկել և առավել հավանական համարել պահլավերենում և հայերենում այդ բառերի՝ հնդեվրոպական ընդհանրական լեզվից անցած լինելու տարբերակը:
64. ՀՀՏԲ, հ. 2, քարտեզ «Էրզրումի գավառ(Էրզրումի մահանգ)»:
65. ՀՀՏԲ, հ. 1, էջ 102:
66. Այս դաշտը կրում է մաս Ադրերականք, Ադրիականաք, Արծաթադրերան, Արծաթադրերս, Արծաթադրյուր: Այն առաջին անգամ հիշատակում է Ղ.Փարպեցին, ըստ որի դաշտի հիմնական անունը Արծաթադրերս էր: Այստեղ էր գտնվում պատմական Դու գյուղը (ՀՀՏԲ, հ. 1, էջ 162; Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982, էջ 354, 355):
67. Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, էջ 374, 375: Ալվարի մասին մի քանի հիշատակություններ կան մաև 14-18-րդ դարերում: Հետազայուն Ալվարը մտնում է Էրզրումի մահանգի համանուն գավառի Բասենք գավառակի մեջ:
68. ՀՀՏԲ, հ. 2, քարտեզ «Էրզրումի գավառ(Էրզրումի մահանգ)»: մաև էջ 850: Այստեղ է գտնվում Գերան դաշտը:
69. ՀՀՏԲ, հ. 2, քարտեզ «Էրզրումի գավառ(Էրզրումի մահանգ)»;
70. ՀՄՀ, հ. 2, էջ 302; ՀՀՏԲ, հ. 1, էջ 38:
71. ՀՀՏԲ, հ. 1, էջ 38:
72. АВНУ, 10 (ծառ. 45):
73. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 79-80; Манандян Я.А., նշվ. աշխ., էջ 10, ծառ.2:

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ

ՄՈՌԱՅՎԱԾ ՀՈՒՆԱԳԻՐ ՄԻ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆ

Հուշարձանների ճակատագրերը, ինչպես մարդկանցն ու ժողովուրդներինը, բազմազան են լինում: Դրանցից շատերը չեն դիմանում ժամանակի ոչնչացնող ազդեցությանը, մի մասը դարեր շարունակ հողածածկույթի տակ անհայտության մեջ մնալուց հետո հայտնաբերվում ու նոր կյանք է ստանում, որոշներն էլ հայտնաբերվում, սակայն անփութության կամ չար դիտավորության պատճառով ոչնչացվում ու մեկընդմիջտ անհետանում են:

XIX դարավերջին Կապապոլսկիայի տարածքից՝ Կեսարիայի շրջանից հայտնաբերվել է երկաթե սաղավարտածև մի դիմակ՝ հունարեն արձանագրությամբ: Արձանագրությունը բաղկացած է երկու մասից, որի առաջին մասում ընթերցվում է՝ «Տիգրան թագավոր Հայ(ոց)»: Գրակիր հուշարձանը 1891 թ. ուղարկվել է Կոստանդնուպոլիս¹, որից հետո դրա մասին որևէ տեղեկություն հայտնի չէ:

Արձանագրության առաջին (և, հավանաբար, միակ) հրապարակումը եղել է 1908 թվականին, սակայն այն չի մտել հայագիտության շրջանառության մեջ: Որքան էլ տարօրինակ է, այս ուշագրավ տեղեկությունը վրիպել է հայագետների ուշադրությունից, որի պատճառը, թերևս, տեղեկության հրապարակումն է ոչ շատ հայտնի մի ժողովածուի էջերում²:

Արձանագրության երկու հատվածներն ունեն հետևյալ տեսքը.

(ա)

TEK

PAN BA

ΣΕΛΕΑ

ΣΑΡΜΑΝ

(բ)

ΑΠΟΚΤΗΣΕΘΣ.ΚΟΣΜΟΥ.ΕΦΘΑΣΑΕΟΥΤΕΣΑΡΑΙΣ.

ΧΙΑΙΑΔΔΙΣ.ΠΕΝΤΑΚ

ΟΣΙΑΣ ΑΡΑΝΤΑΡΙΟ

Արձանագրության հատվածները գրված են ոչ գրագետ հունարենով և, չնայած փոքրածավալ լինելուն, բավականին բարդություններ են առաջացնում ընթերցման ժամանակ: Սեր խնդրանքով խրթին այս հատվածները հունարենից թարգմանեց անտիկ դարաշրջանի մասնագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Արմեն Խաչիկյանը, որը շնորհակալությամբ ներկայացնում ենք ստորև.

(ա)	
TEKPAH	Տիգրան
ΒΑΣΕΛΕΑΣ	արքա
ARMAN	Հայ(ոց)
(բ)	
ΑΠΟΚΤΗΣΕΩΣ.	հարգված
ΚΟΣΜΟΥ.	մարդկանց կողմից
ΕΦΘΑΣΑΕ	ճանաչված (?)
ΟΥΤΕ	առանց իսկ
ΣΑΡΑΙΣ.	քառասուն (?)
ΧΙΛΙΑΔΑΙΣ.	հազար
ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑΣ	հինգհարյուր
ΑΡΑΝΤΑΡΙΟ	(անգամ պատմվ) մաքրված (լինելու)

Մասիվան դիմակների կիրառությունը բավական տարածված է Հին Աշխարհում (Եգիպտոս, Միկենք, Իրան, Ասորեստան, նաև Մեքսիկա և այլն) և կապվել է անդրաշխարհի հետ առնչվող հավատալիքներին: Մական այդ ծիսակարգը լիովին բացակայում է Հայաստանում, ինչից, թերևս, կարելի է ենթադրել, որ թաղվողը եղել է ոչ հայազգի, Հայոց արքայի օտարազգի զորավարներից մեկը:

Տառասխալների առկայությունից, ոչ գրագետ հունարենով գրությունից կարելի է ենթադրել, որ գրության կազմողը չի եղել ո՛չ հույն, ո՛չ էլ հայ (հակառակ դեպքում արքայանունը ճիշտ կգրվեր): Ելնելով երկրանվան Arman գրելաձևից հնարավոր է ենթադրել, որ գրության կազմողը ունենցել է սեմական ծագում:

Ո՞վ կարող էր լինել արձանագրության մեջ նշվող Հայոց արքա Տիգրանը:

Սեր պատմությունից հայտնի այդ անունը կրող առաջին արքան Ք.ա. 6-րդ դարում իշխած Տիգրան Երվանդյանն է: Նրա թեկնածությունը բացառվում է այն պարզ պատճառով, որ նրա օրոք այդ ժամանակշրջանում հունարենը չի կիրառվել մեր տարածաշրջանում:

Տիգրան Բ-ի հոր՝ Տիրան-Տիգրան Ա-ի Կապադովկիայում լինելու մասին որևէ տեղեկություն չունենք:

Հունագիր հուշարձանը կարող էր վերաբերել Տիգրան Բ-ի իշխանության ժամանակաշրջանին, ավելի որոշակի՝ Միհրդատ Եվպատորի դաշնակցությամբ նրա կապադովկիական արշավանքների (Ք.ա. 93 և 91 թթ.) տարիներին³: Եթե այս կարծիքը հաստատվի, հունագիր հուշարձանը կարող է համարվել նշված արշավանքների մասին առայժմ հայտնի միակ նյութական վկայությունը:

Չի բացառվում, սակայն, որ հունագիր հուշարձանը կապված լինի Տիգրան Գ-ի, որը Ք.ա. 20 թվականին Հռոմի կողմից ռադարկվից Հայաստան⁴, կամ Հայոց գահին հավակնող հռոմեական դրածոներ Տիգրան Ե-ի (մոտ 6 թ.)⁵ և Տիգրան Զ-ի (60-61 թթ.) հետ⁶, որոնք անցել են Կապադովկիայով:

Ավարտելով այս համառոտ հաղորդումը՝ նշենք, որ հավելյալ փաստերի բացակայությունն առայժմ հնարավորություն չի տալիս ստույգ որոշելու Հայոց արքա Տիգրանի ինքնությունը: Մակայն Հայոց արքայի անունով արձանագրված մահադիմակի գտնվելը Կապադովկիայից ինքնին ուշագրավ երևույթ է, և մեր հաղորդման հիմնական նպատակն այդ երևույթին ու հանիրավի մոռացված հունագիր հուշարձանին մասնագիտական շրջանակների ուշադրության հրավիրումն է:

MOVSISYAN ARTAK

A FORGOTTEN GREEK-WRITTEN MONUMENT

(Summary)

In 1891 was published an information about the iron mask in form of the helmet with two Greek inscriptions from Kesaria, but attention to the publication was not allocated.

In present article are considered some questions concerning of the belonging, time of creation and other details about the Greek-written monument.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Jerphanion P.G., Jalabert P.L., Inscriptions d'Asie Mineure (Pont, Cappadoce, Cilice), "Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université Saint-Joseph", III, Fasc. I, Beyrouth, 1908, p. 470 (N 59).
2. Անշուշտ, սրանով չի կարելի արդարացնել հայագետների անուշադրությունը, մանավանդ, որ խնդրո առարկա հրապարակումը (հատորի 437-478 էջերը՝ նույն տեսքով) լույս է տեսել մաև 42 էջանոց առանձնատիպով:
3. Տիգրան Բ-ի կապադովկիական արշավանքների մասին կա մեծածավալ գրականություն. տե՛ս, օրինակ, Մանանդյան Հ., Երկեր, ԷԱ, Ե., 1977, էջ 145-146, 430-436; Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ), Է. I, Ե., 1971, էջ 558-561 (քաժմի հեղինակ՝ Գ.Խ.Սարգսյան):

4. Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 285-287; Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ), հ. I, էջ 630-632 (րաժմի հեղինակ՝ Գ.Խ.Սարգսյան); Хачикян А., Армения в сфере международной политики накануне и в начале нашей эры, 1999, Е., 1999, с 24-27:
5. Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 295-297; Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ), հ. I, էջ 709-710 (րաժմի հեղինակ՝ Ս.Տ.Երեմյան); Хачикян А., նշվ. աշխ., էջ 46-49:
6. Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 332-336; Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ), հ. I, էջ 740-749 (րաժմի հեղինակ՝ Ս.Տ.Երեմյան):

ՀԱՎՈՐՑԱՆ ԱՐՍԵՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԷԹՆՈՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (Մի խմբի ձևավորման օրինակով)

Հայ-իրանական բազմադարյան ամոչությունները իրենց մեջ ներառում են էթնիկ, մշակութային փոխներթափանցումների, փոխազդեցությունների տարաբնույթ դրսևորումներ: Դրանցից են մաև հայկական ու իրանական հանրությունների պատմական հայրենիքներից դուրս գտնվող տարածքներում նրանց ամոչությունների կոնկրետ դեպքերը: Այդպիսի ռեզիդենտներից է արևելյան Այսրկովկասը կամ պատմական Բուն Աղվանքը, որի էթնոմշակութային ու էթնոքաղաքական զարգացումների մեջ կարևոր դեր են խաղացել թե՛ հայկական, թե՛ իրանական շերտերը:

Արևելյան Այսրկովկասում հայ-իրանական փոխազդեցությունների հետաքրքիր օրինակ են հանդիսանում թաթախոս հայերը, որոնց պատմական աշխարհագրությունն ընդգրկում է Դաղստանի հարավից Ապշերոն ընկած տարածքը և խմբի ձևավորման արմատները, մշակութային, էթնիկ, քաղաքական, սոցիալական նախադրյալներն ու զարգացումները կապված են ռեզիդենտ դեռևս վաղ միջնադարից առկա հայկական ու իրանական էթնոմշակութային ներդրումների, դրանց հարաբերակցության ու ազդեցության հարցերի հետ:

Իրանական ազդեցություն: Թաթախոս հայերի ձևավորման խնդիրներն անմիջականորեն ամոչվում են իրանական այն շերտի հետ, որոնք համարվում են ներկայիս թաթերի նախնիները, և այս տարածաշրջանում հաստատվել են Մասանյանների օրոք, ուստի իրանական ազդեցության խնդիրը էթնիկ ներկայության իմաստով դիտարկում ենք հենց այդ ժամանակաշրջանից սկսած:

226թ. Իրանում իշխանության անցած Մասանյան հարստությունը սկզբից ևեթ քայլեր ձեռնարկեց տերության սահմաններն ընդարձակելու և հարևան երկրների վրա իր ազդեցությունը տարածելու ուղղությամբ:

Շապուհ I-ին /241-272թթ./ ենթակա երկրների ցանկում նշվում է նաև Աղվանքը /ներառյալ հվ. Դադստանը/: Նրա իշխանությունը տարածվում է մինչև «Աղվանից դռտ»¹: Այս տարածքներում Շապուհ I-ի նախաձեռնությամբ կառուցվում են զրադաշտական տաճարներ, սկսվում է տարածվել զրադաշտականություն²: Այդ ժամանակաշրջանում, սակայն, ամուր ռազմաքաղաքական ներկայություն հաստատել այդ շրջատարածքում Մասանյաններին չի հաջողվում և 4-5-րդ դդ. «Աղվանից դռնով» անցնում և Այսրկովկաս ու Առաջավոր Ասիա են արշավում մագքութները, հոները³:

Մասանյան Իրանի ազդեցությունը արևելյան Ասրկովկասում ուժեղացավ 5-րդ դարից, Աղվանից մարզպանության կազմավորման շրջանից սկսած: Աղվանից մարզպանության կազմավորումը, որի մեջ սկզբնապես մտնում էին Աղվանից, Լփնաց, Բաղասականի թագավորությունները, հայկական Արցախ-Ուտիքը, ինչպես նաև Հազկերտ II-ի /439-457թթ./ վարչական ռեֆորմների արդյունքում մերձկասպյան շրջանում, Դերքենդից Կուր ընկած տարածքում ձևավորված արևելաադվանական ցեղերի կամ ժողովուրդների մոտ մեկ տասնյակ թագավորություններ: Այդ ցեղերի կամ ժողովուրդների առաջնորդներին թագավորական տիտղոսներ Հազկերտ II-ը՝ նպատակ ունենալով արևելային Այսրկովկասում հուսայի հենարաններ ունենալ և նրանց ուժերը օգտագործել Դերքենտ - Չողի պաշտպանության համար⁴: Մասանյանների համար այս շրջանի կարևորությունը ընդգծվում էր նաև նրանով, որ մարզպանության կենտրոն դարձավ Չողը, և Աղվանից մարզպան Մերուխտը հայտնի էր «Չողա մարզպան» տիտղոսով: Մարզպանության կենտրոն լինելը, տերության համար ստրատեգիական նշանակություն ունենալը ենթադրում էր նաև պարսկական ռազմաքաղաքական և ծառայական անձնակազմի, կայազորների առկայություն: Պարսկական կայազորներ էին հաստատվել նաև Աղվանքի այլ քաղաքներում ու բերդերում⁵: Հազկերտ II-ի քաղաքականությունը Այսրկովկասում բնութագրվում է նաև քրիստոնյաների հալածանքներով, զրադաշտականության տարածմամբ: Աղվանքի քաղաքներում ու ամրոցներում պարսկական կայազորների հետ մեկտեղ հաստատվում են նաև զրադաշտական կրոնի սպասավորներ, կառուցվում են զրադաշտական տաճարներ, ուժեղացվում է նաև պարսկական ռազմական ներկայությունը⁶: Իրանի դիրքերի ամրապնդումն այս շրջատարածքում ընթանում էր ոչ միայն ռազմաքաղաքական միջոցառումներով, այլև պաշտպանական համակարգերի կառուցմամբ, և Հազկերտ II-ի օրոք պաշտպանական ամրություններ են կառուցվում նաև Դերքենտ- Չողում⁷:

Աղվանից մարզպանության ձևավորման շրջանում Դերբենդ - Չոդի պաշտպանությանը մասնակցում էին նաև հայ մախարարներն իրենց զորաջոկատներով⁸:

Հազկերտ II-ին հաջորդած Պերոզի /459-484թթ./ օրոք շարունակվեց Իրանի դիրքերի ամրապնդումը արևելյան Այսրկովկասում: Աղվանքում հակաիրանական ապստամբության ճնշումից հետո Պերոզը վերացրեց Աղվանից թագավորությունը /461թ./, ինչպես նաև մարզպանության մեջ մտնող մյուս տեղական թագավորությունները: Այս ամենի հետևանքով մարզպանությունը դարձավ վարչականորեն ավելի միաձույլ և կենտրոնացված⁹: Պերոզը, թերևս, որոշ շինարարական աշխատանքներ ձեռնարկեց նաև Դերբենդում¹⁰:

Իրանի ազդեցությունը արևելյան Այսրկովկասում աճեց հատկապես Կավատ կամ Կուբադ I / 488-531թթ./ և Խոսրով I Անուշիրվանի /531-579թթ./ օրոք:

Կուբադ I-ի օրոք արևելյան Այսրկովկասում կառուցվեցին պաշտպանական հզոր համակարգեր. «Բարմակյան պատը»/ներկայիս Ադրբեջանի Խիզի շրջանում/, դրանից հյուսիս գտնվող «Շարրանյան» կամ «Արուզդ- Կավադյան» պարիսպները¹¹: Դերբենդ - Չոդի շրջանում մույնպես կառուցվեցին պաշտպանական կառույցներ¹²: Կուբադ I-ի ձեռնարկած միջոցառումներից էր նաև իրանական բնակչության վերաբնակեցումը, նոր բնակավայրերի հիմնադրումը այս շրջատարածքում: Ըստ «Դերբենդ Նամե»-ի՝ Կուբադ I-ը «կառուցեց քաղաքներ» և «ֆարսական մահաճներից» բնակչություն վերաբնակեցրեց այս շարջատարածքում¹³: Կուբադ I-ի հիմնած քաղաքներից է համարվում Դուբա կամ Կուբա քաղաքը Ադրբեջանում¹⁴: Մեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ Կուբադ I-ը Դերբենդում բնակեցնում է Իրանի «ներքին շրջաններից» տեղափոխված, «իր ազգից» 3000 ընտանիքներ¹⁵:

Այս տարածաշրջանում Իրանի դիրքերի ամրապնդումը շարունակվեց նաև Մասանյան հարստության հզոր տիրակալ Խոսրով I Անուշիրվանի /531-579թթ./ օրոք: Այդ նպատակով նա ձեռնարկեց մի շարք քաղաքական, վարչական միջոցառումներ՝ դրա հետ միասին իրականացնելով պաշտպանական համակարգերի շինարարություն հս. - ակ. Այսրկովկասում, հվ. Դաղստանում: Նրա օրոք կառուցվեց Դերբենդի պաշտպանական համալիրը /547 կամ 569թ./, որը դարձավ հուսայի պատվար տերության հյուսիսային սահմանի այս հատվածում¹⁶: Համարվում է, որ դեռևս հոր՝ Կուբադ I-ի օրոք Անուշիրվանը գտնվում էր Դերբենդում և հոր թույլտվությամբ կառուցում է «360 ամրոցներ և քաղաքներ», որտեղ բնակեցնում է «պարսկական շրջաններից» բերված վերաբնակիչներին¹⁷:

Ըստ տեղեկությունների՝ Դայթախում հաստատվում է Գիլյանից և Քաշանից բերված իրանական բնակչություն, Թաբասաբանում՝ Թաբաս-

րիստանից և Սպահանից, վերջիններս կազմում էին Դերբենդի շրջանի լավագույն զորամիավորումները, Ագրանում բնակեցվեցին Խորասանից, իսկ Մուսկուրում, Ախտիում, Կյուրիմյան տարածքներում՝ Ֆարսից բերված վերաբնակիչներ¹⁸։ Ախտիում իրանական բնակչության և զորաջուկատների հետ միասին այստեղ հաստատվում է մահ Սասանյան տոհմի ներկայացուցիչներից մեկը, և Սասանյանների հետնորդները այստեղ կառավարում էին մինչև 8-րդ դարը¹⁹։

Սասանյանների հյուսիսային սահմանի այս հատվածում հաստատված «պահապանները» /զինվորականություն, ռազմական խավը/ գտնվում էին սոցիալական արտոնյալ պայմաններում։ Տրամադրվում էին հողատարածքներ, որտեղ բնակվող ազատ համայնականների հաշվին ապահովվում էր նրանց գոյությունը²⁰։ Մյուս կողմից, համաձայն հին ավանդույթի, զինապարտ էին համարվում և կոչված էին ռազմական ծառայության իրանական համայնքները, իսկ հարկային բեռը ծանրանում էր ոչ իրանական բնակչության վրա²¹։

Վերը նշվածից կարելի է եզրակացնել, որ այս տարածքներում իրանական բնակչության և ռազմական խավի միջոցով ստեղծվում էին ռազմականացված բնակավայր-գաղութներ։ Դրանց ազդեցության ու ներկայության մասին է խոսում մահ հվ. Դադստանի տեղանվանական համակարգում առկա ուժեղ իրանական շերտը²²։ Եղած տեղեկությունները, թեև ոչ ամբողջությամբ, սակայն պատկերացում են տալիս էթնիկ այդ տեղաշարժերի մասին և մատնանշում, որ վերաբնակեցման հիմնական ուղղություններից էր /եթե ոչ հիմնականը/ հս. արևելյան Այսրկովկասը /Դերբենդ, հվ. Դադստան/։

Խոսքով I Անուշիրվանի ձեռնարկների թվում էր մահ վասալական իշխանությունների կամ քազավորությունների կազմակերպումը Սասանյան տերության այս հատվածում։ Ինչպես արդեն ասվեց, այս քաղաքականությունը սկզբնավորվել էր դեռևս Հազկերտ II-ի օրոք²³։ Խոսքով I Անուշիրվանի օրոք կազմավորված այդ իշխանությունների կամ քազավորությունների մի մասը, թերևս, կառավարվում էր իրանական եկվոր վերնախավի կամ դինաստիաների կողմից²⁴։ Սասանյաններին ենթակա պետական այդ կազմավորումների շարքում հիշատակվում է մահ Շիրվանը, որի կառավարող Շիրվանշահերը ունեին իրանական ծագում, թերևս մահ ազգակցական կապեր Սասանյանների հետ²⁵։ Շուտով Շիրվանշահերը իրենց իշխանությանը միացրին մահ Դերբենդը՝ հարակից տարածքներով²⁶։ Այն Շիրվանի կազմում էր մահ արաբական արշավանքների մախսոբին, դրանց շրջանում և համարվում էր շիրվանշահերի ժառանգական տիրույթ²⁷։ Նման իրավիճակը պահպանվեց հիմնականում մինչև արաբական արշավանքները և արաբական տիրապետության հաստատումը արևելյան Այսրկովկասում։

5-6-րդ դդ. Իրանի քաղաքական դիրքերի ամրապնդումը արևելյան Այսրկովկասում բնականաբար իր հետ պետք է բերեր մաս լեզամշակութային ազդեցության տարածում և ուժեղացում: Վերը նշված խնդրի քննարկման առումով կարևորվում է տեղական քաղաքական, էթնոմշակութային միջավայրի գործոնը, այսինքն՝ ինչպիսի՞ պայմաններում էին ընթանում նշված գործընթացները և արդյո՞ք այն նպաստում էր իրանական մշակույթի տարածմանը:

Արևելյան Այսրկովկասը բնակեցված էր հիմնականում կովկասյան ծագում ունեցող աղվանական ցեղերով կամ ժողովուրդներով, որոնք դեռևս գտնվում էին միասնական էթնիկ հանրության ձևավորման ճանապարհին, ունեին ամորֆ պետական կազմավորումներ: Քաղաքական թույլ կառուցվածքով, էթնիկապես տարանջատված կամ չկոմսոլիդացված արևելակովկասյան միջավայրում դյուրությամբ մեծ ազդեցություն կարող էր ունենալ և գերակա դիրք զբաղել քաղաքական իշխանությամբ օժտված կամ ամուր հենարան ունեցող մշակույթը: 5-6-րդ դդ. մեծ գործառույթ արևելյան Այսրկովկասում ունեցավ իրանական մշակույթը, որի ազդեցության աճը, տարածումը այս շրջատարածքում պայմանավորված էր Մասանյանների հետևողական և նպատակաուղղված քաղաքականությամբ:

Իրանական ռազմածառայական խավի գոյությունը, իրանական ծագմամբ դինաստիաները, զրադաշտականության տարածումը, վերջապես էթնիկ իրանցի վերաբնակիչների առկայությունը ամուր հենարան էին ծառայում իրանական մշակույթի, Մասանյան Իրանի և զրադաշտական կրոնի պաշտոնական լեզվի՝ պարսկերենի /միջին պարսկերենի կամ պահլավերենի/ տարածման համար: Այն հանդիսանում էր գրական լեզու, օգտագործվում էր վարչական, առևտրատնտեսական, կրոնական ոլորտներում /դրա դրսևորումներից է մաս Դ-երբերնդում պահլավերեն արձանագրությունների առատությունը/²⁸ Միաժամանակ իրանական վերնախավի առկայությունը ենթադրում էր դրա կիրառում սոցիալական բարձր շերտերում, իսկ իրանցի վերաբնակիչների գոյությունը դրա համար ամուր և տևական հիմք էր ապահովում, նպաստում իրանական լեզվի և մշակույթի տարածմանը արևելակովկասյան միջավայրում: Իրանական լեզվամշակութային ազդեցության գերակա դերը ապահովվում էր քաղաքական իշխանության աջակցությամբ:

Ըստ էության 5-6-րդ - 16-րդ դդ. արևելյան Այսրկովկասում, չնայած տարաբնույթ քաղաքական, դավանական փոփոխություններին, գերակայում էր իրանական ազդեցությունը: Երկրամասը կառավարում էր և սոցիալական վերնախավը կազմում էր իրանական տարրը, գոյություն ունեւր մաս էթնիկական իրանական հոծ զանգված: Վերը նշված հանգամանքներով պայմանավորված «ֆարսերենը» գործածվում էր թե՛ վերնա-

խավում և թե՛ համարվում էր «ընդհանուր գործածության» լեզու Առանում ու Շիրվանում: Այդ ազդեցությունը որոշ փոփոխություններով պահպանվեց մինչև 15-16-րդ դդ., երբ Արևելայն Այսրկովկասը հայտնվեց ղզլբաշների տիրապետության ներքո, ընդ որում թեև այն քաղաքականապես Իրանի կազմում էր գտնվում, սակայն ղզլբաշական իշխանությունը իր հետ բերում էր թյուրքական սոցիալական վերնախավի և քոչվոր տարրի հաստատում գրավված տարածքներում: 16-րդ դ. ղզլբաշները վերացնում են Շիրվանշահների իրանական դինաստիան և ողջ շիրվանյան վերնախավը, երկրամասի սոցիալական վերնախավը սկսվում է ձևավորվել բնականաբար թյուրքական ռազմաքաղաքական տարրից:

Հայկական ազդեցություն: Պատմական տարբեր ժամանակաշրջանում, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, արևելյան Այսրկովկասում ակտիվ դերակատարում է ունեցել նաև հայկական մշակութային, քաղաքական, էթնիկ տարրը:

Մի մասով լինելով այսրկովկասյան երկիր՝ Հայաստանը անտարբեր չէր կարող լինել ճորա լեռնանցքի պաշտպանության գործում, և, ինչպես հաղորդում է Մտեփանոս Օրբելյանը, հայոց Վաղարշակ / Տրդատ I/ թագավորը Միսականներին հանձնարարում է «պատերազմով շարունակ դեմ կանգնել Հռոմաց դռանը»²⁹:

Վրաստանի մարզպան եղած ժամանակ Վասակ Մյունին էր ապահովում այդ լեռնանցքի պաշտպանությունը³⁰ և՛ հետագայում ևս մասնակցություն ուներ այդ գործին³¹: Ճիշտ է, դրանք արդեն Մասանյան Իրանի միջոցառումներն էին, սակայն հայկական տարրի օգտագործումը նման նպատակներով նորություն չէր Իրանի համար, և 5-րդ դ., ինչպես հաղորդում է Եղիշեն, «Հռոմաց պահակի» պաշտպանությանը նաև հայ նախարարներն էին մասնակցում³²: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ ձևավորվում էր Աղվանից մարզպանությունը, և Իրանը ակտիվ միջոցառումներ էր ձեռնարկում Դեբեդեղ - Չոդի պաշտպանության համար՝ ներգրավելով տեղական ուժեր, տեղադրելով պարսկական կայազորներ:

Քրիստոնեության տարածման հետ կապված շրջատարածքում զգալի հետք թողեց հատկապես հայկական մշակութային ազդեցությունը:

4-րդ դ. Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո, Աղվանից թագավորությունը նույնպես այն ընդունեց որպես պետական կրոն: Պետք է ասել, որ այս ժամանակաշրջանում քրիստոնեության տարածումը Իբերիայում, Աղվանքում անմիջականորեն կապված էր Հայաստանի հետ և կովկասյան այս երկրներում ձևավորված եկեղեցիները, փաստորեն, վարչականորեն և դավանաբանորեն Հայոց եկեղեցու մասն էին կազմում³³: Քրիստոնեության տարածումը իր հետ բերում էր մշակութային փոփոխություններ. հայերենի կիրառումը որպես ժամասացության լեզու, քրիստոնյա բնակչության ընդգրկումը հայկական մշակույթի ո-

լորտ: Քրիստոնեության տարածումը, դրա հետ կապված մշակութային փոփոխությունները, սակայն, տևական ժամանակ և ազդեցություն էին ենթադրում: Շատ ժամանակ քրիստոնեության քարոզչությունը հանդիպում էր խաչընդոտների, հարկ էր լինում կրկին միսիոներական գործունեություն ծավալել նախկինում անվանապես քրիստոնյա դարձած շրջաններում:

Հյուսիս-արևելային Այսրկովկասում՝ Մագքթագ երկրում քրիստոնեության տարածումը հանդիպեց խաչընդոտների: Ինչպես հաղորդում են հայ մատենագիրները /Փավստոս Բյուզանդ, Մովսես Խորենացի, Մովսես Կաղանկատվացի/ Գրիգոր Լուսավորչի թոռ, Աղվանից կաթողիկոս Գրիգորիսը քարոզչական գործունեություն է ծավալում մագքթագների մոտ, սակայն նրանց Սանեսան թագավորի հրամանով տանջամահ է արվում Վատնյա դաշտում /Դերբենտից հարավ/³⁴: Ինչպես հաղորդում է Մովսես Կաղանկատվացին, քրիստոնյա դարձած Սանեսանի որդիները՝ Մովսեսը, Դանիելը, Նդիան, մոտ 3870 տղամարդկանց հետ հեռացան Արցախ, Դիզափայտ լեռան վրա «խոտածարակ կյանքով ապրելու», սակայն հետապնդելով նրանց՝ Սանեսանը բռնորդ սրի է քաշում³⁵:

5-րդ դ. Աղվանքում, որը 4-րդ դ. ընդունել էր քրիստոնեություն, ակտիվ մշակութային, քարոզչական գործունեություն ծավալեց Մեսրոպ Մաշտոցը: Նա տեղական քարքառներից մեկի հիման վրա ստեղծեց Աղվանից այբուբենը, սակայն Մաշտոցի մշակութային առաքելությունը աղվանական միջավայրի վերը նշված առանձնահատկություններով պայմանավորված հաջողություն չունեցավ, այբուբենը գործնականում գրեթե չկիրառվեց և ընդհանրական գրական աղվանական լեզու չստեղծվեց³⁶:

428թ. Արշակունյաց հարստության վերացումից հետո Սասանյան արքունիքը Հայաստանից անջատում և մոր ձևավորվող Աղվանից մարգպանությանն է կցում Ուտիքը³⁷:

449-451թթ. Հայաստանում բռնկված հակապարսկական ապստամբությունը տարածվեց նաև Աղվանից մարգպանությունում, որտեղ, ինչպես արդեն նշվել է, Հագկերտ II-ը ևս փորձում էր բռնի տարածել զրադաշտականություն: Օգնության հասնելով ապստամբած Աղվանքին՝ Վարդան Մամիկոնյանի զինավորած հայկական զորագունդը խաղիսաղի ճակատամարտում պարտության է մատնում մարգպան Մերուխտի զինավորած պարսկական զորաբանակը: Այնուհետև տեղական ուժերի հետ համատեղ ռազմական գործողություններ են ծավալվում մարգպանության տարածքում, և հայ-աղվանական միացյալ ուժերը ջախջախում են ճորա պահակի պարսկական կայազորները³⁸: Կարևոր այդ հանգույցի պաշտպանությունը հանձնելով Աղվանից թագավորական տան ներկայացուցիչներից Վահանին, դաշինք կնքելով հոների հետ, Վարդան Մամիկոնյանը վերադառնում է Հայաստան³⁹: Այս դեպքերի կապակ-

ցությամբ, թիրևս, հայկական որոշ ուժեր մնացին և ներգրավվեցին ճորս պահակի պաշտպանությանը:

450-451թթ. հակապարսկական ապստամբության ճնշումից հետո Սասանյանները Հայաստանից անջատում ու Աղվանից մարզպանությանն են միացնում նաև Արցախը⁴⁰: Կուրի աջափնյակի հայկական տարածքների՝ Արցախ-Ուտիքի կցումը Աղվանից մարզպանությանը իր հետ բերում էր նաև հայկական տարրի դիրքերի ամրապնդմանը և ուժեղացմանը Աղվանքի քաղաքական, մշակութային ոլորտներում⁴¹:

Աղվանից մարզպանության կազմավորումը, ինչպես արդեն ասվել է, իր հետ բերում էր նաև վարչական փոփոխություններ: Համարվում է, որ 5-րդ դարում, այդ կապակցությամբ Աղվանից եկեղեցու կենտրոնը Կապադակից տեղափոխվում է Չող և այդտեղ մնում մինչև 552թիվը⁴²:

Աղվանից կաթողիկոսության Չողում հաստատվելը ցույց էր տալիս այդ տարածքում քրիստոնեական ավանդույթների առկայության մասին, մյուս կողմից դա շարունակությունն էր այն հանգամանքի, որ ըստ միջնադարյան ավանդույթի՝ հոգևոր իշխանության նստավայրը պետք է լիներ քաղաքական կենտրոնում կամ նրա մոտ: Չողում Աղվանից կաթողիկոսությունը մնում է մինչև 552 թ., երբ հյուսիսից ներխուժումների սպառնալիքի ներքո այն տեղափոխվում է Պարտավ⁴³: Հետաքրքրական է, որ հենց այս ժամանակաշրջանում / 6-րդ դ./, Դերբենդի պաշտպանական համակարգի շինարարության ժամանակ, կառուցման նույն եղանակով ու ձևով Դերբենդում եկեղեցի է կառուցվում: Ըստ ավանդության՝ այս տաճարը, որն այդ ժամանակաշրջանի քրիստոնեական ընդարձակ կառույցներից էր, կրում էր Գրիգորիսի անունը, և հետագայում արաբները այն մզկիթ են դարձնում /ներկայումս Ջումա մզկիթը/⁴⁴: Քրիստոնեական տաճարի կառուցման փաստը այդ ժամանակաշրջանում և այդ վայրում վկայում է քրիստոնյա բնակչության առկայության ու ազդեցության մասին, մյուս կողմից կարող է ցույց տալ, որ վերաբնակեցման ակտիվ տարածքում գտնվող Դերբենդում այդ շերտը սկսում է աճել ի հաշիվ հայ կամ քրիստոնյա բնակչության: Խոսքով Անուշիրվանի այս ձեռնարկների կապակցությամբ արաբական աղբյուրները հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում:

9-րդ դ. արաբ հեղինակ Բալաճորին նշում է, որ Խոսրով Անուշիրվանը իր կառուցած վայրերում՝ Շաբիրանում, Մասկատում, Բաբ ալ Աբվաբում բնակեցրեց ժողովուրդ, որին նա կոչում էր *սիյասիցիներ*⁴⁵: 9-10-րդ դ. պատմիչ Իբն ալ Ֆակիհը հաղորդում է, որ Դերբենդի պարիսպների վրա կան «7 անցքեր, որոնցից յուրաքանչյուրի առաջ շինված է մի քաղաք, և նրանց մեջ ապրում են պարսիկ զորականներ, որոնք կոչվում են *Միյասիկիաններ*» և ավելացնում է. «Ասում են, որ Հայաստանի բնակիչ տղամարդիկ պարտավոր են պաշտպանել այդ պարիսպները և դար-

պասնեիր»⁴⁶: Մեկ այլ հեղինակ՝ Կուդաման/ 9-10-րդ դ./ գրում է որ Անուշիրվանը հիմնեց Շաքրան, Մասկատ, Բաք ալ Արվաք քաղաքները և այդ վայրերում բնակեցրեց իր զորքի մեջ գտնվող *սիյասիքիներ*ի ջոկատները⁴⁷: Նույն դեպքերն է նկարագրում 12-13-րդ դ. հեղինակ Յակուտ ալ Համավին, որը հոսսրով Անուշիրվանի ձեռնարկների մասին տեղեկացնում է «...հետո կառուցեց Բաք ալ Արվաքը /Դերբենդը - Ա. Հ./, որը Արվաք կոչվեց, որովհետև շինված էր լեռնային անցքի վրա և այդ վայրերում բնակեցրեց *Մայասաքիներ* կոչված մի ժողովուրդ»⁴⁸:

Արաք հեղինակների այս հիշատակությունները /*սիյասիքիներ*, *սիյասիկիաններ*, *Մայասաքիներ*./ նկատել է դեռևս Ն. Ադոնցը և կարծիք հայտնել, որ դրանցում հիշատակվում են սյունեցիները: Նա նշում է, որ «ախսաիկին» ձևը դա «ախսականի» հոգնակի արաբացված ձևն է, իսկ բառը վերցված է հին պարսկական աղբյուրից / Իբն Ֆակիհը նշում է, որ իր տեղեկությունը վերցրել է Ահմեդ իբն Վադիխ Սպահանցուց/, իսկ արաբական ձևը Միսաջան և սիասիքին է: Ն. Ադոնցը մեջ է բերում նաև Ատ. Օրբելյանի այն տեղեկությունը, ըստ որի Վաղարշակ թագավորը Միսական տոհմին հանձնեց արքայական զորքերի բարձր հրամանատարության իրավունքը՝ պայմանով, որ նրանք «ընդդեմ կալ հանապազ պատերազմաւ դրանն Հոնաց, որոյ անունն առաջոյն Միսան կոչուր» և մատնանշում, որ դա պատմական այն փաստի արձագանքն էր, որ այդ դոմները պաշտպանում էին Միսանի /Մյունիքի/ հայերը՝ դրան ավելացնելով Ղազար Փարպեցու մոտ եղած այն վկայությունը, ըստ որի Իբերիայի մարզպան եղած Ժամանակ Վասակ Մյունին հսկում էր նաև Դերբենդի անցքը⁴⁹:

Խնդրին անդրադարձել է նաև Ս. Երեմյանը, այն քննարկելով պատմական լայն հենքի վրա: Նա դիտարկում է Մյունիքի նախարական տան տեղն ու դերը Մասանյանների կովկասյան քաղաքականության մեջ, նշում, որ Վրաստանի մարզպան եղած Ժամանակ Վասակ Մյունու ձեռքում էր գտնվում Դերբենդ- Չողի պաշտպանությունը, իսկ 6-րդ դ. կեսերին Մյունյաց իշխանները անմիջականորեն ենթարկվում էին Փայտակարանում գտնվող պարսկական հյուսիսային բանակի հրամանատարությանը, որի գլխավոր խնդիրը կովկասյան լեռնանցքների պաշտպանությունն էր, և 5-6-րդ դդ. Մյունյաց նախարարական տան պարսկամետ կողմորոշումը հնարավորություն էր տալիս նրանց իրենց տեղն ու դիրքը Մասանյան արքունիքում բարձրացնելու համար և նպաստավոր պայմաններ ապահովում ներգրավվելու Դերբենդ- Չողի պաշտպանությանը՝ Մասանյան Իրանի կարևորագույն այս ձեռնարկին, մանավանդ որ հայկական ուժերի օգտագործումն այդ նպատակով նորություն չէր պարսկական արքունիքի համար⁵⁰:

Վերը արտահայտված տեսակետը ունի նաև Ս. Բարխուդարյանը: Հիմնականում կրկնելով արդեն արտահայտված փաստարկները այդ խնդրի կապակցությամբ՝ նա ավելացնում է նաև վիճաբանական տեղեկություններ՝ ցույց տալով, որ հս. -արևելյան Այսրկովկասում և հվ. Դաղստանում հիշատակվող մի շարք հայկական գյուղերի տապանաքարերը թվագրվում են 6-րդ դարից⁵¹:

Վերը նշված արաբական հիշատակություններում Սյունիքի բնակչությանն է հակված տեսնել նաև Ջ. Յամպուլսկին⁵²:

Այս տեսակետը միանշանակորեն չի ընդունվում: Մարկվարտը արաբական աղբյուրներում հանդիպող այդ տերմինները բխեցնում է միջին պարսկերեն «սպասիգ»/ծառայող մարդիկ, պահակ/ բառից⁵³: Մ. Կրամերսը առաջարկում է այդ տերմինը ծագած համարել պահպաններն *nišāstāghān* – հաստատված, հիմնած բառից, այսինքն՝ որպես զինվորական վերաբնակիչներ, կայազորներ⁵⁴: Վ. Մինորսկին նշում է, որ այդ տերմինը արաբական աղբյուրներում աղավաղված ձևով է հանդիպում և իրեն կասկածելի է թվում Ս. Երեմյանի ստուգաբանությունը՝ մատնանշելով, որ ամեն դեպքում այդ տերմինները հասարակ և ոչ թե հատուկ անուններ են⁵⁵:

Բարդ էթնոգավանական խճանկար ունեցող կովկասյան միջավայրում նման խնդիրները պետք է քննարկել ավելի լայն համատեքստով՝ այլ աղբյուրների ու տեղեկությունների համեմատաբար՝ հաշվի առնելով էթնիկ, դավանական, քաղաքական, մշակութային բազում գործոններ և զուտ բառային կամ քերականական ստուգաբանությամբ նման խնդիրների անդրադառնալ արդյունավետ չի կարող լինել:

Ակնհայտ է, որ ինչպես 5-րդ դարում հայերն առհասարակ, այնպես էլ 6-րդ դարում սյունեցի հայերը հս.- արևելյան Ասրկովկասում մասնակցում էին Սասանյան տերության հյուսիսային սահմանների պաշտպանությանը, և, թերևս, այստեղ բացի զինվորական վերաբնակիչներից, հաստատվել էր նաև խաղաղ բնակչություն: Հայտնի է, որ այս ժամանակշրջանում այսրկովկասյան երկրներում, ներառյալ Հայաստանում անցկացվում է աշխարհագիր, մարդահամար, և խոսքով Անուշիրվանը մտցնում է հարկային նոր համակարգ: Բացի հարկային պարտավորություններից, բնակչությունը պարտավոր էր կատարել նաև պարհակ՝ բանվորական ուժ տրամադրելով պետական շինարարական աշխատանքների համար: Ենթադրվում է, որ դա օգտագործվում էր նաև Դերբենդ - Չոդի պաշտպանական համակարգի կառուցման համար, որի շինարարական աշխատանքները ղեկավարում էր Սասանյան տերության բարձրաստիճան պաշտոնյաններից մեկը՝ այսրկովկասյան երկրների գլխավոր հարկահավաքն ու պետական շինարարական աշխատանքների ղեկավարը⁵⁶:

Ինչ վերաբերում է վերը հիշատակված տերմիններին և դրանց առնչվադ խնդիրներին, ապա արարական աղբյուրների համեմատական քննությունն իսկ ցույց է տալիս դրանցում սյունեցիներ տեսնելու տեսակետի ճշմարտացիությունը, իսկ հայկական աղբյուրների հետ համեմատությունը, այդ ժամանակշրջանի պատմաքաղաքական միջավայրում խնդիրը դիտարկելը լրացուցիչ հիմնավորում են այդ տեսակետը:

Ի դեպ ոչ միայն սյունեցիները, այլև հայերն առհասարակ կարող էին անվանվել «սիսականներ»՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ ավանդաբար Սյունաց նախարարական տունն էր մասնակցում Դորա պահակի պաշտպանությանը:

Հարավային Դադստանում «Հայկական ամրոց», «Հայկական պատնեշներ»⁵⁷ անունները կրող վաղ միջնադարյան բնակավայրերի առկայությունը նույնպես ցույց է տալիս այդ ժամանակաշրջանում հայկական ռազմական ուժի առկայության, հայկական տարրի ներգրավվածության մասին այդ շրջատարածքի պաշտպանությանը, և մեկ անգամ ևս հիմնավորում այդ կապակցությամբ վերը քննարկված տեսակետները:

Հայկական տարրը, որ Իրանի կողմից ներգրավված էր այդ տարածքների պաշտպանությանը, փաստորեն ուներ նույն սոցիալական արտոնությունները և կարգավիճակը, ինչ նույն գործառույթները ունեցող Դերբենդի մյուս «պահապանները»:

Վերը նշված տեղեկություններից բխում է, որ այդ վայրերում ստեղծվել էին նաև ռազմականացված հայկական բնակավայրեր, ինչպես նաև գոյություն ուներ հայկական ռազմաքաղաքական վերնախավ, որոնց հրամանատարությամբ էլ գործում էին հայկական ուժերը:

Ուշագրավ է որ, ինչպես աղբյուրների սուղ տեղեկություններն են ցույց տալիս, հայկական տարրը բնակեցվում է Դերբենդում, Մասկատում, Շաբրանում, որտեղ հաստատվում են նաև Ֆարսից եկած իրանական վերաբնակիչները⁵⁸: Այս փաստը ինքնին վկայում է այս շրջատարածքում հայկական և իրանական խմբերի սերտ փոխազդեցության, խառը բնակավայրերի առկայության մասին: Փոխադարձ ազդեցության, հարաբերությունների գործում կարևոր դեր էր խաղում այն հանգամանքը, որ այս երկու զանգվածները ունեին նույն գործառույթը՝ ներգրավված էին ռազմական ծառայության մեջ և ունեին սոցիալական նույն կարգավիճակը:

Հայկական էթնիկ ներկայության մասին տեղեկությունները միայն վերոասացյալով չեն սահմանափակվում: Հարավային Դադստանում մի շարք հայկական բնակավայրերի հիմնումը կապվում է Հայաստանից եկած վերաբնակիչների հետ, որոնք թողել են իրենց հայրենիքը անբերրիության, աղքատության պատճառով, և այդ վայրերում հաստատվել են դեռևս առասպելական Մաշտակ թագավորի օրոք:

Կովկասյան այս ռեգիոնում ակտիվ դեր են խաղացել նաև հայ վաճառականները: Դեռևս I դարում հայտնի է, որ հայերը և մարերը ցամաքային ճանապարհով Միջագետքից արևելյան ապրանքներ էին հասցնում Կասպից ծովի հյուսիսային շրջանները: Հետագա դարերում, Արշակունյաց և մարգարաձորյան շրջանում տնտեսական այդ կապերը մեծ առաջընթաց են ապրում⁶¹: Խաղարական պետության մեջ մեծ թիվ էին կազմում և ակտիվ գործունեություն էին ծավալել հայ վաճառականները⁶¹: Ինչպես նշում է Բ. Միլլերը, հայ վաճառականական այս շերտը միջնորդ դեր էր կատարում Վուլգյան շրջանի և Կովկասի ու հարավի միջև կատարվող առևտրում՝ հետագայում իր ձեռքում կենտրոնացնելով մետաքսի առևտուրը⁶²: Ընդհուպ մինչև 16-րդ դ. հայ վաճառականները գործում մասնակցություն ունեին Կասպյան առևտրական մայրուղու միջոցով կատարվող միջազգային առևտրին: Բ. Միլլերը կարծիք է հայտնում, որ հայ առևտրականների դերը այդ միջազգային առևտրական հարաբերություններում կապված է նաև արևելյան և հս.-արևելյան Այսրկովկասում հայկական էթնիկ ներկայության խնդրի հետ⁶³:

Դադստանյան մի շարք լեզուներում արմենիզմների առկայությունը մույնպես ենթադրում է երկարատև էթնոմշակութային կապերի առկայություն այդ լեզուները / հայերեն և դադստանյան լեզուներ/ կրողների միջև, ընդ որում համարվում է, որ դրանց մի մասը դադստանյան լեզուներ է անցել մինչև արաբական նվաճումները⁶⁴:

Հայկական ազեցության մասին է խոսում նաև հվ. Դադստանում «Արմանի» կամ «Էրմենի» բաղադրանառով վաղմիջնադարյան բնակավայրերի առկայությունը «Էրմենի խուտ»/ հայկական գյուղ/, «Էրմենի շեհեր»/ հայկական քաղաք/, կամ «Էրմենի քալա»/ հայկական ամրոց/, «Էրմենի ռյախ» /հայկական ճանապարհ/, «Էրմենի սալար» /հայկական պատնեշներ, ամրություններ/ և այլն⁶⁵:

Յղած տեղեկությունները նկատելի լույս են սփռում հս. - արևելյան Այսրկովկասում հայկական էթնիկ ներկայության խնդրի վրա և պատկերացում են տալիս, այն մասին, որ հայերի էթնոմշակութային կապերը այդ ռեգիոնի հետ բազմաշերտ ու տարաբնույթ էին:

Ինչ խոսք, այս շրջատարածքում քրիստոնեության տարածման հետ մեկտեղ, հայկական մշակույթի կրողն էին դառնում նաև այլ խմբեր և «հայ» կամ ավելի ուշ «արմանի» անվանումները, ըստ միջնադարյան ավանդույթի կարող էին տարածվել նաև քրիստոնեությունը ընդունած այդ խմբերի վրա ևս, սակայն թե՛ ավանդությունները, թե՛ մատենագրական տեղեկություններ փաստում են էթնիկ հայկական ներկայության մասին: Մյուս կողմից վերը նշված դավանական և դրա հետ կապված մշակութային ազդեցության մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել մի շարք հանգամանքներ:

Նախ համարվում է, որ 552թ. այսինքն Աղվանից կաթողիկոսությունը Չողից Պարտավ տեղափոխումից հետո է, որ տեղի է ունենում Աղվանից եկեղեցու «հայկականացումը»՝ եկեղեցու պաշտոնական լեզու է դառնում հայերենը, որը մասն ժամասացության լեզու էր, ընդ որում սկզբնական շրջանում հայերենին զուգահեռ շարունակվում է օգտագործվել մասն «աղվաներենը» և հետագա զարգացումների ընթացքում է, որ Կուրի ձախափնյակի հայադավան խմբերի համար գրության լեզու դառնում հայերենը⁶⁶:

Պետք է ընդծել մասն, որ Բուն Աղվանքում քրիստոնեության տարածումը երբևիցե չբերեց տեղական ժողովուրդների «հայացմանը», և մրանք շարունակում էին մնալ սեփական ավանդույթների և լեզվի կրողը⁶⁷:

Բացի այդ, կաթողիկոսական մատավայրը Չողից Պարտավ տեղափոխելը մատմանշում էր Կուրի աջափնյակի տնտեսամշակութային գերակայությունը, քրիստոնեության տարածվածությունը և դիրքերի ամրությունը ձախափնյակի նկատմամբ⁶⁸:

Պետք է հաշվի առնել մասն այն հանգամանքը, որ 5-6-րդ դդ. հս.-արևելյան և արևելյան Այսրկովկասը գտնվում էր Մասանյան Իրանի կազմում, /հետագայում մահմեդական զանազան կազմավորումների՝ խալիֆայություն, Շիրվանշահների պետություն.../ և հայկական դավանական ազդեցության խնդիրը մեծ չափով կախված էր քաղաքական կացությունից: Իշխանությունները, ըստ իրավիճակների, կարող էին սահմանափակել կամ խրախուսել Աղվանից եկեղեցու գործունեությունը, և, ինչպես ցույց են տալիս պատմական զարգացումները, այդ շրջատարածքում քրիստոնեության դիրքերն ու ազդեցությունը գնալով սահմանափակվում և թուլանում էր:

Վերջապես հայկական ազդեցությունը օժտված չէր լիակատար քաղաքական իշխանությամբ, ինչը մրա համար կկարողանար տևական հիմք և գործունեության դաշտ ապահովել: Չմայած վաղ միջնադարում Աղվանից մարզպանության կազմում Արցախ-Ուտիքի գոյությունը որոշակիորեն բերում էր հայերի քաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը և ուժեղացմանը:

Հայկական դավանական ու մշակութային ազդեցության խնդիրները քննարկելիս պետք է հաշվի առնել վերը նշված գործոնները, և հարցը դիտարկել այդ տեսանկյունից:

Հայկական կամ քրիստոնեական մշակութային շերտը տեղական չհամախմբված «աղվանականի» համեմատությամբ, անշուշտ, գտնվում էր ավելի բարձր դիրքերի վրա, սակայն զիջում էր իրանականին, որը օժտված էր քաղաքական իշխանությամբ և էթնիկ լայն ներկայությամբ: Ինքնին «արմանի» բաղադրամասով անվանումների տարածվածություն-

նը ցույց է տալիս հայկական կամ քրիստոնեական տարրի փոքրամասնությունը քննարկվող շրջատարածքում:

Վերը ասվածից բխում է, որ հայկական դավանական ազդեցությունը չէր կարող տարածում ունենալ քաղաքական իշխանությամբ ու էթնիկ լայն ներկայությամբ օժտված իրանական միջավայրում և, ավելին, բերեր նրանց «հայացմանը»:

Այս ամենից հետևում է որ հայ-իրանական էթնոշակության շերտերը էլիտար դիրք ունեին կովկասյանի համեմատ: Մակայն հայկականը ենթակարգվում էր իրանականին, որի գերակայությունը արևելյան Այսրկովկասում որոշ փոփոխություններով հանդերձ պահպանվեց մինչև 15-16-րդ դդ: Վերը նշված վաղմիջնադարյան այս իրողությունները բավարար նախադրյալներ էին հանդիսանում իրանական տարրի հետ գրեթե նույն սոցիալական կարգավիճակում գտնվող հայկական ռազմածառայական վերնախավի լեզվամշակության փոփոխությունների համար: Եթե նկատի ունենանք, որ միջէթնիկ, միջմշակության փոխհարաբերությունների մեջ են մտնում և դրանց հետևանքով առաջ եկած մշակության փոփոխությունների կրողն են դառնում նախ և առաջ էլիտար շերտերը /ֆեոդալներ, արիստոկրատիա, վաճառականներ.../, այնուհետև դրանք տարածվում են մյուս խավերում⁹⁹, ապա ակնհայտ կդառնա Արևելյան Այսրկովկասում հայկական տարրի էթնոշակության զարգացումների տրամաբանությունը բազմադարյան իրանական ազդեցության գերակայության պայմաններում:

Հայկական շերտի շարունակական գոյությունը արևելյան Այսրկովկասի բազմադարյան իրանական ազդեցության գերակայության պայմաններում, զուգակցված դեռևս վաղմիջնադարյան իրողությունների, յուրահատուկ աշխարհագրական ու էթնիկական միջավայրի հետ, բավարար սոցիալական, քաղաքական, մշակության նախադրյալներ էին հանդիսանում իրանական շերտի հետ սերտ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվող հայկական այդ տարրի էթնոլեզվական փոփոխությունների համար, որի հետևանքով այս շերտը 18-րդ դ. հիշատակվում է արդեն որպես թաթախոս խումբ:

Անշուշտ, վաղմիջնադարյան հայկական այդ խումբը իր զարգացումների ընթացքում միատարր չէր կարող մնալ և լինել: Այն, անկասկած, իր մեջ ներառել է հայկական /թերևս նաև այլազգի/ այլ խմբեր ու տարրեր ևս, կրել է նաև ժողովրդագրական փոփոխություններ և տեղաշարժեր, սակայն խմբի ձևավորման խնդիրը անմիջականորեն կապված է դեռևս - վաղմիջնադարում Արևելյան Այսրկովկասում ձևավորված իրողությունների և ռեզիդնի էթնոմշակության զարգացումների տրամաբանության հետ:

HAKOBYAN ARSEN

**ABOUT THE ARMENIAN AND IRANIAN ETHNO-CULTURAL
CONTRIBUTIONS IN THE EASTERN TRANSCAUCASUS
(ON EXAMPLE OF THE FORMATION OF A GROUP)
(Summary)**

The issues of the formation and historical developments of the group Tat speaking Armenians are an interesting problem of Armenian, Iranian, Caucasian studies. These issues are closely connected with the questions of the presence of Armenian and Iranian ethno-cultural sections and their interrelations in the Eastern Transcaucasus since early Middle Ages.

It is known, that in the 5-6th centuries the Iranian impacts /ethnic, lingo- cultural, political/ predominated in the Eastern Transcaucasus by the successive policy of the Sassanids and despite of the political, confessional changes in the region the domination the Iranian influence existed till the 15-16th centuries with some changes.

The Armenian influence as well had a major part in the ethno-cultural and political developments of the region, particularly in the spreading of Christianity and the cultural missions. Besides it, in the 5-6th centuries the Armenian element was involved in the defense of Derbend-Chogh by the Sassanids and in the 6th century the Armenian military inhabitants was settled in the North-East Transcaucasus, especially in the territories / Derbend, Moushkour.../, where in this period Koubad I and Kosrov Anoushirvan settled the Iranian populations from Fars for the same those purpose. During the mentioned period those regions were filed of direct Armeno-Iranian interrelations.

Although the Armenian ethno-cultural element was more progressive than the local no consolidated "Albanian" element, but was substituted to Iranian ethno-culture, which had political rule and big ethnic population.

Starting from the early Middle Ages the social, political, quantity proportions of these interrelated ethno-cultural elements, the continual survival of the Armenian element under the condition of Iranian dominating influence in the Eastern Transcaucasus, together with the specific geographical and ethno-cultural environment were satisfactory social, political and cultural grounds for the ethno-lingual changes of the Armenian communities which had deep interrelations with the Iranian population and culture. Because of these reasons this Armenian people are mentioned as Tat speaking group in the 18th century.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., Москва, 1988, стр. 91.
2. Гасанов М., Дагестан и иранский мир, Ереван, 1999, стр. 52.
3. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., стр. 91.

4. 4.Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древноармянских источниках, Ереван, 1987, стр.113-114, 118-119. Հնտազոտողների մի մասը հակված են նույնացնել Դերբենդ և Չոդ քաղաքները: Նույն տեղում, էջ 121-122:
5. Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1994, էջ 57:
6. Тревер К., Очерки по истории и культуры Кавказской Албании, М-Л, 1959, стр. 205.
7. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., стр. 101.
8. Եղիշե, էջ 34:
9. Акопян А., նշվ. աշխ., էջ 120-121:
10. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., стр. 101.
11. Ашурбейли С., Государство Ширваншахов, Баку, 1983, стр. 15.
12. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., стр. 101. Ашурбейли С., նշվ. աշխ., էջ 15:
13. Гаджиев В., О русском переводе "Дербент-наме", Вопросы истории - Дагестана, 1975, вып. 3, стр. 255-256.
14. Ашурбейли С., նշվ. աշխ., էջ 15:
15. Козубский Е., История города Дербенда, Темир хан- шура, 1906, стр. 19. История Дагестана, Махачкала, 1967, т. I, стр. 269.
16. Ашурбейли С., նշվ. աշխ., էջ 16:
17. Бакиханов А., Гюлистан — и ирам, Баку, 1991, стр. 44.
18. Նույն տեղում, էջ 45:
19. Гасанов М., նշվ. աշխ., էջ 36.
20. Նույն տեղում, էջ 31:
21. Նույն տեղում, էջ 35:
22. Նույն տեղում, էջ. 33:
23. Акопян А., նշվ. աշխ., էջ 119-120:
24. Минорский В., История Ширвана и Дербенда X-XI вв., Москва, 1963, стр. 31.
25. Ашурбейли С., նշվ. աշխ. էջ 44-46:
26. Рамазанов Х., Шихсайдов А., Очерки истории южного Дагестана, Махачкала, 1961, стр. 41-42.
27. Ашурбейли С., նշվ. աշխ. էջ 46:
28. Гасанов М., նշվ. աշխ., էջ 53:
29. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 73:
30. Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 196-197:
31. Հայ ժողովրդի պատմություն, հա. 2, Երևան, 1984, էջ 185:
32. Եղիշե, էջ 34:
33. Мурадян П., Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя, Кавказ и Византия, 1982, вып. 3, стр. 5-20.
34. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987, էջ 25-27:
35. Սոփոս Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 90:

36. Մնացականյան Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 93-94
37. Акопян А., նշվ. աշխ. էջ 113 - 114:.
38. Կատվայան Մ., Վարդանանց պատերազմ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 11, Երևան, 1985, էջ 315-316:
39. Եղիշե, էջ 58:
40. Акопян А., նշվ. աշխ. էջ 113 - 114:.
41. Նույն տեղում, էջ 136-137:
42. Նույն տեղում, էջ 134-135:
43. Акопян А., նշվ. աշխ., էջ 135:
44. Артамонов М., Древний Дербент, Советская археология, 1946, VIII, стр. 141-143.
45. Баладзори, Книга завоевания стран /пер. П. Жузе/, Баку, 1927, стр. 5.
46. Ибн ал Факих /пер. Н. Караулов/, Сборник для описани местностей и племен Кавказа /СМОМПК/, вып. 31, Тифлис, 1902, стр. 32.
47. Кудама /пер.Н. Караулов/, СМОМПК, вып. 32, Тифлис, 1903, стр. 30-31.
48. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին/ կազմեց Հ. Նալբանդյան/, Երևան 1965, էջ 17:
49. Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 469-470:
50. Еремян С., Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, Известия АН СССР/ Арм. фил./, 1941, И 7, стр. 33-40:
51. Բարխուդարյան Ս., Դերբենդի հայ-աղվանական քաղաքությունը, ՊԲՀ, 1969, N 3, էջ 125-147:
52. Яамполский З., Об этнической непрерывности на почве Азербайджана, Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962, стр. 36.
53. Минорский В., նշվ. աշխ., էջ 31:
54. Christensen A., L' Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 369.
55. Минорский В., նշվ. աշխ., էջ 31.
56. Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 2, էջ 11-12, 213-214: Еремян С., Политическая история Албании III-VII вв., Очерки истории СССР III — IX вв., М., 1958, стр. 318.
57. Рамазанов Х., Шихсаидов А., նշվ. աշխ., էջ 46:
58. Бакиханов А., նշվ. աշխ., էջ 45:
59. Казиев И., Песни лезгинских мазанов, цабанов, гусанов, 1970, Մատենադարան, այլ հեղինակների արխիվ, քղթ. 240/թ/, վավ. 220/ա/էջ 12-13, 18-19:
60. Խաչիկեան Լ. Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, Աշխատություններ, հ. Բ, Երևան, 1999, էջ, 151:
61. Արրահամյան Աշ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հտ. Ա, Երևան, 1964, էջ 122:
62. Миллер Б., Об армянских надписях в Болгарах и Казани, Ленинград, 1925, стр. 79.
63. Миллер Б., Таты, их расселения и говоры, Баку, 1929, стр. 16.

64. Гасанов М., К вопросу о христианстве в Дагестане, «Իրան-նամ», 2001, հտ. 36, էջ 94:
65. Рамазанов Х., Шихсаидов А., Եզվ. արշխ., էջ 46:
66. Акопян А., Եզվ. արշխ., էջ 136-139:
67. Նույն տեղում, էջ 139-140, 148:
68. Նույն տեղում, էջ 135-137:
69. Арутюнов С., Народы и культуры: развитие и взаимодействие. Москва, 1989, стр. 186-187.

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԱՐԻԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՈՒՐՁ (VIII-XII ԴԱՐԵՐ)

Հայաստանի արաբական նվաճումը ուղեկցվեց երկրի ներսում արաբամահմեդական տարրի հետզհետե հաստատմամբ: Սա հատկապես ակնհայտ դարձավ 774-775 թթ. հայերի ապստամբությունից հետո, երբ արաբների ստվար զանգվածներ, որոնք մինչ այդ գաղթել էին հայկական նահանգներին սահմանամերձ Վերին Սիջազետք, սկսեցին ներթափանցել Հայաստանի խորքային մասերը:

Հայաստանի կարևորագույն նշանակությունը Արաբական խալիֆայության համար հայտնի է. նախ Հայքի մի շարք տարածքներ կազմում էին արաբարյուզանդական սահմանամերձ գոտու՝ Ալ-Սուդուրի բաղկացուցիչ մասը և ուստի հանդիսանում հենարան Բյուզանդիայի դեմ ռազմական գործողությունների համար, ապա խալիֆայության Արմինիա կոչված նահանգը, որի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում Հայաստանը, կարևոր հենակետ էր նաև խազարների դեմ Արաբական խալիֆայության մղած պայքարում:

Բացի այդ, արաբների մեծաքանակ ռազմական ներկայությունը բուն Հայաստանի խորքում, նրանց հնարավորություն էր տալիս մշտական հսկողություն սահմանել Արմինիայի ողջ տարածքում և արդյունավետ ձևով այստեղ ճնշել արաբական տիրապետության դեմ ուղղված ցանկացած ոտնձգություն¹:

Հայաստանում արաբների հաստատման մասին տեղեկություններ հաղորդում են մի շարք հայ և արաբալեզու հեղինակներ (Ղևոնդ, Թովմա Արծրունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Մովսես Կաղանկատտուացի, Յակոբի, Մուկադդասի, Բալազուրի, Իբն Խալլիկան, Թաբարի և այլք): Այսուհանդերձ այսօրինակ տեղեկությունները սակավ և կցկտուր են, ուստի դժվարությամբ են թույլ տալիս լիարժեք պատկերացում կազմել Հայաստանում արաբների բնակեցրած վայրերի, արաբամահմեդական տարրի սոցիալական կյանքի և մանավանդ քաղաքներում հայ ազգաբնակչության հետ նրա փոխհարաբերությունների բնույթի մասին:

Հայաստանում արաբական տիրապետությանը և արաբների հաստատման վերաբերող հարցերը քննվել են արդեն իսկ հայ պատմաբաններ Մ. Չամչյանի և Ղ. Ինճիճյանի աշխատություններում⁴:

XX-րդ դարի առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը պատկանում է Մ. Ղազարյանի գրչին⁵: Եվրոպացի և ռուս արևելագետների շարքում Հայաստանի արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանին այս կամ այն չափով վերաբերող նշանակալից ուսումնասիրություններ ունեն Յ. Սարկվարտը, Ժ. Լոռանը, Ի. Ժուգեն, Վ. Սիմոնսկին, Մ. Կանարը, Ա. Վասիլևը, Է. Հոնիգմանը և այլք⁶:

Հայ գիտնականներից արաբական տիրապետությունը Հայաստանում քննության են առել Հ. Մանանդյանը, Հ. Ջորյանը, Բ. Առաքելյանը, Ա. Շահնազարյանը և այլք⁷:

Դվինի քաղաքային պեղումների արդյունքները ամփոփում են Կ. Ղաֆադարյանի և Ա. Քալանթարյանի աշխատությունները⁸: Արաբական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանին, Հայաստանում արաբական ամիրայություններին և ընդհանրապես Հայաստանի ե Արաբական խալիֆայության փոխհարաբերություններին վերաբերող համապարփակ բացառիկ նշանակություն ունեցող ուսումնասիրություններ են Ա. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատությունները⁹:

Հայաստանում արաբական արձանագրությունների և դրանց պատմական նշանակության վերաբերյալ աշխատություններ ունի Ա. Խաչատրյանը¹⁰: Հատկապես արժեքավոր է հեղինակի երկար տարիների աշխատանքի արդյունքը հանդիսացող արաբական վիմագրության դիվանը¹¹:

Սեր նպատակն է այստեղ դիտարկել Հայաստանի այն բնակավայրերը, որտեղ հաստատվեցին արաբական ցեղերը՝ արաբական տիրապետության սկզբնական շրջանից մինչև ամիրայությունների գոյության վերջը:

Ի մի բիրելով արդյունքների տվյալները և արևելագետների ուսումնասիրություններում եղած դիտարկումները, կարելի է մատնանշել այն բնակավայրերը, ուր հաստատվել է արաբամահմեդական տարրը: Հարավ-արևմտյան Հայաստանում դրանք են այսպես կոչված Գորրորդ Հայքը, Մելիտենե կենտրոնով, որ ընդգրկված էր արաբա-բյուզանդական սահմանային գոտու՝ ալ-Մուտուրի մեջ, այնուհետև Աղձնիքը, Բերկրին (Աղիովիտ), Գողթնը (Վասպուրական):

Աղձնիքը առաջին մահանգներից էր, ուր բնակություն հաստատեցին հյուսիսարաբական Շայբան ցեղի ներկայացուցիչ արաբները: Նրանք հաստատվեցին Աղձնիքի Նիրկերտ, Ամիդ, Արզն և Բաղեշ քաղաքներում: Քաջ հայտնի է, օրինակ, որ Ամիդ քաղաքը հետագայում կոչվեց Դիար Բաքր՝ Բաքր ցեղի մի հատվածը հանդիսացող Շայբանի անվամբ:

Հետագայում Արզնում ու Բաղեշում ստեղծվեց Ձուրարիկների (Բաքր ցեղից) ամիրայությունը¹⁰:

Մեկ այլ հյուսիսարաբական ցեղ, որ նշանակալից դեր ունեցավ Հայաստանում արաբական տարրի ներթափանցման գործում, Մուլայն էր (Մուղար ճյուղից), ավելի ճիշտ՝ նրա Կայս կամ հայ հեղինակների մոտ Կայսիկ /Մուլայն ցեղից/ հատվածը: Այն եռանդուն կերպով մասնակցություն էր հանդես բերում Բյուզանդիայի դեմ մղվող պատերազմներում, ուստի նախևառաջ հաստատվեց Բյուզանդիային սահմանամերձ տարածքներում՝ Բաղեշից սկսած մինչև Կաբնո քաղաքը:

Կարնո քաղաքի վերաբերյալ կա Բալագուրիի մի վկայություն, ըստ որի Հաբիր իբն Մասլաման 654թ. Ասորիքից և Միջագետքից երկու հազար արաբ բնակեցրեց այդ քաղաքում և նրանց հողեր բաժանեց¹¹: Կաբինում, ինչպես հայտնի է, ստեղծվեց Կաբինի Կայսիկների արաբական ամիրայությունը: Այս տարածքը որպես հենարան օգտագործելով, ցեղը կարողացավ զենքի ուժով տարածվել դեպի արևմուտք և, մասնավորապես, հաստատվեց Կամախում, որը, ըստ Բալագուրիի, Մուլայնի ներկայացուցիչ Ումայր իբն ալ-Հուրաբը կարողացավ գրավել բյուզանդացիներից¹²:

Ուսումնասիրողները նշում են, որ Կարնո քաղաքը Մեծ Հայքի միակ քաղաքն էր, որ արաբական տիրապետության հենց սկզբից բնակեցվեց Կայսիկ արաբներով, քանի որ այն հանդիսանում էր Բյուզանդիայի դեմ պայքարի համար կարևորագույն ռազմակայան¹³:

X դարի վերաբերյալ Կոստանդին Ծիրանածինը նշելով Կարնո քաղաքի բնակիչների մասին ավելի շուտ նկատի ունի մահմեդականներին: Մական, ինչպես իրավացիորեն նշում է Արամ Տեր-Ղևոնդյանը, սա չի նշանակում, որ այդ քաղաքը զուտ արաբական կամ մահմեդական է եղել: Բնական է, որ քաղաքում պետք է լինեին զգալի թվով հայ բնակչություն¹⁴:

Վանա լճի շրջակայքի նշանավոր քաղաքներից, որում հաստատվել են արաբները, հղել է Խլաթը: Խլաթը Կաբինի նման արաբների համար կարևոր ռազմակայան էր: Այստեղ կարելի է բերել պարսիկ Նասիր Խուսրավի այն հայտնի հաղորդումը, ըստ որի XI դարում այստեղ երեք լեզվով էին խոսում՝ արաբերեն, պարսկերեն և հայերեն¹⁵:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը նշում է, որ այն փաստը, որ հայոց եկեղեցիները դուրս էին թողնվել քաղաքի պարիսպներից, ցույց է տալիս մահմեդական տարրի տիրապետության աստիճանը¹⁶:

Բերկրիում և Վասպուրականի Գողթն գավառի տարածքում ստեղծվել են Ութմանիկների (Մուլայնի մեկ այլ հատված) ամիրայությունը և Մաջաններին ենթակա մի ամիրայություն: Գողթնը, և հատկապես Նախճավան /արաբերեն՝ Նաշավա/ քաղաքը արաբների համար

կարևոր վարչական կենտրոն էր, ուստի տրամաբանական է ենթադրել, որ արաբների թիվը այստեղ պետք է համեմատաբար մեծ լիներ: Այստեղ կարելի է բերել Իբն Հաուկալի հաղորդումը, ըստ որի X դարում այստեղ խոսակցական լեզուն հայերենն էր¹⁷: Չնայած Նախնավանը վերածվեց արաբական հենակետի՝ արաբական նվաճմանը զուգընթաց, այսուհանդերձ, այստեղի բազմաթիվ արաբական վիճակագրական նյութը վերաբերում է ավելի ուշ շրջանի՝ XIV դ.: Ավելի վաղ շրջանի համար կա ընդամենը XII դ. մի քանի տապանաքար¹⁸:

IX դարի կեսերից Կայսիկները /Մուլայն ցեղից/ կարողացան տիրել Մանազկերտին և հիմնել Մանազկերտի Կայսիկների ամիրայությունը, ուստի արաբների թիվը այստեղ մեծ է եղել: Աստղիկի հաղորդմամբ, X դարի վերջին արաբների այստեղից տեղահանվեցին Տայքի Դավիթ Կուրոպաղատի կողմից և փոխարենը հայեր տեղավորվեցին¹⁹:

Բացի հարավ-արևմտյան Հայաստանից, արաբները զանգվածաբար հաստատվել էին Այրարատ նահանգում և առաջին հերթին Դվին քաղաքում, որը մոտ իննսուն տարի Աբմինիայի վարչական կենտրոնն էր և արար ռստիկանի նստավայրը:

Եթե իրավ է, որ Դվինը ունեցել է մոտավորապես հարյուր հազար բնակչություն, ապա այն, որ մահմեդականների թիվը Դվինում եղել է առնվազն մի երկու-երեք տասնյակ հազար, կասկած չպետք է հարուցի: Այստեղ կարելի է բերել Մուհաջիմ Բաշիի հաղորդած մեկ տեղեկություն, որ 953թվին Աշոտ Գ-ի երեսուն հազարանոց բանակի Դվինի վրա կատարած հարձակման ժամանակ Մուհամմադ իբն Շադդադը մահմեդականներին դուրս է բերում քաղաքի մոտակայքը, որպեսզի հակառակորդը հարկ եղած պահին տեսնի նրանց մեծաքանակությունը և լսի նրանց ռազմատենչ կրոնական բացականչությունները: Ըստ հեղինակի՝ հակառակորդը տեսավ «սարի չափ մեծ զանգվածին, որոնք նրանց աչքին սովազից շատ երևացին»²⁰: Այս տեղեկության հիման վրա իհարկե անհնար է արար կամ մահմեդական բնակչության թիվը որոշել, սակայն առնվազն մի երկու-երեք տասնյակ հազարի առկայությունը կասկած չպետք է հարուցի:

Մուկադդասիի այն հաղորդումից, թե Դվինում մահմեդականները պատկանել են հանիֆի մազհաբին և կրոնական «հավաքություններ» են ունեցել /ավելին Մուկադդասին նշում է որ ինքը անձամբ մասնակցել է այդպիսի մի «հավաքության»²¹ կարելի է եզրակացնել, որ Դվինի մահմեդականները կայացած կրոնական և սոցիալական կյանքով են ապրել, ինչպես այլ ցանկացած խալիֆայության քաղաքում: Արդեն IX դարում քաղաքը ունեցել է մահմեդականների գերեզմանոց: Հայտնի է, որ օրինակ ռստիկան Խալիդ իբն Եզիդ ալ-Շայբանին թաղվել է այս գերեզմանոցում²²:

Մակայն հայտնի է, որ չմայած նրան, որ քաղաքում /1236թ. քաղաքը վերջնականորեն ավերել են մոնղոլները/ տիրապետող տարրը գրեթե միշտ մահմեդականներն են եղել, Դվինում հայերը միշտ էլ մեծամասնություն են կազմել/Մուկադասին ունի այսպիսի վկայություն/²³:

Թեև արաբ կառավարիչները միշտ զգացել են, որ մահմեդականների նկատմամբ հայ ազգաբնակչության մեծամասնություն լինելը Դվինում անշուշտ սպառնալիք էր նրանց իշխանության համար /օրինակ 813թ., երբ Շապուհ Բագրատունին հնազանդեցրեց Արդ ալ-Մալիք Ջահաֆյանին, Դվինի բնակիչները սպանեցին վերջինիս/ այսուհանդերձ մեր կարծիքով, նրանք պարզ գիտակցում էին, որ քաղաքի տնտեսության, արհեստների /մասնավորապես այսպես կոչված հայկական ապրանքների արտադրությունը, որոնք համբավ էին վայելում խալիֆայության տարրերը քաղաքներում/²⁴ և առևտրի կազմակերպումը, որը նրանց հսկա եկամուտներ էր բերում, անհնարին կլիներ առանց ստվար հայ զանգվածի:

Հայերի վիճակը մահմեդականների տիրապետության ներքո, թեկուզ և Հայաստանի ներսում, ապահով չէր կարող լինել: Միջնադարյան հայ հեղինակները վառ ձևով նկարագրում են արաբների կրոնական անհանդուրժողականությունը հայերի նկատմամբ, կրոնափոխության փորձերը և որպես արդյունք հայերի բազմաթիվ նահատակությունները:

Դվինից, որը պետք է որ բավականին հարուստ արաբական, այդ թվում նաև վաղարաբական շրջանի վիմագրական նյութ ունենար /ինչպես արդեն նշվեց վերևում Դվինը ունեցել է արաբական գերեզմանոց/, հայտնի է ընդամենը երկու արաբական վիմագիր արձանագրություն, այն էլ ետմոնղոլական շրջանին պատկանող²⁵: Փոխարենը Դվինում պեղվել են արաբական արձանագրություններով բազմաթիվ խեցի և ապակյա իրեր՝ թե՛ տեղում արտադրված, և թե՛ ներմուծված²⁶: Բազմաքանակ է նաև Դվինում պեղված արաբական, այդ թվում և վաղ արաբական /Օմայան, Աբբասյան/ և ավելի ուշ շրջանի թուրքմենական հարստություններին պատկանող կառավարիչների հատած դրամները /Մելջուկյան, Ելտկուզյան և այլն/²⁷:

Պետք է ենթադրել, որ մահմեդականների թիվը մեծ է եղել Անիում Շադդադյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում (1072-1199թթ.): Մրա վկայություններն են Անիում բազմաթիվ արաբերեն և պարսկերեն արձանագրությունների առկայությունը²⁸: Պետք է ենթադրել, որ անխաբնակ մահմեդականների սոցիալական կյանքը պետք է շատ գծերով նման լիներ Դվինի մահմեդականների ապրելակերպին:

Հետաքրքրական է, որ Դամասկոսում ուսումնական պրակտիկայի տարիներին, այս հոդվածի հեղինակը հյուրընկալվեց մի արաբի տանը, որի ազգանունը ալ-Անի էր: Վերջինս պնդում էր, որ ըստ իրենց տոհմի

ավանդության, իր նախնիները մի քանի հարյուր տարի առաջ Սիրիա են զաղթել Անիից, որի մասին էլ վկայում է իր ազգանունը:

Բնական կլիմի ենթադրել, որ Արևելյան Հայաստանի որոշ այլ բնակավայրերում նույնպես բնակվել են մահմեդականներ: Այս հարցի պարզաբանմանը կարող է նպաստել վիմագրական նյութը՝ արաբներն վիմագրական նյութի ուսումնասիրությունը: Թալիմի շրջանում, օրինակ, հնարավոր է ենթադրել արաբամահմեդական տարրի առկայություն: Մրա վկայությունն է Դաշտադեմ գյուղի միջնաբերդի շինարարական նշանակության արաբական արձանագրությունը²⁹: Արձանագրությունը հաղորդում է 1174 թվականին Շադդադյան Ադուդ ադ-Դին Սուլթանի կողմից ամրոցի կիսակլոր աշտարակի կառուցման մասին: Ըստ երևույթին ամրոցը կարևոր պաշտպանական կառույց էր Շադդադյանների նստավայրի - Անիի ճանապարհին: Մեր կարծիքով, կարելի է ենթադրել, որ ամրոցը պետք է ունեցած լինի մահմեդականներից բաղկացած մի մշտական ռազմական միավոր:

VIII-XII դդ. արաբական տարրի փոքրաթիվ և ժամանակավոր առկայությունը կարելի է ենթադրել նաև Արևելյան Հայաստանի, ներառյալ այժմյան Հայաստանի Հանրապետության այլ բնակավայրերում:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ արաբները Հայաստանում նախապես բնակվել են արաբա-բյուզանդական սահմանամերձ գոտու մասերում՝ այսպես կոչված Զորորդ Հայքում, Աղձնիքում, Դվինում, հետագայում տարածվելով նաև Հայաստանի տարածքում առաջացած զանազան արաբական ամիրայություններում: Արաբները այստեղ էլ բնակվում էին հայերի հետ միասին, բնականաբար իշխող նվաճողական տարր հանդիսանալով: Կարելի է ենթադրել, որ այն դեպքերում, երբ ամիրայությունների հողերը միացվում էին հայոց կառավարիչներին պատկանող տարածքներին, արաբները կամ վտարվում էին՝ փախչելով մոտակա ամիրայությունների տարածքը, կամ էլ սրանց որոշ մասը, կարելի է ենթադրել, ձուլվում էին հայ բնակչությանը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, արաբ բնակչության առկայությունը Հայաստանում հող նախապատրաստեց և հենարան եղավ մահմեդական հաջորդ նվաճող տարրերի՝ քրդերի և սելջուկա-թուրքմենական հրոսակների երկիր ներթափանցելու համար³⁰:

MIKAYELYAN TIGRAN

AROUND ESTABLISHMENT OF ARABS IN TOWNS
OF ARMENIA (VIII-XII A.D.)

(Summary)

As a result of Arabic conquests, Arabs established themselves in towns of province of Aldznik (Nprkert (Ar. Mayafarqin), Amid (Diarbakr), Arzn, Balesh (Ar. Badlis), Karin and Kamakh.

In the region around the Lake Van, Arabs established in mass in Khlát (Ar. Akhlát), Berkri.

Also town of Nakhchavan of Goltn province was an important station for Arabs.

As known Dvin of (Ayrarat province) was for a long capital of Arminia and naturally number of Arabs might have been large here. If it is true that number of Dvin's population is 100 000, it is logical to suppose number of Arabs around 20-30 thousand at least. However very few gravestones of later period (XIII-XV AD) have been found from Dvin. Instead a rich collection of pottery, glassware with Arabic inscriptions has been excavated. Also a large collection of early Arabic (Ummayyad and Abbasid) and (Seljuqid and Ildegizid) coins have been revealed.

By searching of Arabic inscriptions also enables to fix some temporary present of small amounts of Arab communities elsewhere in Eastern Armenia. The inscription by Shaddadid Adud al-Din dated 1174 AD informs of construction of the fortress citadel in Talin region of Aragatsotn province. Therefore we can suppose present of small military unit consisting of Arabs here. Similarly it would be logical to suppose that small settlements of Arabs existed in other strategic locations of Eastern Armenia, which are difficult to fix due to absence or disappearance of early Arabic gravestones and building type of inscriptions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաքական ամիրայությունները..., էջ 59:
2. Մ. Չամչեան, Պատմություն Հայոց, Բ, Վենետիկ, 1785; Ղ. Ինճիհան, Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, 1835:
3. М. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաքական ամիրայությունները..., էջ 33:
4. J. Markwart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903; J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930; И. Жузе, Мутагаллибы в Закавказье в IX-X веках, Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. III, Тифлис, 1937; V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953; M. Canard, Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazirah et de Syrie, Alger, 1951; Նույնի, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, Alger, 1948, VII; A.A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. 1, t. II, III parties, Bruxelles, 1950; E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935:

5. Հ. Սամանդյան, Արաբական արշավանքները Հայաստան, մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932; Հ. Սամանդյան, Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ, Երևան, 1939; Նույնի, Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դդ., Երևան, 1940; Նույնի, О торговле в городах Армении, Ереван, 1954; Հ. Ջոդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը ֆեոդալական Հայաստանում, Երևանի համալսարանի տեղեկագիր, 1927, N 2, 3; Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, Երևան, 1958; А. Шахназарян, Давин, Ереван, 1940:
6. Տե՛ս օրինակ Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952; Նույնի, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, II, 1982; Ա. Քալանթարյան, Դվինի նյութական մշակույթը IV-VIII, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները» մատենաշարի 5-րդ գիրք, Երևան, 1970; Դվին II, Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, Ա. Ա. Քալանթարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980 թթ.), Երևան, 2002:
7. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965; Նույնի Армения и Арабский Халифат, Ереван, 1977:
8. Տե՛ս օրինակ А. Хачатрян, Нижнетаалинская арабская надпись 570/1174г., ՊԲՀ, 1979, N 4; А. Хачатрян, Трехязычная надпись из Елегиса, «Кавказ и Византия», вып. 3, Ереван, 1982:
9. А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв., выпуск I, Ереван, 1987:
10. Հայաստանի ամիրայությունների պատմության վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի մոտ:
11. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 227:
12. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 60:
13. Նույն տեղում:
14. Կոստանդին Միրանաժին, Բյուզանդական աղբյուրներ. Բ, թարգմանություն քննադից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 14-15; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 228:
15. Насир-и Хусрау, Сафар-намэ Книга Путешествия, перевод и аступительная статья Е.Э. Бертельса, Москва-Ленинград, 1933, էջ 38:
16. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 230:
17. Bibliotheca Geographicorum Arabicorum, edidit M.J. de Goeje, Viac et regna, auctore Ibn Hauqal, Lugduni Batavorum, 1873; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 227:
18. Տե՛ս А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв., выпуск I, Ереван, 1987, էջ 119-123:
19. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 230:
20. V. Minorsky, Studies in Caucasian History, Cambridge Oriental Series, London, 1953, էջ 10-11:
21. Bibliotheca Geographicorum Arabicorum, edidit M.J. de Goeje, Descriptio Imperii Moslemici auctore al-Mokaddasi, Lugduni Batavorum, 1876; էջ 249; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 225:

22. Նույն տեղում:
23. Bibliotheca Geographorum Arabicorum, edidit M.J. de Goeje, Descriptio Imperii Moslemici auctore al-Mokaddasi, Lugduni Batavorum, 1876, էջ 377; Ա. Տեր-Վոննիյան, Արաբական ամիրայությունները..., էջ 224:
24. А. Мец, Мусульманский ренессанс, Москва, 1966, էջ 361:
25. А. Хачатрян, Корпус..., էջ 51:
26. Դվին II, Կ.Գ. Ղաֆաղարյան, Ա.Ա. Զալանթարյան, passim:
27. Դվին II, Կ.Գ. Ղաֆաղարյան, Ա.Ա. Զալանթարյան, էջ 123-140:
28. А. Хачатрян, Корпус..., էջ 53-58; В.В. Бартольд, Персидкая надпись на стене анийской мечети Мануче, Сочинения, т. IV, Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии, Москва, 1966, էջ 313-339:
29. 1. А. Хачатрян, Нижнетаалинская арабская надпись 570/1174г., ԴԲՀ, 1979, N 4:
30. 1. Ա. Տեր-Վոննիյան, Արաբական ամիրայությունները..., էջ 259:

ՏԵՐ-ՏԱՃԱՏՅԱՆ ԻՐԻՆԱ

ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐՆ ԸՍՏ ԴԻՈՆԻՍՈՍ ԲԱՐ-ՍԱԼԻԲԻԻ

Հայ Եկեղեցու հարաբերությունները ասորի հակոբիկ եկեղեցու հետ եղել են բարեկամական, թեև կողմերի միջև եղել են նաև լուրջ տարաձայնություններ: Այս խնդրին անդրադարձել են ասորագետներ Ասսեմանիները, Պոդոս Էսասայայանը, Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Johannes Gerber-ը, A. Mingana-ն, Bar Hebraeus-ը և ուրիշներ:

Հայ-ասորական հարաբերությունների ձևավորումը և զարգացումը սկսվել է Հովհաննես Բ Գաբելյան (557-574 թթ.) կաթողիկոսի գահակալության շրջանում, երբ ասորի քարոզիչները Եդեսայից անցնում են Հայաստան քրիստոնեություն տարածելու: Այս շրջանում ասորական եկեղեցին դեռևս բաժանված չէր: Այն հետագայում բաժանվում է մի քանի խմբերի՝ նեստորական, մելքիտ, մարիոնիտ և հակոբիկ: Մեր ուսումնասիրության նյութն է հակոբիկ և հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունները: Ասորի հակոբիկ եկեղեցին առանձին հանդես է գալիս Ձ դարից և նրա հետևորդները իրենց առաջնորդ Հակոբ Բարադեսի (Ծանծաղոս) անունով կոչվել են հակոբիկներ¹: Գոյություն ունեցող խմբերի պառակտման պատճառը դավանաբանական էր: Ասորի հակոբիկ և հայ եկեղեցու հարաբերությունների զարգացումը սկսվել է Հովհաննես Բ Գաբելյան կաթողիկոսի գահակալության շրջանից, որոշակի փորձեր երկու եկեղեցիների միջև եղած տարաձայնությունները հարթելու համար կատարվել են Հովհաննես Բ Օձնեցու օրոք: Հայ եկեղեցու և ասորի հակոբիկների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ առաջին ժողովը գումարվել է 726թ. Մանազկերտում:

Հայկական պատվիրակության գլուխ կանգնած էր Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին՝ (717-728 թթ.) 23 եպիսկոպոսով և 8 վարդապետով: Ասորական կողմից մասնակցում էին հակոբիկ եկեղեցու պատրիարք Աթանասը (724-740 թթ.) և վեց եպիսկոպոս²: Բացի մի քանի ծիսական հարցերից, ժողովի հիմնական խնդիրն այն էր, որ ասորիները հայերին մեղադրում էին հուլիանականության (երևութականության), իսկ հայերը նրանց՝ սևերականության մեջ: Մանազկերտում քննարկման ա-

ռարկա էր նաև Քաղկեդոնը: Այն մերժելու հարցում ասորի հակոբիկ և հայ Եկեղեցին համակարծիք էին:

Մանագլեքայից հետո երկու եկեղեցիների միջև լուրջ բախումներ չեն արձանագրվել: ԺԱ դարից մեզ է հասել ասորի պատրիարք Հովհաննես Ժ Բար-Շուշանի և Հայոց Գեորգ Բ կաթողիկոսի փոխանակած թղթերը: Ասորի պատրիարքը ցանկություն է հայտնել միություն հաստատել երկու եկեղեցիների միջև: Հայոց կաթողիկոսի պատասխանը պահպանվել է «Գիրք թղթաց»-ում՝ «Տեսան Գեորգիայ Հայոց Վերադիտողի եւ Հոգեշնորհ փիլիսոփայի, պատասխանի թղթոյն Յովհաննիսի Ասորոց պատրիարգի»՝ վերնագրի տակ: Այս նամակագրությունը, սակայն ոչինչ չի տալիս կողմերին: Լարված վիճակը պահպանվում է մինչև ԺԲ դարի կեսերը և շարունակվում մինչև Ներսես Դ Շնորհալու կաթողիկոսության շրջանը, երբ բարեկամական փոխհարաբերություններ են վերահաստատվում ասորի պատրիարք Սիքայել Մեծի և նրա միջև:

Հակոբիկ եկեղեցու բարիդրացիական վերաբերմունքը հայոց եկեղեցու նկատմամբ ԺԲ դարի ընթացքում և դրանից հետո քաջատրվում է նրանով, որ հայերը մեծ թիվ էին կազմում Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում, ստեղծել էին հայկական ազդեցիկ իշխանություններ, որոնք որոշակի դեր ունեին տարածաշրջանում: Նշենք նաև, որ ԺԳ դարում Կիլիկիայի Հայոց թաղավորության հզորացման շրջանում հակոբիկ եկեղեցին այդ պետության ազդեցության ոլորտում էր:

Այս շրջանի հայ ասորական հակամարտության հարցերի ուսումնասիրության համար արժեքավոր աշխատություն է մեզ ավանդել ասորի մատենագիր Դիոնիսոս Բար-Մալիքին: Նրա գրչին է պատկանում «Հակաճառություն հայոց դեմ» աշխատությունը, որն ասորերենից անգլերեն է թարգմանել Mingana-ն և առաջին անգամ տպագրել «Bulletin of the John Rylands» պարբերականում, որն էլ հետագայում մտել է Woodbrooke Studies⁴ շարք: Այս աշխատությունը 1930-ական թվականներին ասորերենից հայերեն է թարգմանել Պողոս Էսապայանը: Այն սկզբում տպագրվել է «Հանդես Ամսորեայ»-ի 1937-38 թվականների մի քանի համարներում, իսկ այնուհետև 1938թ. փոքրիկ գրքույկով տպագրվել է Վիեննայի Մխիթարյանների «Ազգային գրադարան» շարքում: Մենք դիմելու ենք Պողոս Էսապայանի այս թարգմանությանը: Դիոնիսոս Բար-Մալիքիի հաղորդած տեղեկություններին անդրադառնում է նաև Երվանդ Տեր-Մինասյանն իր «Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ» աշխատությունում: Այստեղ նա հիշատակում է Դիոնիսոս Բար-Մալիքիի վերոհիշյալ աշխատությունը, խոսում տարածայնության առիթ հանդիսացող մի քանի կետերի մասին⁵: Դիոնիսոս Բար-Մալիքիի գործունեությանն անդրադարձել են B.Քայր-ը իր «Краткий очерк сирийской литературы» գրքում և A. Baumstark-ը

«Geschichte Der Syrischen Literatur» աշխատությունում: Ասորի այս մատենագրի գործունեությանն անդրադառնում է մահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը⁶:

Դիոնիսոս Բար-Սալիքին (Հակոբ ավագանի անունով)⁷ ԺԲ դարի ամենափայլուն հակոբիկ մատենագիրներից է եղել: Նա ծնվել է Փոքր Հայքի Մելիտենե⁸ քաղաքում: Դիոնիսոս Բար-Սալիքին միշտ բնակվել և գործել է այնպիսի վայրերում, ուր հայկական բնակչությունը մեծ թիվ է կազմել: Սա հնարավորություն է ավել մրան ծանոթանալու հայերի սովորություններին, բարքերին: Տեղեկություն է պահպանվել, որ մա իր հայրենի քաղաքում եղել է սարկավագ⁹: 1154 թ. ձեռնադրվել է Մարաշի եպիսկոպոս, որտեղից Միքայել Մեծ պատրիարքը 1166 թ. մրան փոխադրել է Ամիդ (Դիարբեքիր): Քաղաքը Տիգրիսի արևմտյան ափին էր, ուներ չորս երկաթյա դուռ, որոնցից մեկը կոչվում էր Բար ավ- Արման՝ Հայոց դուռ¹⁰: Հայերն այստեղ մեծ թիվ էին կազմում: Սա տեսնում և դրա հետևանքները շատ լավ պատկերացնում էր Դիոնիսոս Բար-Սալիքին: Ասորական տարրը ոչ միայն Ամիդում, այլև Հյուսիսային Ասորիքի մյուս քաղաքներում էլ երկրորդական դերում էր, ինչի գիտակցումն էլ դրդում էր Դիոնիսոս Բար-Սալիքին թշնամաբար վերաբերել հայերին: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների¹¹ ասորի եպիսկոպոսը մեծաքանակ արժեքավոր աշխատություններ է ավանդել մեզ: Բացի «Հակաճառությունից», որն ուղղված է հակոբիկ եկեղեցուն հակամետ կրոնների, հերձվածների (մուսուլմաններ, հրեաներ, մետոքականներ, քաղկեդոնականներ, երևութականներ) հերքման, մա գրել է մահ Հին և Նոր Կտակարանների ու Պատարագի մեկնություններ¹²: Դիոնիսոս Բար-Սալիքին վախճանվել է 1171 թ. և թաղվել Ամիդում իր վերանորոգած Մուրթ Աստվածածին եկեղեցում¹³:

«Թուրք ընդհանրական»-ում¹⁴ կա մի պատասխան-մամակ հետևյալ վերնագրով՝ «Ներսիսի եպիսկոպոսի եղբոր կաթուղիկոսի Հայոց Գրիգորիսի, պատասխանի թղթոյն Յակոբայ ուրումն վարդապետի աստուռոյ, ի մայրաքաղաքին Մելիտենոյ Հայոց»: Ներսես Ընդհալու թղթակիցը ամենայն հավանականությամբ Դիոնիսոս Բար-Սալիքին է եղել, քանզի թղթակցությունը տեղի է ունեցել շուրջ 1150 թ., իսկ մենք գիտենք, որ 1154 թ. Հակոբ Մելիտենացին ձեռնադրվել է Մարաշի եպիսկոպոս՝ ընդունելով Դիոնիսոս¹⁵ անունը: Դիոնիսոս Բար-Սալիքին իր թղթում Ներսես Ընդհալուն խնդրել է լուսաբանել Հայ Եկեղեցու դավանաբանական դիրքորոշումը: Սա մեկ անգամ ևս գալիս է ապացուցելու, որ Դիոնիսոսը շատ մեծ ուշադրությամբ ուսումնասիրում էր հայոց եկեղեցու դավանաբանությունը: Հիշենք տվյալ ժամանակաշրջանը՝ ԺԲ դարի երկրորդ կեսը, երբ ծաղկման շրջանում էր Կիլիկիան: Ասորիները քաղաքական ազդեցություն չունեին, որովհետև չունեին պետություն, միասնական ուժ ար-

տաքին թշնամիների դեմ պայքարելու համար: Միակ կազմակերպված ուժը դա ասորի հակառիկ եկեղեցին էր: Իմ կարծիքով Դիոնիսոսի նպատակն էր կոմսուլիդացնել ասորիներին հակառիկ եկեղեցու շուրջ և նրանց թույլ չտալ անցնելու հայոց եկեղեցու գիրկը: Ասորիները փորձում էին օգտագործել ցանկացած առիթ, ցույց տալու իրենց բարիդրացիական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Մրա ապացույցն է Բար-Հեբրեոսի տեղեկությունն այն մասին, որ Կոստանդնուպոլսում Կիլիկիայի Լևոն իշխանի մահից հետո նրա որդի Թորոսը փախչում է գերությունից և ժամանելով Կիլիկիա՝ ապաստան խնդրում ասորի մետրոպոլիտ մար Աթանասից¹⁶: Վերջինս նրան օգնում է անցնել իշխանության գլուխ:

Հակառիկ հոգևորականի նպատակն էր ասորի եկեղեցու համար արտոնյալ դիրքի ձեռքբերումը Կիլիկիայում:

Վերադառնալով հայ-ասորական եկեղեցական հակամարտության հարցերին, որոնց մոտիկից ծանոթանալու համար անդրադառնալով Դիոնիսոս Բար-Մալիքիի՝ մեզ թողած «Ընդդեմ հայերի և իրենց բարքերի, և թե որտեղից են սկզբնավորում նրանք իրենց սովորություններն ու ազգը» հակաճառությանը: Այս աշխատությունում Դիոնիսոս Բար-Մալիքիին ներկայացրել է հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերություններում առկա խնդիրները: Հակաճառությունը գրելիս նա չի փորձել թաքցնել իր թշնամական և ծաղրական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Դիոնիսոս Բար-Մալիքիին հայերին անվանում է ամենավատ հերետիկոսներ, նրանց տալիս բազմաթիվ մակդիրներ: Հայերի հարցումներին տրված պատասխանները սկսվում են «Ով անմիտներ, ով հիմարներ, տխմար մարդիկ» արտահայտություններով: Նա մույնիսկ հայերին անվանում է խռո, ասելով՝ «Ինչպես որ ձեր գլուխը՝ Տրդատ խոզազգի էր, դուք ալ իրեն պէս խոզեր էք՝ վայրագ, անգութ ու աղտոտ, գարշելի եւ պիղծ՝ ընտանի խոզերու պէս»¹⁷:

Ինչևէ հայերին տրվող այս բնութագրումները ցույց են տալիս, որ Դիոնիսոս Բար-Մալիքիին ի դեմս հայերի տեսնում էր հակառակորդի քաղաքական, սոցիալական, մշակութային ասպարեզում: Դեռևս ԺԲ դարի 60-ական թվականներին ասորի մատենագիրը հասկանում էր, որ հայկական իշխանությունը հզորանում էր և դառնալու էր թագավորություն, իսկ այդ դեպքում հստակ պատկերացնում էր, որ ասորական եկեղեցին էր անցնելու Հայ Եկեղեցու ազդեցության ներքո: Մա էր Դիոնիսոս Բար-Մալիքիի թշնամության իրական պատճառը և ոչ հայերը բաղադր են օգտագործում կամ Բրիստոսի ծննդյան տոմը հունվարի 6-ին են նշում: Կրոնական խնդիրները միայն առիթ էին հանդիսանում պայքարի համար:

Իր հակաճառության առաջին մասում ասորի մատենագիրը համառոտ ներկայացնում է, թե որտեղից է սերում հայ ազգը, նշում, որ «հայ»

կոչվում են Մեծ և Հյուսիսային Հայքի¹⁸ անվանումից: Նա անդրադառնում է հայերի քրիստոնեության ընդունմանը՝ կարևորելով ասորիների դերը այդ գործընթացում: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին նշում է նաև այն փաստը, որ իբր հայերը որոշ ժամանակ ընդունել են Հուլիանոս Հալիկառնացու ուսմունքը և միայն շնորհիվ սևերական վարդապետների¹⁹, մերժել են հուլիականությունը և դարձել ճշմարիտ ուսմունքին: Այս համատեղ ակնարկից հետո ասորի մատենագիրը ութ գլուխներով ներկայացնում է ասորի հակաքրիկ և հայ եկեղեցիների միջև առկա հակադիր խնդիրները, տալիս դրանց վերաբերյալ հայերի պատկերացումը, իսկ հետո հայտնում ասորական տարբերակը: Հակաճառությունն ավարտվում է «Պատասխան անկարգ հայոց հարցումներուն» գլխով, որտեղ Դիոնիսոս Բար-Մալիքին հերքում է հայերի կողմից բարձրացված հարցերը: Հայ-ասորական եկեղեցական հակամարտության հարցերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ դավանաբանական և ծիսական:

Ասորի հակաքրիկ և հայ եկեղեցիների հարաբերությունների ձևավորումը, ինչպես նշվել է վերևում, սկսվել է Չ դարում, իսկ զարգացման որոշակի մակարդակի հասել է դարում, երբ գումարվել է Մանագլիերտի ժողովը: Այստեղ երկու կողմերի գլխավոր նպատակը ապականության խնդիրն էր՝ աստվածաչարչությունն ու երևութականությունը հերքելը²⁰: Ապականության և անապականության խնդիրը դարեր շարունակ տարաձայնության առիթ է հանդիսացել ասորի հակաքրիկ և հայ եկեղեցիների հարաբերություններում: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին նույնպես անդրադառնում է այս խնդրին և ծիսական տարաձայնությունների պատճառներն էլ տեսնում է այստեղ:

518թ. Հուստինոս Ա կայսրը սկսում է հալածանքը հակաքաղկեդոնական եպիսկոպոսների²¹ նկատմամբ: Նրանց մեծ մասը աքսորվում է և գալիս են Ալեքսանդրիա: Այստեղ են քշվում նաև Հալիկառնասի եպիսկոպոս Հուլիանոսը և Անտիոքի պատրիարք Մեթոսը: Ալեքսանդրիայում այս երկուսի միջև վեճ է առաջանում Քրիստոսի մարմնի անապականության շուրջ: Հուլիանոսը պնդում էր, որ Հիսուսի մարմինը երկրավոր կյանքում անապական է եղել, այսինքն՝ նրա մարմինը երևութական է, իսկ Մեթոսը գտնում էր, որ Քրիստոսի մարմինը անապական է դարձել հարությունից հետո միայն: Այս վեճը զնալով խորանում է, Հուլիանոսի հետևորդներին անվանում են երևութականներ, իսկ սևերականներին՝ ֆթարտուլատեր²²:

Ասորի հակաքրիկ և հայ եկեղեցիների հարաբերություններում խնդրո առարկա էր երևութականությունը: Ասորիները հայերին մեղադրում էին Հուլիանոս Հալիկառնացու հետևորդ լինելու մեջ, իսկ հայերը նրանց՝ Մեթոս Անտիոքացուն հետևելու համար: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին գտնում էր, որ հայերը սխալ էին հասկանում ապականությունն ու անա-

պականությունը և նշում էր, որ Սևերոս Անտիոքացին իր գրքերում ցույց է տվել, որ Քրիստոսի մարմինը ծնունդից մինչև հարություն ապականացու էր, բայց գերեզման դրվելով չի քայքայվել և չի ապականվել:

Ըստ Դիոնիսոս Բար-Սալիքիի հաջորդ դավանաբանական հարցն է՝ արդյո՞ք մարմինն Աստված է, թե ոչ և պատասխանում, որ մարմինը բնությանը մարմին է և ոչ Աստված, բայց Աստծո հետ միությանը ոչ միայն մարմին է, այլ նաև Աստված²³:

Երկու եկեղեցիների միջև առկա ծիսական բնույթի առաջնային խնդիրը բաղադրի և հացի խնդիրն է: Դիոնիսոս Բար-Սալիքիին պարսավում է հայերի բաղադրյալ օգտագործելու սովորությունը: Նա ասում է. «Թթխմորը կենդանի է, վասն զի կ'աւելցնէ խմորը եւ շարժում կու տայ անոր. իսկ բաղադրը մեռած է այնու որ չ'ուտեցներ»²⁴: Բաղադրի և թթխմոր հացի խնդիրը տարածայնության առիթ է եղել նաև լատին և բյուզանդական եկեղեցիների փոխհարաբերություններում²⁵, ինչն էլ հայերը փորձել են օգտագործել հույների հետ որոշ բանակցությունների ժամանակ:

Դիոնիսոս Բար-Սալիքիին հայերին մեղադրում է նաև նրանում, որ նրանք ամուսնանում են իրենց կնքահայրերի հետ, սակայն ըստ նրա դա մեղք է, քանզի կնքահայրությունը արյան ազգականությունից բարձր է: Մյուս հարցը Քրիստոսի Ծննդյան տոնը հայերի հունվարի 6-ին նշելն է: Ասորի եպիսկոպոսը ներկայացնում է, որ ամբողջ Արևելքը այդ տոնը նշում է դեկտեմբերի 25-ին, իսկ հայերը, եին սովորության համաձայն, այն նշում են Հայտնության տոնի հետ միասին:

Դիոնիսոս Բար-Սալիքիին արծածում է մի խնդիր, որին հանդիպում ենք առաջին անգամ: Նա գտնում էր, որ հայերը «կենդանեաց» պատարագ պետք է մատուցեին, այսինքն՝ պատարագ պետք է տրվեր ոչ միայն մեռյալների, այլ նաև ողջերի համար:

Ասորիները սովորություն ունեին զինու կամ ընթրիքի մեջ մուկ ընկնելուց հետո դրանք օրհնել և ուտել: Հայերը պարսավում էին նրանց այդ սովորությունը, իսկ ասորի եպիսկոպոսը բացատրում էր, որ մուկն Աստծո արարած է և սուրբ կենդանի, իսկ հետո ավելացնում, թե ինչպես հայերն են ջուր խմում ջրհորից, ուր խեղդված մուկ է եղել, նույն կերպ էլ վարվում են իրենք զինու հետ: Դիոնիսոս Բար-Սալիքիին մեղադրում է հայերին նաև մատաղ անելու համար, նշելով, որ դա հրեական սովորություն է: Նա հայերի բացատրությանը, թե դա Աստծուն մատուցվող զոհ է, հակասում է՝ մեջ բերելով տիրոջ խոսքերը. «Գացեք սորվեցեք թե ինչ կը նշանակէ որդմութիւն կ'ուզեմ եւ ոչ զոհ»²⁶:

Մրանք այն երևանական դավանածիսական հարցերն էին, որոնք դարեր շարունակ տարածայնության ստիթ են հանդիսացել ասորի հակոբիկ և հայ եկեղեցիների հարաբերություններում: Մակայն ծանոթանալով այդ հակա-

մարտությունը և ուսումնասիրելով բանակցությունների վավերագրերը, հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք ծիսական կամ դավանաբանական որևէ խնդիր կարող էր այդքան ակտիվորեն արտահայտվող թշնամություն առաջացնել երկու եկեղեցիների միջև: Արևելքի երկու հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներն ուղղակի իրավունք չունեին պայքարել միմյանց դեմ այդքան ջերմեամղորեն: Ամենայնից շարունակվող պայքարի հիմնական և գլխավոր պատճառը գերիշխանության հարցն էր. այդ կրոնական հարցերը միայն առիթ էին հանդիսանում վեճի համար: Ինչպես նշվեց վերևում, բոլորն պայքար երկու եկեղեցիների միջև սկսվել էր ԺԲ դարից, իսկ դա Կիլիկիայի հայկական իշխանության վերջնական ձևավորման և բարգավաճման շրջանն էր: Տարածաշրջանում ազդեցիկ իշխանություն ունեին հայ ֆեոդալական տները, բյուզանդական եկեղեցին որևէ հարց քննարկելու համար առաջին հերթին դիմում էր հայ եկեղեցուն, Ռուբինյանների իշխանության սահմանները գնալով ընդլայնվում էին: Պարզ էր դառնում, որ Կիլիկիայում հող էր պատրաստվում Հայկական պետության ստեղծման համար: Ասորի մատենագիրը տեսնում էր, որ Կիլիկիայի հայկական իշխանության հետ հզորանում էր նաև Հայոց Եկեղեցին, և վախենում էր, որ վաղ թե ուշ ասորի հակոբիկ եկեղեցին հայտնվելու էր հայ Եկեղեցու գերիշխանության ներքո:

TER-TATCHATYAN IRENE

**ARMENIAN SYRIAN PROBLEMS OF ANTAGONISM
BY DIONYSIUS BAR-SALIBHI
(Summary)**

The following paper aims to represent the ecclesiastical relations of the Syrian Jacobit and Armenian Churches in XII century. These two churches have collaborated since sixth century. When in 451 at the Council of Chalcedon a new definition of faith about Christ's "two natures" was adopted, the Syrian jacobit and the Armenian churches began their united struggle against the Chalcedon. But between these two churches there were serious dissidences. Tour smoothing over those dissidences there was assembled councils with the participating of representatives of Armenian and Jacobit churches. The Jacobit Church always has been well-disposed to the Armenian Church. In Cilicia and in North Syria the majority of population were the armenians, they had created influential authority, which had a certain role in the territory. This was the real reason of the good attitude of jacobit church to the armenian church.

The Syrian bishop Dionysius Bar-Salibhi has written a work about the ecclesiastical problems of the Armenian and Syrian churches, which is called "Discourse against the Armenians ". He has pointed all the important questions which were the cause of antagonism in relations of the Armenian and Syrian Jacobit Churches.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Երւանդ վարդ. Տէր-Սինասեանց, Հայոց եկեղեցու հարաքերությունները ասորւոց եկեղեցիների հետ, Ս.Էջմիածին 1908, էջ 124:
2. Մսղաքիա Օրմանյան, Ազգապատում, Ա հատոր, Սայր Աթոռ Ս.Էջմիածին, 2001, էջ 976:
3. Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901:
4. Woodbrooke Studies, Christian Documents in syriac, arabic and Garshuni, edited and translated with a critical Apparatus by Mingana, vol. IV, The work of Dionysius Barsalibi against the Armenians, Cambridge 1931.
5. Երւանդ Տէր-Սինասեանց, էջ 264-267:
6. Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ասորիների դերը Հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կյանքում ԺԲ-ԺԳ դարերում, Վենետիկ, 1989, էջ 6, 17:
7. A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Literatur Mit Ausschluss Der Christlich-Palastinensischen Texte, Berlin, 1968, S. 295.
8. В. Райт, Краткий очерк истории Сирийской литературы, Санкт-Петербург 1902, стр. 176.
9. A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Literatur, S. 295:
10. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան 1965 էջ 122
11. В. Райт, Краткий очерк; A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Bar-Hebraeus.
12. В. Райт, Краткий очерк..., стр. 177.
13. A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Literatur, S. 295.
14. Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Ս.Էջմիածին, 1865, էջ 318-331:
15. A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Literatur.
16. Bar Hebraeus, Political history of the world, London, 1932, p. 275.
17. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի հակաճառությունը հայոց դեմ, Վիեննա, 1938, էջ 93:
18. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի հակաճառությունը հայոց դեմ, էջ 7:
19. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի հակաճառությունը հայոց դեմ, էջ 10:
20. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 978:
21. Երւանդ Տէր- Սինասեանց, Հայոց եկեղեցու..., էջ 84:
22. Երւանդ Տէր- Սինասեանց, Հայոց եկեղեցու..., էջ 85:
23. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի հակաճառությունը հայոց դեմ, էջ 12:
24. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի հակաճառությունը հայոց դեմ, էջ 91:
25. Ազատ Բոզոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երևան, 1988, էջ 242:
26. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի հակաճառությունը հայոց դեմ, էջ 50-51:

ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ ՔՐԻՍՏԻՆԵ

ՍԵՖՅԱՆ ՇԱՀԵՐ ՍՈՒԼԵՅՍԱՆԻ, ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵՅՆԻ ԵՎ ԹԱՀՍԱՍՊ II-Ի՝ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ

Հայ ժողովրդի ու Իրանի պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրների թվին են պատկանում պարսից շահերի հրովարտականներն ու հրամանագրերը (ֆերմաններն ու հոքմերը)՝ տրված հայոց վանքերին, ազնվականներին ու համայնքներին զանազան առիթներով:

Երևանի Ս. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում է շահական հրովարտականների ու այլ պարսկական պատմական վավերագրերի մի խոշոր հավաքածու (մոտ 1500): Ամենայն հայոց կաթողիկոսների կողմից ձեռք բերված Էջմիածնի ու ընդհանրապես հայ ժողովրդի զանազան խնդիրներին վերաբերող պարսից շահերի հրովարտականների հակիրճ նկարագրությունները կարելի է գտնել Ս. Երևանցու «Ջամբում»¹: Այդ փաստաթղթերի ուսումնասիրման հարցում իր նշանակալի ներդրումն է կատարել հայ ճանաչված արևելագետ Հ. Դ. Փափազյանը, որը բացի արաբատառ մի շարք փաստաթղթերի քննությանը նվիրված իր մի քանի հոդվածներից, ժամանակին ուսումնասիրել ու հրատարակել է շուրջ 66 հրովարտակ և 27 կալվածագիր, որոնցից հնագույնը Սուլթան Ջեհանշահի 1449թ. հրովարտակն է, իսկ վերջինը՝ Շահ Աբաս II-ի 1650թ. հրովարտակը²:

Չնայած բազմալատակ գիտնականի կատարած մեծ աշխատանքին, Մատենադարանի արաբատառ վավերագրերի (հատկապես 1650թ. հետո ընկած ժամանակաշրջանի) մեծ մասը մնում է չուսումնասիրված և գիտական լայն շրջանառությունից դուրս: Նշենք նաև, որ նրանց վերաբերող Մատենադարանի ցուցակները (Կաթողիկոսական դիվան, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդը) ճշգրիտ չեն և թույլ չեն տալիս վստահաբար հենվել նրանց հակիրճ բնութագրումների վրա: Այս պատճառով կարծում ենք, որ Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդերի այս արժեքավոր հավաքածուի ուսումնասիրությունը ու նախ և առաջ նրանց ցուցակների կազմումը հայ արևելագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է: Սույն հոդվածի շրջանակներում կներկայացնենք Իրանի Սեֆյան պետության թուլացման ու անկման շրջանի շահեր՝ Սուլեյմանի (Սեֆի II- 1666-

1694թթ.), Մուլթան Հուսեյնի (1694-1722թթ.) և Թահմասպ II-ի (1722-1732թթ.) Մատենադարանում պահվող հրամանագրերի ու հրովարտականների բնագրերի ու պատճենների համառոտ ընդհանրական բնութագրությունը:

Նախ նշենք, որ հրովարտականներից շատերի բնօրինակները չեն պահպանվել, սակայն պահպանվել են նրանց պատճենները (սավադները), որոնք ընդհանուր առմամբ կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ մտնում են բնօրինակի պատճենները տրված դիվան-ալ-սադարաթի կամ շաքիաթական-նոտարական հաստատությունների կողմից՝ կնքված մահմեդական հոգևորականության այդ բարձրագույն ատյանի և սադրի, շեյխ-ուլ-իսլամի կամ մուֆթիի կնիքներով⁵: Այս սավադները վերցվում էին սովորաբար հրամանների բնօրինակների հետ միաժամանակ կամ ավելի ուշ⁶: Երկրորդ խմբում կարելի է առանձնացնել որևէ կնիքով չկնքված սավադները: Նման փաստաթղթերից օգտվելուց առաջ անհրաժեշտ է ստուգել դրանց հավաստիությունը: Դրանցից շատերի⁷, մասնավորապես նաև Կաթողիկոսական դիվանի առածին 1գ թղթապանակի մի գրքով ներկայացված այդպիսի սավադներից մի քանիսի բնօրինակները ևս կան Մատենադարանում⁸, որը թույլ է տալիս հավատալ այդ գրքի նաև մյուս պատճենների իսկությանը: Այս խմբի մյուս սավադների հավաստիության մեջ համոզվելու հարցում օգնում են դրանց շարադրանքի ձևերի քննությունը, դրանց՝ բովանդակության ու պատմական իրականության համեմատությունը, ինչպես նաև որոշ սխալների առկայությունը. երբ տվյալ ռժին բնորոշ բառի փոխարեն գտնում ենք ուրիշը, որը վկայում է սոսկ արտագրողի վերծանության անճշտության մասին:

Սավադների հետ չպետք է խառնել այն հրովարտականները, որոնք վերահաստատում են նախորդ շահերի հրամանագրերը: Իսկ նման հրովարտականները Երևանի Մատենադարանում մեծ թիվ են կազմում:

Նշված շահերի իշխանության տարիներին Սեֆյան պետության քաղաքական թուլացմանը զուգընթաց ուժեղանում էր մահմեդական հոգևորականության դերն ու ազդեցությունը երկրի կյանքում: Այս ժամանակաշրջանում Իրանի հոգևորականության առաջնորդը և նրա կարկառուն դեմքերից մեկը Մուհամմադ Բադեր Մաջլիսին էր (1627-1699թթ.), որը շահ Մուլեյսմանի օրոք շեյխ-ուլ-իսլամն էր, իսկ շահ Մուլթան Հուսեյնի իշխանության տարիներին հասնելով իր փառքի գագաթնակետին՝ ստանում է նոր ու ամենաբարձր հոգևորականի՝ մուլաբաշիի պաշտոնը⁹: Մատենադարանի մի շարք վավերագրերի վրա գտնում ենք այս հոգևորականի կնիքի դրոշմը և անգամ ստորագրությունը¹⁰:

Չմայած այն բանին, որ վերոհիշյալ շահերը աչքի չէին ընկնում իրենց կրոնական մոլեռանդությամբ՝ ու անհանդուրժողականությամբ, նրանց իշխանության տարիներին ուժեղանում են հալածանքները այլա-

դավան փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև քրիստոնյա հայերի նկատմամբ: Այն աստիճան, որ հայության մի շարք հոգևոր առաջնորդներ ձեռքբերակալվում են, իսկ Նոր Զուղայի հայ եկեղեցին սկսում է տարեկան որոշ գումար վճարել պետությանը⁹:

Կենտրոնացված պետության անկման հետևանքով նկատվում է նաև տեղական կառավարիչների, պաշտոնյաների կամայականությունների ու չարաշահումների ուժեղացում, ինչպես նաև զանազան օրինախախտ տարրերի ակտիվացում: Կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու ջանքերով Իրանի մահմեդական հոգևորականության քարձրագույն ատյանից ձեռք են բերվում հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող կրոնական իրավունքներն ու սովորույթները պաշտպանող հաստատուն ֆեթվաներ և դրանք վավերացվում շահական հրովարտականերով: Այս փաստաթղթերը կոչված էին ապահովելու «ձնագանդ զինմի հայատակներ հանդիսացող» հայ բնակիչների, օրինակ, հայկական օրենքներով ամուսնանալը, հանգուցյալներին թաղելը, եկեղեցու զանգեր խփելը, ժամերգություն կատարելը¹⁰, ինչպես նաև եկեղեցիներ վերանորոգելն ու նորերը կստուցելը¹¹: Այդ ֆեթվաները շարիաթական-նոտարական պատճեններով (սավադներ) բազմացվում և ուղարկվում էին բոլոր թեմերին¹²:

Շահ Սուլեյմանի կողմից զանազան եկեղեցիների վերանորոգման առթիվ տրված մի շարք հրովարտակաները, որ կարգադրում են տեղական կառավարիչներին թույլատրել ու օժանդակել հայերին, արտացոլում են այն իրողությունը, որ XVII դարի երկրորդ կեսում շարունակվում է նույն դարի առաջին կեսում սկսված լայնածավալ եկեղեցական շինարարությունը: Այսպես, 1664-1665թթ. շահի հրամանով¹³ ու տեղի կառավարիչ Միքդա Իբրահիմի համձնարարությամբ վերանորոգվում է Ս. Հովհաննես եկեղեցին¹⁴, 1669թ. սկսում են շինել Խորվիրապի եկեղեցին, Մուղնու Ս. Գևորգի եկեղեցին¹⁵: 1679-1685թթ. վերանորոգվում է Ս. Թադեոս Առաքյալի եկեղեցին¹⁶, 1698թ. Ս. Գեղարդի վանքը¹⁷ և այլն:

Մեֆյան Իրանին հպատակ հայության սոցիալ-իրավական վիճակի ու հայոց վանքերին վերաբերող հարցերի շուրջ հրապարակված ֆեթվաներն ու հրովարտակաները հրապարակվել են հիմնականում XVII դարի 60-ական թվականներին:

Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը այդ ժամանակաշրջանում վճռական պայքար է մղում հատկապես Երևանի բեկլաքբեկ Մեֆի Դուլի խանի ասիմիլյացիոն քաղաքականության, Էջմիածնի հարստահարման և նրա իրավունքների սահմանափակման քաղաքականության դեմ¹⁸: Մատենադարանի ինչպես այս, այնպես էլ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի շահական հրովարտակաների մեջ զգալի տեղ են զբաղեցնում Էջմիածնի, Տաթևի և այլ վանքերի վակֆային կալվածքների անձեռնմխելիությունը և նրանց մուաֆությունը (պետական հարկերից ազատված լինելը) պաշտ-

պանող փաստաթղթերը¹⁹: Այս կարգի փաստաթղթեր ձեռք են բերվում մասն. Հակոբ Ջուղայեցուն հաջորդած կաթողիկոսների օրոք²⁰: Այսպես, 1684թ. Եղիազար կաթողիկոսի խնդրագրի հիման վրա շահ Սուլիյմանի կողմից տրված հրովարտակը կոչված էր պաշտպանելու Էջմիածնի կալվածքների անձեռնմխելիությունը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրոք արված պարտքերի դիմաց պարտատերերի ունեցածություններին²¹:

Ըստ հաստատված կարգի հայ կաթողիկոսների ընտրությունը հաստատվում էր շահական հրամանագրով: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում կարելի է գտնել այս ժամանակաշրջանի Էջմիածնի ու Գանձասարի գրեթե բոլոր կաթողիկոսների իրավունքները հաստատող հրամանագրերը կամ նրանց պատճենները:

Շահ Սուլթան Հուսեյնի իշխանության տարիներին (1694-1722թթ.) Իրանի պետության հետագա անկման հետևանքով կրկնակի, եռակի չափով ծանրանում են հարկերը: Բացի այդ պետական վերահսկողության քացակալության պայմաններում հաճախանում են տեղական կառավարիչների ու մյուս պաշտոնյաների անօրինականություններն ու չարաշահումները: Այս պատճառով նրա օրոք հայ եկեղեցու կողմից ձեռք բերված հրամանագրերի մեջ հատուկ տեղ են գրավում իշխանության տեղական ներկայացուցիչների ապօրինի արարքների դեմ ուղղված հրովարտակները²²:

Երևանի Մատենադարանի Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդում պահվում են վերոհիշյալ շահերի իշխանության ժամանակաշրջանի որոշ փաստաթղթեր, այդ թվում մասն. Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի ներկայացուցիչների մելիքական ու կալվածատիրական իրավունքները հաստատող հրամանագրեր²³:

XVIII դարի սկզբի հրովարտակների մեջ առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Եվրոպացի կաթոլիկ միսիոներների՝ «ֆրանկների ու պատրիկների», հայության շրջանում ակտիվ գործունեության դեմ ուղղված հրամանագրերը: Կաթոլիկական քարոզչությունը Արևելքում և մասնավորապես Իրանում ու Անդրկովկասում հին պատմություն ունի: Այն սկսվել էր դեռևս մոնղոլական Հուլավայան պետության ժամանակաշրջանից՝ XIII դարի երկրորդ կեսից: XVII դարի երկրորդ կեսից կաթոլիկական քարոզչությունը Իրանում և նրան հպատակ հայկական տարածքներում ակտիվացել էր կապված Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ առևտրա-տնտեսական ու քաղաքական կապերի սերտացման հետ և մեծ վտանգ էր ներկայացնում պետականությունից զուրկ հայությանը՝ պառակտելով ազգը և ստեղծելով միմյանց դեմ թշնամաբար տրամադրված խմբավորումներ: Հանդիպելով մահմեդականների շրջանում իրենց քարոզչության նկատմամբ շահական կառավարության ու հոգևորականության անհանդուրժողականությանը՝ կաթոլիկ միսիոներները մեծ նշանակություն էին տալիս

հայության շրջանում տարվող իրենց աշխատանքին: Նրանք շահական արքունիքից ստանալով արտոնություններ, ինչպես նաև կաշառելով տեղի կառավարիչներին կարողանում էին ազատ քարոզչություն ծավալել, որի հետևանքով հետևորդների խմբեր ունեին Անդրկովկասի գրեթե բոլոր քաղաքներում ու Իրանի հայության շրջանում:

Կային մի շարք հանգամանքներ, որոնք հայերին խոցելի էին դարձնում կաթոլիկական քարոզչության առաջ: Նախ այն, որ հայ ժողովուրդը գուրկ էր պետականությունից, հետևաբար նաև պետության կողմից կրոնի հովանավորությունից: Հայ բնակչության համակրանքը շահելու համար միսիոներները բարեգործությամբ էին զբաղվում. անվճար բուժօգնություն ցուցաբերում, երեխաներին կրթում և այլն²⁴: Եվրոպացի միսիոներները հայ ժողովրդի ու հոգևորականության առաջ այն պատրանքն էին ստեղծում, թե Հռոմի եկեղեցու դավանանքն ընդունելու դեպքում հայ ժողովրդի ազատագրումը եվրոպական երկրների օգնությամբ հնարավոր կլինի²⁵: XVII դարի երկրորդ կեսում, երբ հայ եկեղեցու ղեկավարները Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից օգնություն էին ակնկալում հայ ժողովրդին պարսկա-թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու համար, կաթոլիկական քարոզչությունը թափանցել էր անգամ հայոց հոգևոր կենտրոն Եջմիածնի կաթողիկոսարան²⁶: Միաժամանակ կաթոլիկական դավանանքն ընդունած հայկական համայնքները եվրոպական իշխանավորների միջնորդագրերի շնորհիվ որոշ արտոնություններ ունեին Իրանի տիրապետության տակ գտնվող տարածքներում²⁷: Պետք է նշել, որ Իրանի շահական իշխանությունները հակասական քաղաքականություն էին վարում կաթոլիկ միսիոներների նկատմամբ: Չցանկանալով նրանց պատճառով վատթարացնել իրենց հարաբերությունները եվրոպական պետությունների հետ՝ նրանք մի կողմից պաշտպանում էին կաթոլիկ միսիոներների ազատ գործունեության իրավունքները, շնորհով արտոնություններ, մյուս կողմից սահմանափակում դրանք՝ հոգուտ Իրանին հպատակ հայության: Եվ այդ քաղաքականությունն իր դրսևորումն է գտել շահական հրովարտակներում: 1708թ. Ֆրանսիայի և Իրանի միջև կնքված պայմանագրի 27-րդ կետով Ֆրանսիացի հոգևորականներին ու մյուս միսիոներներին իրավունք էր տրվում ազատ կերպով իրենց հավատի արարողություններն ու ծեսերը կատարել: Ոչ ոք չպետք է նրանց նեղեր, այն պայմանով, որ քրիստոնյաները իրենց տներից ու եկեղեցիներից դուրս չհա հավատին հակառակ արարքներ չգործեն: Պայմանագրի նույն կետով Կովկասի քաղաքներում, Սպահանում, Թավրիզում ու Իրանի մյուս վայրերում բնակվող կարմելիտ, եզուիտ, դոմինիկյան ու օգոստինյան քահանաներին միանշանակ կերպով տրվում էր գործունեության ազատություն²⁸: Ֆրանսիայի դեսպան Միշելը միջամտում է միսիոներների և իրանահայ եկեղեցականների բախումներին:

1708թ. նա ձեռք է բերում շահական հրամանագրեր «միսիոներներին նեղացնողներին պատժելու համար» հասցեագրված մեկը Վրաստանի Վախթանգ թագավորին, մյուսը՝ Թավրիզի բեկլարբեկին: Այդ հրամանագրով հրահանգվում էր միսիոներներին չնեղել ու չարգելել հայերին կաթոլիկական եկեղեցին հաճախել²⁹:

1712թ. ապրիլին հրապարակված մման մի հրամանագիրն է հիմք տվել Թավրիզի բեկլարբեկին տեղի հայերից 25 հոգուց, որոնք թույլ չէին տալիս մյուս հայերին հաճախել կաթոլիկ միսիոներների տներն ու եկեղեցին, որպես տուգանք 50-ական թուման գանձել³⁰: Եվ որպես շահական երկդիմի քաղաքականության վառ ապացույց, կարելի է բերել Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի 1գ 247 վավերագիրը, որը իրենից ներկայացնում է պարսից մույն շահ Մուլթան Հուսեյնի 1712թ. մոյսեմբերի հրովարտակը, որով շահը խիստ սահմանափակելով հայության շրջանում կաթոլիկական քարոզչության շրջանակները՝ պահանջում է նաև ետ վերադարձնել վերը նշված տուգանքները:

XVIII դարի սկզբին, երբ հայ ազատագրական շարժումը իր կողմնորոշման մեջ շրջադարձ է կատարում դեպի Ռուսաստան, հայոց եկեղեցին փոխում է իր դիրքորոշումը կաթոլիկական քարոզչության հանդեպ և ջանք թափում միսիոներների ակտիվ գործունեությունը հայ բնակչության շրջանում սանձահարելու ուղղությամբ: Հայ եկեղեցու կողմից եվրոպացի միսիոներների դեմ լուրջ պայքար է մղում Ալեքսանդր Ա Ջուղայեցի կաթողիկոսը: Վերջինս դեռ մինչև Էջմիածնի կաթողիկոս դառնալը հանդես էր եկել որպես «թուռն պաշտպան հայադաւան ուղղափառութեան», որի մասին վկայում են նրա գրած «Գիրք ատենական, որ ասի վիճաբանական»-ը (Նոր Ջուղայում 1687թ. տպագրված) և «Աղօթամատոյց»-ը (1687թ. պատրաստած ու 1790թ. տպագրված)³¹: Նրա կողմից են ձեռք բերվում 1710թ. և 1712թ. շահ Մուլթան Հուսեյնի հրովարտակները, որ սահմանափակում են եվրոպացի միսիոներների գործունեությունը հայության շրջանում³²: Հետագայում Աստվածատուր Կաթողիկոսի խնդրանքով մույն շահը վերահաստատում է իր 1717թ. հրովարտակը³³:

Նշված ժամանակաշրջանի պարսկերեն հրովարտակներում, հատկապես նրանց խնդրագրերում, հաճախ բավական մանրամասն են արձանագրվում պատմական իրողությունները, որոնք օգնում են ճիշտ պատկերացնել պատմության զանազան հարցերի դրվածքն ու իրականությունը: Այս առումով հետաքրքրական մնուշներ են Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի 2ր թղթապանակի 108 և 118 վավերագրերը, որոնցում համագամանալից կերպով նկարագրվում են Տաթևի կալվածքների նկատմամբ մահմեդական պաշտոնյաների ու հայ իշխանավորների կողմից հասցված անօրինականություններն ու չարաշահումները, մահ-

մեղական ցեղերի ոտնձգություններն ու հայ գյուղացիության կողմից խռովարարական արարքները:

Թե որքանով են այս հրովարտակները պաշտպանել Սեֆյան Իրանին հայատակ հայության և հայ հոգևորականության իրավունքներն ու հավատքի միասնությունը, դժվար է ասել: Հայտնի է սակայն, որ Իրանի Սեֆյան պետությունը XVIII դարի սկզբին լինելով բավական թույլ, ի վիճակի չէր վերահսկելու քաղաքական դրությունը իր երկրի ներսում և կանգնած էր փլուզման եզրին:

KOSTIKYAN KRISTINE

SAFAVID SULEYMAN, SULTAN HUSEYN SHAHS' EDICTS
OF YEREVAN MATENADARAN
(Summary)

There are more than 100 edicts issued by Safavid shahs Suleyman, Sultan Husyn and Tahmasb II kept in Yerevan Matenadaran. Some of these edicts are original documents, others - savads, copies confirmed by divan-al-sadarat, the highest body of Muslim clergy and shari'ya-notarial offices or copies having no seal or signature, nevertheless of considerable historical importance. These edicts have reflected the worsening social-economic and political situation formed in Iran during the decline period of Safavid Empire, a period when the religious intolerance towards Armenian population, illegal deeds and abuses of state officials and wrongdoers were intensified. The major part of those edicts were obtained by Etchmiadsin catholicoses and other high clergymen to protect the religious rights and customs of Armenian population subject to Safavid Iran, to put an end to the encroachments of local officials on the land property of Etchmiadzin, Tatev and other Armenian cloisters and to restrict the missionary propaganda among the Armenians.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ս. Երևանցի, Ջամրու, Վաղարշապատ, 1873, էջ 216-222:
2. Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը (կազմեց Հ.Գ. Փափագյանը). հրովարտակներ, պրակ I, Երևան 1956; պրակ II, Երևան 1959; կալվածագրեր, պրակ I, Երևան 1968:
3. Սավադի վերին մասում դրոշմված կնիքը իր մեջ պարունակում էր շահի անունը, իսկ նրա շուրջը գրված էր «քարճրագույն դիվանի պատճենի կնիքը», ինչպես օրինակ հետևյալ դեպքում (տե՛ս կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1թ, 136. مسودة ديوان اعلى بنده شاه ولايت صفى تاني: مير), իսկ փաստաթղթի ստորին մասում դրվում էին սադրի կամ մուֆթիի կնիքները:
4. Տե՛ս ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1թ, վավ. 156 և 163:
5. Այսպես, ՄՄ, կաթողիկոսական դիվանի թղթ. 1թ, 140 վավերագիրը թղթ. 1թ, 137-ի պատճեն է; 1թ, 139ա-ն՝ թղթ. 4, 112-ինը; թղթ. 2թ, 186-ը՝ թղթ. 2թ, 182-ինը:

6. Համեմատի՛ր ՄՄ, կաթողիկոսական դիվանի թղթ. 1գ, վավ. 252-ը և թղթ. 1գ, վավ. 885-ը, թղթ. 1ր, վավ. 173 և թղթ. 1գ, վավ. 884:
7. دکتر مریم میراحمدی، دین و دولت در عصر صفوی، تهران ۱۳۲۹، ص ۷۴
8. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր 146:
9. دکتر مریم میراحمدی، دین و دولت در عصر صفوی، تهران ۱۳۲۹، ص ۶۰
10. Տե՛ս Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 144, 145 և այլն:
11. Տե՛ս Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 129, 134, 136 և այլն:
12. Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ, «Բանբեր Մատենադարանի», 3, Երևան, 1956, էջ 95:
13. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր, 129:
14. Ջաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Երևան 1938, էջ 65:
15. Նույն տեղում, էջ 83; ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր, 134:
16. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, Երևան 1951, էջ 311:
17. Նույն տեղում, հ. 1, էջ 395:
18. Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ, էջ 92:
19. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 173, 156; թղթ. 2ա, վավ. 66, 68, 70ա; թղթ. 2ր վավ. 118 և այլն:
20. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 181; թղթ. 2ր, վավ. 108, 118; թղթ. 2ր, վավ. 114 և այլն:
21. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 182:
22. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 182, 206, 220; 2ր 130, 131:
23. ՄՄ, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, 241, գործ 1, վավ. 127:
24. В. А. Байбуртян, Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке. Ереван, 1969, с. 126.
25. Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 175:
26. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 122:
27. Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 176-177:
28. عبد الله بن خوافي، روابط سیاسی ایران و اروپا در عصر صفوی، تهران ۱۳۷۲، ص ۲۷۳.
29. Հ. Աճեմյան, Պատմական Թավրիզի ելն հայությունը, Դիվան Արապատականի հայոց պատմության, հատոր Ա, Պեյքրոթ, 1980, էջ 74:
30. Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 247:
31. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին 2001, էջ 3184-3185:
32. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 268, թղթ. 1գ, վավ. 247:
33. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 272:

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՈ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ 1990-1991 ԹԹ.
ԻՐԱԶԱ -ՔՈՒՎԵՅԹՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՀԱՆԴԵՊ

Միջառաքական հարաբերությունների իրավիճակը զգալիորեն կախված է Եգիպտոսի և Իրաքի միջև գոյություն ունեցող առնչությունների բնույթից, ինչը պայմանավորված է արաբական աշխարհում նրանց ունեցած դերի ու հեղինակության հետ¹: Երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող մրցակցության հետևանքով հարաբերությունները նրանց միջև միշտ չէ որ հարթ են ընթացել:

1980-ականների վերջին Եգիպտոսը՝ նախագահ Մուհամմեդ Հոսնի Մուբարաքի նախագահության երկրորդ շրջանում, վերականգնելով 1979թ. կասեցված իր անդամակցությունը Իսլամական Կոնֆերանս Կազմակերպությունում (ԻԿԿ) և Արաբական Պետությունների Լիգայում (ԱՊԼ), կրկին դարձել էր «արաբական ընտանիքի» լիիրավ անդամ²: Բայց որպեսզի Կահիրեն դարձյալ հաստատի և ամրապնդի իր դիրքերը արաբական աշխարհում ու վճռորոշ ծայն ունենա, հարկավոր էր ինչ-որ ցնցում դրսից, որն էլ հանդիսացավ Ծոցի երկրորդ ճգնաժամը³: Այն մեծապես նպաստեց Եգիպտոսի քաղաքականության ուրույն դերի վերաբժանմանը տարածաշրջանում: Ավարտելով իրաքա-իրանյան պատերազմը, Մերձավոր Արևելքում մեր քաղաքական դեմքով ներկայացել էր Իրաքը: Տիրապետելով մարտերում կոսիված 1մլն բանակի, քիմիական և այլ կարգի կուտակված առեղծված քանակությամբ սպառազինության⁴, Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնը, ձգտում էր առաջնորդի դեր կատարել արաբական աշխարհում⁵: Եթե հավատանք աղբյուրներին, ապա 1982-1990 թթ. ընթացքում Իրաքը ներ էր կրել ավելի քան 14 մլրդ. դոլարի զենք, որի արդյունքում Բաղդադը աշխարհում զենք ներկրողների շարքում զբաղեցրել էր առաջին տեղը⁶: Իր քաղաքական նկրտումները իրականացնելու համար՝ Սադդամ Հուսեյնը 1989թ. փետրվարի 16-ին հիմնել էր Արաբական Համագործակցության Դաշինքը՝ Եգիպտոսի, Ի-

րաքի, Եմենի և Հորդանանի մասնակցությամբ: Այն նպատակ ուներ առաջին հերթին Սերժավոր Արևելքում ուժային մոր հավասարակշռություն ստեղծել ի հակակշիռ Դամասկոսի և առ-Ռիադի: Հետագայում Եզդիպտոսը աստիճանաբար սահմանազատվեց Սադդամ Հուսեյնից, ինչի արդյունքում ձևավորվեց Կահիրե-առ-Ռիադ-Դամասկոս մոր համագործակցության շրջանակը՝ Բաղդադին դիմակայելու համար⁷:

Հայտնի էր, որ վերջին տասնամյակներին Կահիրե-Բաղդադ-Դամասկոս շրջանակներում երբեք չի եղել ներդաշնակություն: Այսպես, օրինակ, ութ տարի տևողությամբ իրաքա-իրանյան պատերազմի ընթացքում Դամասկոսը բացահայտ դիմակայում էր Բաղդադին, որն էլ իր հերթին վայելում էր Կահիրեի աջակցությունը⁸:

1990թ. փետրվարին Ամմանում ԱՀԴ անդամ պետությունների ղեկավարների համոդիամանը, Սադդամը խնդրել էր Հորդանանի թագավոր Հուսեյնին և Եզդիպտոսի նախագահ Մուբարաքին հայտնել Շոցի երկրներին, որ Իրաքը պահանջում էր մրանցից ոչ միայն մարել իրաքա-իրանյան պատերազմի տարիներին իր կուտակած պարտքերը, այլ նաև անհապաղ տրամադրել 30 մլրդ դոլար⁹: Իրաքի նախագահը սպառնում էր գումարը չտրամադրելու դեպքում՝ դիմել այլ միջոցների: 1990թ. հուլիսի 15-ին Իրաքի արտաքին գործերի նախարար Թարիք Ազիզը հուշագիր է ուղարկում ԱՊԼ գլխավոր քարտուղարի, որտեղ Իրաքի կողմից մեղադրանքներ էին հնչում Քուվեյթի հասցեին¹⁰: Նշվում էր, որ Քուվեյթը, օգտվելով Իրաքի Իրանի դեմ պատերազմելու հանգամանքից, իր ռազմական կառույցները, նավթային արդյունաբերական ձեռնարկությունները տեղակայել էր իրաքյան սահմանամերձ տարածքներում: Քուվեյթը, ինչպես նաև Միացյալ Արաբական Էմիրությունները, մեղադրվում էին համաշխարհային շուկաներում մաքսային դեմփինգի մեջ: Այդ ամենի արդյունքում, ըստ իրաքյան իշխանությունների 1981-1990թթ. ընթացքում Բաղդադը կորցրել էր 89 մլրդ դոլար: Քուվեյթը մեղադրվում էր նաև Իրաքի հարավային շրջաններում՝ Ռումելիայի նավթահանքերի անօրինական շահագործման մեջ, որտեղից վերջինս 1981-1990թթ. ընթացքում արտահանել էր մի քանի տասնյակ միլիարդ դոլարի արժողության նավթ: Իրաքը պահանջում էր փոխհատուցել այդ կրած վնասը և մշակել արաբական օգնության հատուկ ծրագիր (Մարշալի ծրագրի նմանությամբ), որպեսզի Իրաքը կարողանա դուրս գալ տնտեսական ծանր վիճակից¹¹: Քուվեյթը Շոցի Երկրների Համագործակցության Դաշինքի մնացած անդամ-պետությունների հետ միասին քննադատել էր իրաքյան անհիմն մեղադրանքները, թեպետ առաջարկվել էր ԱՊԼ շրջանակներում հատուկ հանձնաժողով կազմել, որը պետք է զբաղվեր իրաքա-քուվեյթյան վիճելի սահմանների դեմարկացիայի հարցով¹²: Երբ Իրաքում հակաքուվեյթյան քարոզությունը հասել էր իր կիզակետին, 1990թ. հու-

լիսի 26-ին Մուրարաքը միջնորդության նախաձեռնությամբ ժամանել էր Բաղդադ¹³: Մակայն եգիպտական միջնորդական նախաձեռնությունը ձախողվեց: Արաբական աշխարհում նախապես տպավորություն ստեղծելով, թե իր քայլը ուղղված է պաղեստինյան խնդրի կարգավորման գործին¹⁴, 1990թ. օգոստոսի 1-ի լույս 2-ի գիշերը իրաքյան 150.000-անոց զորամիավորումներ խուժեց հարևան անկախ Զուվեյթ և ամբողջովին գրավեց այն¹⁵: 20.000-անոց ջուվեյթյան բանակը չէր կարող դիմակայել և գլխովին ջախջախվեց, իսկ պետության ղեկավարները ապաստան գտան Սաուդյան Արաբիայում: Զուվեյթի գրավումը անակնկալ էր և այն ցնցեց ոչ միայն արաբական այլ նաև ողջ աշխարհը:

1990 թ. հուլիսին գրանցված տվյալների համաձայն Իրաքի պարտքերը արդյունաբերական զարգացած երկրներին կազմել էին ավելի քան 40 մլրդ դոլար, նույն քանակության պարտք էլ գրանցվել էր արաբական երկրներին¹⁶: Արդեն օգոստոսի 7-ին, ի պատասխան Սաուդյան Արաբիայի և Զուվեյթի խնդրանքի ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը հրաման էր տվել Սաուդյան Արաբիայի արևելյան նահանգ ամերիկյան զորամիավորումներ տեղափոխելու մասին¹⁷: Ջորջ Բուշի հրամանի նախօրեին ՊԱԿ-ի նախագահը անմիջապես ժամանաել էր Եգիպտոս՝ Մուրարաքին համոզելու շրջանցել և հնարավորության դեպքում կանխել ԱՄՆ-ի կողմից նախաձեռնվող հակաիրաքյան ռազմական գործողությունները: Մակայն Մուրարաքը հայտնել էր Արաֆաթին, որ Սադդամը չափից ավելի մեծ հարված էր հասցրել արաբների հեղինակությանը¹⁸: Սպառնելով դիվանագիտական ճանապարհով խնդիրը լուծելու հնարավորությունները, 1990թ. օգոստոսի 10-ին ԱՊԼ անդամ պետությունների արտահերթ զագաթաժողովի նիստին Մուրարաքը առաջ քաշեց եգիպտա-սաուդյան Իրաքին դատապարտող և հակաիրաքյան ռազմական կոալիցիային մասնակցելու կոչ անող բանաձևը¹⁹: ԱՊԼ 22 անդամներից (ՊԱԿ-ի հետ միասին) 12-ը միայն միացան Եգիպտոսի կողմից առաջադրված բանաձևին: Ջորքեր ուղարկեցին Մարոկոն, Եգիպտոսը, Սիրիան և Սաուդյան Արաբիան: Մակայն հետագա ռազմական գործողություններին անմիջական մասնակցություն ունեցան Եգիպտոսի (35.000 զինվոր), Սիրիայի և Սաուդյան Արաբիայի զորամիավորումները: Հարկ է նշել, որ Կահիրեի կողմից ուղարկված զորքերը միջազգային կոալիցիայում զբաղեցնում էին իրենց քանակով երկրորդ տեղը ամերիկյանից հետո:

Արդարացի լինելու համար նշենք, որ Մուրարաքի նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր Սադդամ Հուսեյնի «անսասան» քաղաքական ուղեգծով և երբ խնդիրը լուրջ բնույթից վերածվեց միջազգային եգիպտա-սիրիական զորքերի մասնակցությունը կոալիցիային պետք է ապահովեին նրանում արաբական տարրը և Իրաքի ակնկալվող պարտության դեպքում թույլ չտալին նրա մասնատումը:

Անկարող լինելով լուծել ճգնաժամը մեկ ընդհանուր հայտարարի շուրջ՝ արաբական աշխարհը բաժանվեց երեք ճակատի.

1. Ծոցի երկրները, Եգիպտոսը և Սիրիան պաշտպանեցին Քուվեյթին;

2. Հորդանանը, Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպությունը (ՊԱԿ), Եմենը, Սուդանը և Մավրիտանիան հանդես եկան Իրաքի պաշտպանությամբ՝ կոչ անելով Բաղդադին Քուվեյթի հարստությունը բաժանել արաբական պետությունների միջև;

3. Մադրիբի պետությունները՝ Մարոկկոն, Թունիսը, Ալժիրը և Լիբիան կոչ արեցին ճգնաժամը լուծել արաբական ուժերով և թույլ չտալ օտարերկրյա միջամտությանը¹⁹:

Արաբական երկրներից յուրաքանչյուրը իր դիրքորոշումը Ծոցի երկրորդ ճգնաժամի հանդեպ որդեգրում էր ելնելով իր համար արտաքին և ներքին քաղաքական գործոնների մանրամասն հաշվարկից: Արաբական ղեկավարների դիրքորոշման հարցում մեծ դեր խաղացին նաև ժամանակին միմյանց հասցրած վիրավորանքները և քաղաքական այս կամ այն հարցում անբավարարվածությունը, ձգտումը «չեզոքացնել, մեկուսացնել» հակառակորդին: Մուբարաքը վրդովված էր Մադրասի ուխտադրույթ քաղաքականությունից և արաբական աշխարհում իր հեղինակությամբ հասցրած բարոյաեռզեբանական հարվածից: Աբաֆաթը զգտում էր կանխել Մերձավոր Արևելքում մոռ հակամարտության բռնկումը, ինչը երկրորդական կդարձներ պաղեստինա-իսրայելյան խնդրի լուծումը: Վերջինս ենթադրում էր, որ արաբների և Մադրասի միջև հաշտության եզրեր գտնելու իր միջնորդությունը կնպաստի ՊԱԿ-ի հեղինակության բարձրացմանը: Գոյություն ունեին ներքաղաքական պատճառներ: Օրինակ, Հորդանանում բնակվում էին ավելի քան 1 մլն. պաղեստինցիներ, որոնք պատրաստ էին զենքը ձեռքին սատարել Մադրասին: Ճգնաժամը լուրջ փորձության առջև դրեց ոչ միայն եգիպտա-արաբական, այլ նաև եգիպտա-ամերիկյան հարաբերությունները: Մտեղծված բաթղ իրադրության մասին է վկայում 1991թ. Մուբարաքի կողմից արված հայտարարությունը, որ «Ծոցի ճգնաժամը իմ նախագահության ամենադժվար շրջանն էր»²⁰: Ինչ վերաբերում է տարածաշրջանի մյուս երկու պետություններին, ապա Թուրքիան միացավ ԱՄՆ-ի նախաձեռնություններին, իսկ Իրանը սատարեց Իրաքին: 1990թ. մայիսի 29-ին տեղի ունեցած ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի 15 անդամ-պետությունների արտաքին գործերի նախարարների նիստին ընդունվել էր 678-րդ բանաձևը, որին կողմ էին քվեարկել նիստի մասնակիցներից 12-ը՝ Եմենը և Կուբան քվեարկել էին դեմ, Իսկ Չինաստանը՝ մնացել էր ձեռնպահ: Ախ 678-րդ բանաձևը Իրաքին զգուշացնում էր, որ եթե նա մինչև 1991թ. հունվարի կեսը չհեռանա Քուվեյթից, ապա ԱՄՆ կհանձնա-

րարեր իր անդամ-պետությունների ձեռնարկել միջոցներ ՄԱԿ-ի ԱԽ 660-րդ և դրան հաջորդած բոլոր բանաձևերը կյանքի կոչել՝ տարածաշրջանում անվտանգություն ու խաղաղություն հաստատելու համար²¹:

1991թ. հունվարի 16-ին Իրաքի դեմ ռազմական գործողությունների մախթաբին Մութարաքը կրկին անգամ դիմել էր Հուսեյնին կոչ անելով «ապավինել բանականության ճայնին և թույլ չտալ հարվածել Բաղդադին»²²: Գրեթե վեց ամիս տևած Քուվեյթի բռնազավթման ընթացքում իրաքյան վարչակարգը մերժում էր խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու բոլոր փորձերն ու մախաձեռնությունները: 42 օր տևողությամբ պատերազմը ավարտվեց Իրաքի ռազմական ներուժի 70-80% ոչնչացմամբ և երկրի քիմիական զենքի և այլ կարգի ստրատեգիական կարևորություն ունեցող կենտրոնների վերացմամբ: Իրաքում աշխատող ՄԱԿ-ի փորձագետները 1991 թ. աշնանը եկան այն համոզման, որ Սադդամի վարչակարգին միջուկային զենքի ստեղծումից բաժանում էր ընդամենը երկու տարի²³: Իրաքը կորցրեց նաև իր հեղինակավոր դիրքերը մի շարք միջազգային կազմակերպություններում և վարկաբեկվեց: Փետրվարի 26-ին Հուսեյնը հայտարարեց, որ ընդունում է ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի բոլոր 12 բանաձևերը²⁴: Բաղդադը պարտավորվել էր փոխհատուցել Քուվեյթին հասցրած վնասը և ազատ արձակել միջազգային հակաիրաքյան կոալիցիայի անդամ-պետությունների քաղաքացիներին, որոնք իբրև պատանդ մնացել էին Իրաքում²⁵: 1991թ. փետրվարի վերջին Քուվեյթում գտնվող իրաքյան զորքերի մնացած մասը դուրս եկավ երկրից: Եզիպտոսի դիրքորոշման արդյունքում տարածաշրջանում ուժային մոր հավասարակշռություն ստեղծվեց, որը սկսեց գլխավորել Կահիրեն: Պատերազմից արաբական ոչ մի պետություն այդքան ձեռքբերումներ չունեցավ, որքան Եզիպտոսը:

1992թ. սեպտեմբերին Մութարաքը հայտարարել էր, որ «Միջազգային կոալիցիային մասնակցությունը թույլ տվեց մեզ ձեռք բերել երկրի տնտեսության զարգացմանը խթանող անհրաժեշտ ներդրումները»²⁶: Մութարաքը ի սկզբանե գտնվեց հաղթողների շարքում, ինչը վերջին շրջանում քիչ էր հաջողվում արաբական առաջնորդներին: Այդ հանգամանքը բարձրացրել էր մախաձառի հեղինակությունը համերկրացիների աչքերում, ինչի արդյունքում 1993թ. նա երրորդ անգամ ընտրվեց իր պաշտոնին: Իրաքի սարսափից ահաբեկված պետությունների պաշտպանության արդյունքում 1991թ. գարնանը ԱՊԼ նստավայր-գրասենյակը կրկին տեղափոխվեց Կահիրե, իսկ Եզիպտոսի արտաքին գործերի մախարար Իսմաթ Աբդ ալ-Մագհդը նշանակվեց լիզայի գլխավոր քարտուղարի պաշտոնին²⁶: Նույն 1991թ. Եզիպտոսի վարչապետի տեղակալ Բուտրոս Բուտրոս Ղալին ընտրվեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար: 1991թ. օգոստոսին ԻԿԿ արտգործնախարարների Ստամբուլի կոնֆերանսում

ունեցած ելույթում Եգիպտոսի ԱԳ նախարար Ամր Մուսան նշեց, որ Զուվեյթի բռնազավթումը անակնկալ էր իսլամական պետությունների համար և «այն սպառնում էր տարածաշրջանում անվտանգությանը, կայունությանն ու համերաշխությանը»²⁷։ Միջազգային կռաւիցիային մասնակցությունը ապահովեց Եգիպտոսին մի շարք տնտեսական ձեռքբերումներ։

ԱՄՆ-ն մարեց Եգիպտոսի ռազմական պարտքի 6,7 մլրդ. դոլար գումարը²⁸։ Այնուհետև, 1979թ.-ից Եգիպտոսին ԱՄՆ-ի կողմից անվերադարձ տրամադրվող գումարի ընդհանուր չափը 1998թ. պետք է հասներ 22 մլրդ. դոլարի²⁹։ Վարկեր տրամադրող «փարիզյան ակումբը» մարեց Եգիպտոսի 50 մլրդ. դոլար արտաքին պարտքի 50%-ը, իսկ Միջազգային Առօույթային Հիմնադրանը մշակեց Եգիպտոսին վարկերի տրամադրման հատուկ համակարգային ծրագիր երկրի տնտեսության վերակառուցման համար։ Ծոցի ճգնաժամը փորձության առջև էր կանգնեցրել եգիպտա-ամերիկյան հարաբերությունները, որին Մուբարաքը մեծ տեղ էր հատկացնում՝ մանավանդ, երբ ԽՍՀՄ-ը գտնվում էր իր քաղաքական մայրամուտում։ Սակայն, միանալով միջազգային հակաիրաքյան կռաւիցիային, Եգիպտոսը ոչ միայն պահպանեց, այլ նաև ամրապնդեց երկկողմ հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ, որն իր արտացոլումը գտավ «եգիպտա-ամերիկյան համագործակցության և համընդհանուր շահերի պահպանման մասին» 1998թ. հուլիսին հրապարակված ամերիկա-եգիպտական հռչակագրում»³⁰։ Արևելագետ Ղ.Կլաբկը գտնում է, որ Ծոցի երկրորդ պատերազմից հետո Եգիպտոսի դերը ԱՄՆ-ի քաղաքականությունում չափազանց կարևոր էր դարձել և ղեկավար շրջանների կողմից որոշում էր ընդունվել այն ավելի ընդարձակել ու ամրապնդել³¹։ Հարկավոր է փաստել, որ առանց Եգիպտոսի աջակցության ԱՄՆ-ի գլխավորած միջազգային հակաիրաքյան կռաւիցիայի ռազմական գործողությունները կդժվարանային, քանի որ քաղաքական տեսանկյունից նրանում կրացակայեղ արաբական տարրի մասնակցությունը։ Գտնվելով հաղթողների շարքերում՝ Կահիրեն իրեն համարելով պաղեստինյան խնդրի լուծմանը կոչված տարածաշրջանի հիմնական պետություն կարողացավ վերսկսել խաղաղության գործընթացը Մերձավոր Արևելքում, որի ամսիջական ապացույցը եղավ 1991թ. հոկտեմբերի 30-ին մեկնարկած Մադրիդի խաղաղության կոնֆերանսը, որը կոչված էր լուծել արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը հիմնվելով ՍԱԿ-ի ԱԽ 242-րդ և 338-րդ բանաձևերի վրա³²։ Ծոցում պատերազմի ավարտից հետո, ԱՄՆ նախագահ Ջ.Բուշը ելույթ ունենալով կոնգրեսի միատիմ ընդգծեց, որ «եկել է այն ժամանակը, երբ պետք է լրջորեն զբաղվել խնդիրների կարգավորմամբ Մերձավոր Արևելքում և վերջապետ դնել արաբա-իսրայելյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում»³³։ Արևելագետ Ու. Զո-

ւանդթը այդ կապակցությամբ նշել է, որ պատերազմը վերջապես ռեալ հնարավորություն ստեղծեց արաբա-խորայելյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում առաջխաղացման հասնելու գործում (այդ խոսքերը գրվել են «Փոթորիկ անապատում» հակաիրաքյան ռազմական օպերացիայից ամփոփապես հետո)³⁴: Մութարաքը մեծ դեր խաղաց մաս Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպության և նրա նախագահ Յասեր Արաֆաթի համրավի վերականգման գործում, քանի որ վերջինս քուվեյթյան ճգնաժամի հանդեպ իր դիրքորոշման արդյունքում դատապարտվել էր ոչ միայն արաբական ղեկավարների, այլ մասնիջազային հանրության կողմից³⁵: Եզիպտոսի և Սիրիայի հակաիրաքյան դիրքորոշումը նպաստեց երկուս երկրների միջև «սանհանդուրժողականության» խոչընդոտի վերացմանը: Դամասկոսը կարողացավ մաս ընդլայնել համագործակցությունը Արևմուտքի հետ: Որպեսզի կանխարգելեն հետագա մնան ճգնաժամային իրավիճակների ի հայտ գալը և ապահովեն տարածաշրջանում պատերազմից հետո անվտանգությունն ու կայունությունը Եզիպտոսը 7 արաբական երկրների հետ (Սիրիա, Մաուրյան Արաբիա, Զուվեյթ, Օման, Կատար, Բահրեյն, Միացյալ Արաբական Էմիրություններ) 1991թ. մարտին ստորագրեցին «Դամասկոսի հռչակագիրը»³⁶: Այն մոր հիմքերի վրա դրեց Եզիպտոսի, Սիրիայի և Շոցի երկրների միջև համագործակցությունը՝ ապահովելով Կահիրեի դիրքերի ամրացումը այդ հարաբերություններում: «Դամասկոսի հռչակագիրը»՝ Մերձավոր Արևելքում կոլեկտիվ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից չափազանց կարևոր ձեռքբերում էր Կահիրեի համար: Ստեղծված ուժային մոր հարաբերակցության պայմաններում՝ Եզիպտոսը ստանձնում էր արաբական երկրների անվտանգությունը ապահովելու կարևորագույն դերը:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, անհրաժեշտ է փաստել, որ Եզիպտոսի նախագահի Իրաքա-Զուվեյթյան ճգնաժամի ընթացքում դրսևորած ճկուն և հեռատես դիվանագիտության արդյունքում, Կահիրեն ամբողջովին վերականգնեց իր առաջատար դերը արաբական աշխարհում: Մինչդեռ 10 տարի առաջ անգամ ամենալավատես Եզիպտացի քաղաքագետները չէին կարող անգամ կանխատեսել Եզիպտոսի մնան հաջողության մասին:

GEVORGIAN GOR

**THE EGYPTIAN ATTITUDE DURING
THE IRAQI-KUWAITIAN CONFLICT (1990-1991)**
(Summary)

In the years 1990-1991 during the Iraqi-Kuwaitian Conflict, the Condemnation of Iraq, and the participation of Egyptian forces with the other Arabic Countries in the International alliance against Iraq, brought many big successes to Cairo.

During the year 1991, the head quarters of the Arab League returned to Cairo and the Egyptian foreign minister Abdel Magid was elected the general secretary of the Liaque, the deputy Prime minister Boutros Boutros Gali was elected to the United Nations Organization General secretary's post. Mubarak himself was elected as the general secretary of the African Union during the years 1989-1990, then 1993-1994.

In the year 1993 he was elected as the president of Egypt for the third time. When Egypt participated in the International Coalition against Iraq, the U.S. canceled the Egyptian military dept which was 6,7 billion \$ in return.

The "Paris-club" canceled the half of Egyptian dept, which counted 50 billion \$.

Cairo in favor of the elastic policy of Mubarak be came again the main player in Arab Politics.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Н.О.Оганесян, Отношения Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ер., 1985, стр. 27.
2. См. В.Сычев, Проблемы политики и новые тенденции в деятельности организации исламской конференции (ОИК), в кн. Современный ислам, М., 1985, стр. 133, а также ТАСС Атлас с 31 (1675)14.08.89, стр. 57-59.
3. Азия и Африка сегодня, с 2, М, 1992, О.Левин, Египет после войны в Заливе, стр. 12.
4. Hollstreet journal, US, 6.08.90., ТАСС БПИ, N 32 (1726)06.08.90., стр. 55.
5. П.Кальвокоресси, Мировая политика после 1945 г., т. 1, М., 2000, стр. 551.
6. Азия и Африка сегодня, с 3, М, 1992, П.Демченко, Ближневосточный ребус, стр. 4.
7. Азия и Африка сегодня е4, М., 1994, Б.Сейранян, Звезда и жизнь диктатора, стр. 9.
8. Международная жизнь, с 1, М., 1991, Е.Пырлин, В ожидании изменений на Ближнем Востоке, стр. 104.
9. Р.Дж. Апдайк, Саддам Хусейн, Ростов на Дону, 1999, стр. 370.
10. Ալ-Իրաք, Իրաք, N 7, 1990:
11. Նույն տեղում:
12. Աս-Սիասա, Էլ-Ջուլիդ, 22.07.90:
13. Աշ-Շաաք, Իրաք 26.07.90.
14. Մանրամասն ահա՝ «Ալ-Ջումհուրիա», Իրաք, 22.04.90.

15. Д.В.Сербиненко, Предпосылки "Кризиса" и войны в заливе в кн. А-
рабский сборник вып. 3, М., 2000, стр. 92./ Ближний Восток и
Международное право. М., 1992, стр. 111.
16. Азия и Африка сегодня, 6, М., 1991, В.Исаев, После "Бури в пус-
тыне", стр. 10.
17. Современные международные отношения, под ред. А.Торкунова, М.,
1999, стр. 403.
18. Р.Дж. Андаийк, Саддам Хусейн, ԳԶՎ. Էջ 414.
19. Մինչև 1990 թ. հուլիսի սկզբից Մոնրաթը ակտիվ դիվանագիական գոր-
ծունեություն էր ծավալել, որպեսզի կանխարգելի իրաքա-քուվեյթյան հակա-
սովորությունների միմյան դժբաղդը: Տես՝ Դ.Концельман, Арафат: от террориста к
человеку мира, Ростов на Дону, 1997, стр. 448-449.
20. Նույն տեղում:
21. Аль-Амри Саид Сальман, Второй кризис в заливе 1990-91гг. и его
последствия, в. кн. Арабский сборник, ԳԶՎ. Էջ 54.
22. Mayo, march 04.1991, Cairo.
23. Известия, 30.11.90.
24. Ում ալ-Զուրա: Մառնիյան Մարտի, N 6, 1991:
25. Международная жизнь, N 2, 1992 г., А.Кислов, А.Фролов, Ограничение
гонки вооружений на Ближнем Востоке, стр. 96./ International affairs, L,
27.02.1991.
26. А.Васильев, Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к
прагматизму. М., 1993, стр. 351.
27. International Affairs. L, 27.02.1991
28. Al - Ahran Weekly, 17 sept. 1992, Cairo.
29. Final Communique of the 20 th ICFM [http:// www.oic-un.org](http://www.oic-un.org)
30. P.Clawson and R.Satloff, Table of Contents two Articles on U.S.-Egypt
relations, vol. 11, jul. 1998, [http: // www.meria.com](http://www.meria.com).
31. W. Quandt, The United States and Egypt: Wash. 1990, p. 41.
32. Agreed Joint Statement of U.S. - Egyptian Strategic Dialogue. Wash. D.C. jul.
15.98. [http: // www.meria.com](http://www.meria.com)
33. D.Clarke U. S. Security Assistancet to Egypt and Israel: Political Untouchable?
Sh'u Middle East Journal 51 spring 97, p. 203.
34. Letter of Invitation to Madrid Peace Conference. Oct. 30.1991. [http: //](http://www.leb.net.com/bcome/)
[www.leb.net.com /bcome/](http://www.leb.net.com/bcome/)
35. Международная жизнь, N 1; 1991 г.,Е.Пырлин, նույն տեղում:
36. Е.Д. Пырлин, Ближневосточный лабиринт. М., 1996, стр. 103.
37. W.S. Kenneth, Egyption-Israeli Relatioins, Vol. 1, N. 3, Sept. 1997. Middle East
Review International Affairs.
38. А.Кини, Внешняя политика арабских стран и Израилья. М., 2001, стр.
55.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԼԻԼԻԹ

ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒԹՅՆԵՐԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ (1958-1975թթ.)

Պաղեստինցիների առաջին զանգվածային ներհոսքը Լիբանան տեղի ունեցավ 1948թ. պաղեստինա-իսրայելյան առաջին պատերազմից հետո: Արդեն 1975թ., երբ Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմ բռնկվեց, պաղեստինցիների թիվը հասնում էր մոտ 450 հազարի: Լիբանանի տարածքում գտնվում էին մոտ 15 պաղեստինյան փախստականների ճամբարներ, որոնցին Սաբրան, Շատիլյան, Թել-Չաաթարը գտնվում էին Բեյրութի արվարձաններում, Այն ալ-Հիլուն՝ հարավիսրայելյան Սիդոն (Սայդա) քաղաքի մոտ, Ռաշիդիյան՝ Տիր (Մուր) քաղաքի մոտ, Նահիր ալ-Բարիդը՝ Տրիպոլիից 17 կմ հեռավորության վրա և այլն: Այս ճամբարները գտնվում են ՄԱԿ-ի Աջակցության և Հասարակական Աշխատանքների գործակալության վերահսկողության տակ (UNRWA)¹:

Իրենց հետազոտություններում մեր կողմից ուսումնասիրվող խնդրին անդրադարձել են՝ Ն. Հովհաննիսյանը², Ե. Պրիմակովը³, Ե. Դմիտրիևը⁴, Վ. Կիսելյովը⁵, Պ. Միլը⁶, Ի. Ռաբինովիչը⁷, Թ. Փեթրանը⁸, Ջ. Դենոյանը⁹, Բ. Համիզդաչին¹⁰ և ուրիշներ:

1958թ. Լիբանանում բռնկվեց առաջին քաղաքացիական պատերազմը, որի հիմնական պատճառը երկրի նախագահ Ֆամիլ Շամունի և Լիբանանի վարչապետ Սամի Սուլիի վարած ոչ ճկուն ներքին և արտաքին քաղաքականությունն էր: Լիբանանի կառավարությունը, հրաժարվելով «Ազգային Դաշինքով» սահմանված չեզոքության քաղաքականությունից, վարում էր բացահայտ արևմտամետ քաղաքականություն: Լիբանանի կառավարությունը մույնիսկ միացավ «Էյզենհաուերի դոկտրինային», որը նախատեսում էր ԱՄՆ-ի կողմից օգնության տրամադրում Մերձավոր Արևելքի արևմտամետ վարչակարգերին¹¹: Այս համաձայնագրը Լիբանանում առաջացրեց ժողովրդական դժգոհություն, որը վերաճեց ապստամբության:

1958թ. Լիբանանում բռնկված ապստամբության ժամանակ պաղեստինյան փախստականները արդեն որոշակի համակրանք էին ցուցաբե-

րում Ազգային Ճակատի՝ լիբանանյան դեմոկրատական ուժերի նկատմամբ: Շատ պաղեստինցիներ մույնիսկ մասնակցում էին դեմոկրատական ուժերի պայքարին անհատական սկզբունքով, քանի որ, 1958թ. Լիբանանում պաղեստինյան համայնքը դեռևս քաղաքականապես և ռազմական տեսանկյունից կազմավորված չէր:

1958թ. դեմոկրատական ուժերի պայքարի արդյունքում երկրի մախագահ ընտրվեց լիբանանյան բանակի գլխավոր հրամանատար՝ զեներալ Ֆուադ Շիհաբը: Նոր կառավարությունը անմիջապես հրաժարվեց «Էյ-զենհատերի դոկտրինայից» և հայտարարեց, որ Լիբանանը վերադառնում է դրական չեզոքության քաղաքականության¹²: Այս հանգամանքը նպաստեց արաբական երկրների հետ Լիբանանի հարաբերությունների բարելավմանը: Լիբանանյան կառավարության ամօժ Ժառանգել էին մի շարք խնդիրներ: Անհրաժեշտ էր վարել ճկուն և խորաթափանց քաղաքականություն, որը ներքին ասպարեզում հնարավորություն կտար հավասարակշռություն պահպանել լիբանանյան քաղաքական տարբեր ուժերի և բոլոր կրոնական համայնքների միջև, իսկ արտաքին ասպարեզում՝ հավասարակշռել մաս հարաբերությունները Արաբական աշխարհի և Արևմուտքի հետ: Դրան զուգահեռ հարկավոր էր իրականացնել որոշակի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումներ, որոնք կնպաստեին Լիբանանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացմանը:

Ֆուադ Շիհաբի վարչակարգը հենց սկզբից հատուկ ուշադրություն էր ցուցաբերում Լիբանանում պաղեստինցիների ներկայության նկատմամբ: Այս կապակցությամբ մոր մախագահը ուժեղացրեց լիբանանյան անվտանգության ուժերը՝ «Երկրորդ գրասենյակը» (Deuxième Bureau), որին հանձնարարվեց Լիբանանում պաղեստինյան փախստականների ճամբարների վերահսկումն ու նրանցում պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների հնարավոր կազմավորման կանխումը¹³: Մինչև 1962թ. «Երկրորդ գրասենյակին» հաջողվում էր որոշակիորեն վերահսկել պաղեստինցիների գործողությունները Լիբանանում: Սակայն արդեն Ֆուադ Շիհաբի մախագահության վերջին երկու և ապա Լիբանանի հաջորդ մախագահ Շաբլ Հելուի մախագահության տարիներին (1964-1970թթ.), կապված արաբա-իսրայելյան հակամարտության առավել խորացման և սրման հետ, պաղեստինցիներին սկսեցին բավական ակտիվություն ցուցաբերել Լիբանանում: Արդեն 1964թ. Լիբանանում հաստատված պաղեստինցիները կազմում էին երկրի բնակչության մոտ 10%-ը: Լիբանանի տարածքում մույնիսկ գործում էին մի քանի պաղեստինյան զինված ջոկատներ, որոնք մտադրություն ունեին Լիբանանի տարածքը՝ մասնավորապես երկրի հարավը, որը սահմանակից էր Իսրայելին, օգտագործել վերջինիս դեմ պայքարում¹⁴:

Իսրայելին սահմանակից չորս արաբական պետություններից Լիբանանը, Հորդանանից հետո, երկրորդն էր իր տարածքում հաստատված պաղեստինցիների թվաքանակով: Բնական էր, որ 1964թ. նոր ձևավորված Պաղեստինի Ազատագրության կազմակերպությունը (ՊԱԿ-ը) մտադիր էր Իսրայելի դեմ ուղղված իր գործողությունների զգալի մասը իրականացնել հենց Լիբանանի տարածքից: Մինչև 1967թ. ՊԱԿ-ը ղեկավարող Ահմադ աշ-Շուբայրին՝ բնակվում էր Լիբանանում: Շիական Քայֆուն գյուղի մոտ գտնվող իր ամառանոցը նա դարձրել էր ռազմական բազա, որտեղ զինվորական պատրաստություն էին անցնում պաղեստինյան մարտիկները¹⁵: «Երկրորդ գրասենյակը», լիբանանյան մահմեդական ղեկավարների հետ լուրջ տարաձայնություններ չառաջացնելու պատճառով, խուսափում էր կտրուկ քայլեր ձեռնարկել և արգելել Քայֆունի շրջակայքում անցկացվող պաղեստինյան մարտիկների գործարժանքները: Այս փաստը անհանգստացնում էր լիբանանյան քրիստոնյաներին, մասնավորապես մարոնիներին, որոնք դեմ էին պաղեստինյան ցանկացած ակտիվության Լիբանանի տարածքում:

Լիբանանում պաղեստինյան զինված խմբավորումների հետ կապված լուրջ խնդիրներ սկսեցին ի հայտ գալ 1965թ., երբ պաղեստինյան զինված մի ջոկատ, Լիբանանի հարավից, անցնելով Իսրայելի հետ սահմանը, հարձակման ենթարկեց Իսրայելի հյուսիսային մի քանի բնակավայրեր: Այս կապակցությամբ «Երկրորդ գրասենյակը» ավելի ուժեղացրեց իր հսկողությունը պաղեստինցիների նկատմամբ, որի արդյունքում առաջիկա մեկ-երկու տարիների ընթացքում պաղեստինցիների Լիբանանի տարածքից Իսրայելի դեմ ուղղված ռազմական գործողությունները ժամանակավորապես պասիվ բնույթ էին կրում¹⁶:

Նշենք այն կարևոր հանգամանքը, որ պաղեստինցիների ներկայությունը Լիբանանում չէր սահմանափակվում միայն պաղեստինյան փախստականների և պաղեստինյան զինված խմբավորումների առկայությամբ: Կրթված և նյութական միջոցներով ապահովված պաղեստինցիների մի ստվար խումբ, չնայած լիբանանյան առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիայի ոչ բարեհաճ վերաբերմունքին, ստացավ Լիբանանի քաղաքացիություն և հմտորեն ներգրավվեց լիբանանյան առևտրա-ֆինանսական շրջանակներում: Այս պաղեստինցիները հիմնականում հաջողությունների էին հասել առևտրի, սպասարկությունների և բանկային ծառայությունների ոլորտներում, և իրենք իրենց հերթին մեծ ներդրում ունեին Լիբանանի ազգային տնտեսության մեջ:

Լիբանանյան ազգային տնտեսության մեջ պաղեստինյան փոքրաթիվ բուրժուազիան իր ամենախոշոր ներդրումն ու խորհրդանշիչը համարվում էր «Ժմտրա» բանկը (Բնտերնացիոնալ Առևտրականների Բանկ), որը դրամի փոխանակման մի փոքր գրասենյակից դարձավ Բեյ-

րութի առաջնակարգ բանկերից մեկը, որը մասնաճյուղեր ուներ մի շարք արաբական երկրներում, արևմտյան Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում: Այս բանկի հաջողությունները հիմնականում կապված էր նրա հիմնադիր՝ պաղեստինցի քրիստոնյա Յուսուֆ Բախդասի և նրա օգնական՝ պաղեստինցի մահմեդական Բադր ալ-Ֆահումի համատեղ հաջող աշխատանքի հետ¹⁷: «Ինտրա» բանկը հանդիսանում էր Լիբանանում պաղեստինյան համայնքի ամենազգալի ձեռքբերումը:

«Ինտրա» բանկի հաջողությունները անհանգստացնում էին լիբանանյան առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիայի քրիստոնեական՝ մասնավորապես մարոնի շրջանակներին: 1966թ. հոկտեմբերին հենց այս շրջանակների լավ կազմակերպված դավադրության արդյունքում «Ինտրա» բանկը շատ անապասելի սնանկացավ¹⁸: Բանկի ղեկավարության բոլոր ջանքերը կանխելու այս գործընթացը անցան ապարդյուն: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս ցուցադրում էր այն թշնամական վերաբերմունքը, որ տածում էր մարոնի վերնախավը Լիբանանում պաղեստինյան որևէ ներկայության նկատմամբ:

Լիբանան պաղեստինցիների երկրորդ մեծ ներհոսքը տեղի ունեցավ 1967թ., արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո, երբ 6 օր տևած պատերազմի ընթացքում Իսրայելը գրավեց Միսրայ թերակղզին և Ղազայի հատվածը, Հորդանան գետի արևմտյան ափը, Գոլանյան բարձունքներն ու արևելյան Երուսաղեմը¹⁹:

Իսրայելին սահմանակից չորս արաբական պետություններից, որոնք մտնում էին Իսրայելին դիմակայող Միացյալ Արաբական Հրամանատարության կազմի մեջ, միայն Լիբանանն էր, որ չմասնակցեց այդ պատերազմին:

1968թ. սկսած հարավային Լիբանանում գտնվող պաղեստինյան ռազմական բազաներում պատրաստված պաղեստինցի մարտիկները ակտիվորեն իրականացնում էին ռազմական գործողություններ Իսրայելի հյուսիսային բնակավայրերի վրա: Պաղեստինյան զինվորական ջոկատների ներկայությունը Լիբանանում երկյուղ և անհանգստություն էր առաջացնում լիբանանյան աջ ուժերի շրջանում, որի կորիզը կազմում էին Լիբանանյան փաղանգներ կուսակցությունը (Հիզր ալ-Ջաֆաիք ալ-Լուբնանի), որը ղեկավարում էր Պիեր Ժմայելը և Ազգային լիբերալ կուսակցությունը (Հիզր ալ-կաումի ալ-ահրար), որը ղեկավարում էր Ջամիլ Շամունը²⁰: Լիբանանյան աջ ուժերը գանում էին, որ պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների Իսրայելի դեմ Լիբանանի տարածքից ռազմական գործողությունների հետագա իրականացումը կհանգեցներ այն բանին, որ Լիբանանը նույնպես կներքաշվեր արաբա-իսրայելյան հակամարտության մեջ՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Պաղեստինյան զինվորական խմբավորումները սերտորեն համագործակցում էին լիբանանյան ազգային-հայրենասիրական ձախ ուժերի հետ, որի մեջ մտնում էին Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, որը ղեկավարում էր Քամալ Ջունբլատը, Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, Կոմունիստական գործունեության կուսակցությունը, լիբանանյան մասերականները (մոտաբիթունները) և այլն:

1968թ. դեկտեմբերին, երբ Աթենքի օդանավակայանում պաղեստինյան մի ահաբեկչական խմբավորման կողմից գրոհի ենթարկվեց իսրայելյան մի օդանավ, Իսրայելի զինվորական հրամանատարությունը, որպես պատասխան քայլ, դեկտեմբերի 29-ին կազմակերպեց օդային հարձակում Բեյրութի միջազգային օդանավակայանի վրա, որի արդյունքում ոչնչացվեցին 13 լիբանանյան ուղևորական ինքնաթիռներ²¹: Այս գրոհով Իսրայելը նպատակ ուներ վախեցնել «պաշտոնական» Լիբանանին, ամրապնդել լիբանանյան քրիստոնյաների՝ մասնավորակեց մարտնչների դիրքերը և խորացնել լիբանանցիների հակակրանքը պաղեստինցիների հանդեպ: Սակայն այս գրոհի արդյունքում Լիբանանի իսլամ բնակչության համակրանքը պաղեստինցիների հանդեպ էլ ավելի ամրապնդվեց:

1969թ. ողջ ընթացքում Լիբանանում բազմաթիվ բախումներ տեղի ունեցան լիբանանյան բանակի և պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների միջև, որոնք հրահրվում էին լիբանանյան մարտնչների կողմից:

Որոշ պաշտոնական տվյալների համաձայն արդեն 1969թ. Լիբանանում պաղեստինյան զինված մարտիկների թիվը հասնում էր 5 հազարի: Այս մարտիկները ներկայացնում էին «Ֆաթհ»-ը (Հարաքաթ ալ-Թահրիր ալ-Ուստանի ալ-Ֆալաստինի), Սիռիայի կողմից հովանավորվող «աս-Սաիկա»-ն, Պաղեստինի Ազատագրության Ժողովրդական ճակատը, Պաղեստինի Ազատագրության Արաբական ճակատը և Պաղեստինի Ազատագրության Դեմոկրատական ճակատը: Այս զինված խմբավորումները հիմնականում կենտրոնացել էին լիբանանա-իսրայելյան սահմանի մոտ՝ Հերմոն գետին հարակից խիտ բուսականություն ունեցող շրջանում, որը հրաշալի թաքստոց էր և ռազմական բազաներ հիմնելու հարմար վայր: Այս շրջանը բնակեցված էր հիմնականում մահմեդականներով՝ մասնավորապես շիաներով, ինչը հնարավորություն էր տալիս պաղեստինյան զինված մարտիկներին ազատորեն գործել Լիբանանի այս շրջանում²²:

1969թ. մայիսի 6-ին Լիբանանի մախսազահ Շարլ Հելուն հանդես եկավ հեռուստաեւրոթով, որում նշեց. «Լիբանանը կարող է միայն սատարել Պաղեստինի Ազատագրության կազմակերպության օրինական գործողությունները, բայց միևնույն ժամանակ ստիպված է սահմանափակել

պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների գործողությունները Լիբանանում՝ ապահովելով Լիբանանի հանրապետության անկախությունն ու ազգային անվտանգությունը»²³։ Լիբանանի նախագահի այս ելույթը խոսում էր այն մասին, որ նախագահը կանաչ լույս էր վառում լիբանանյան բանակի պաղեստինցիների դեմ իրականացվող գործողությունների ճանապարհին։ Նախագահի այս ելույթը, սակայն, արտահայտում էր միայն լիբանանյան քրիստոնյաների՝ հատկապես մարոնիների տեսակետը։ Մինչդեռ մի քանի մահմեդական ազդեցիկ ղեկավարներ իրենց դժգոհությունն արտահայտեցին երկրի նախագահի այդ ելույթի կապակցությամբ։ Այս պայմաններում ոչ մի սուննի ազդեցիկ գործիչ չէր համաձայնում իրականացնել պաղեստինցիների հանդեպ լիբանանյան իշխանությունների որդեգրած այդ քաղաքականությունը։ Արդյունքում Լիբանանը ապրում էր քաղաքական լուրջ ճգնաժամ ։

Ստեղծված պայմաններում երկրի նախագահ Շ. Հելուն համաձայնվեց գնալ որոշակի զիջումների։ 1969թ. լիբանանյան բանակի հանձնախումբը զեներալ Բուսթանիի գլխավորությամբ մեկնեց Կահիրե, որտեղ ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչների հետ՝ Յասեր Արաֆաթի գլխավորությամբ, նոյեմբերի 3-ին, 7 ժամ տևողությամբ բանակցությունների արդյունքում, ստորագրվեց լիբանանա-պաղեստինյան զադտնի համաձայնագիր, որով սահմանվեցին պաղեստինցիների իրավունքներն ու գործողությունների բնույթը Լիբանանի տարածքում²⁴։ Համաձայն մի քանի արաբական և արևմտյան աղբյուրների ստորագրված համաձայնագրով նախատեսվում էր²⁵։

1. Պաղեստինյան զինված խմբավորումների de jure ներկայություն Լիբանանի տարածքում։ Պաղեստինյան ռազմական բազաների առկայություն, սակայն միայն երկրի հարավում;

2. Պաղեստինյան փախստականների ճամբարների de facto անցում լիբանանյան իշխանությունների հսկողություն տակ;

3. Պաղեստինցի երիտասարդներին, որոնք ցանկանում էին իրենց մասնակցությունը բերել Պաղեստինյան Դիմադրության Շարժմանը, թույլատրվում էր առանց լուրջ արգելքների անցնել պաղեստինյան ռազմական բազաների տեղակայման շրջաններ՝ Լիբանանի հարավ;

4. Պաղեստինցիները, իրենց հերթին, պարտավորվում էին հարգել Լիբանանի ազգային անվտանգությունը, անկախությունը, տարածքային ամբողջականությունն ու կայունությունը։

Այս փաստաթուղթը առաջին համաձայնագիրն էր, որ ստորագրվեց որևէ արաբական պետության, տվյալ դեպքում Լիբանանի և Պաղեստինի Ազատագրության կազմակերպության միջև, որում ՊԱԿ-ը, պետական մակարդակում, հանդես էր գալիս որպես բանակցությունների լիիրավ մասնակից և հավասարազոր գործընկեր։ Պաղեստինի Դիմադրութ-

յան շարժման (ՊԴԸ) համար Կահիրեի համաձայնագրի նշանակությունը այն էր, որ առաջին անգամ պաշտոնապես արձանագրվեց վերջինիս ներկայության կարգավիճակը արաբական որևէ պետության տարածքում: Հակառակ էական սահմանափակումների, ՊԴԸ-ը Լիբանանում ձեռք բերեց հստակորեն սահմանված իրավունքներ: Այսպիսով, համաարաբական մակարդակում սկսվեց ՊԱԿ-ի որպես ինքնուրույն գործունի ճանաչման գործընթացը:

Կահիրեի համաձայնագիրը միանշանակորեն չընդունվեց լիբանանյան հասարակության կողմից: Սինչ լիբանանյան ծախս ազգային-հայրենասիրական ուժերը ողջունում էին այս համաձայնագրի ստորագրումը, լիբանանյան բոլոր տեսակի աջերը՝ մասնավորապես մարտնչի վերնախավը, թեև առերես ճանաչում էին Կահիրեի համաձայնագիրը, բայց իրականում դեմ էին Լիբանանում պաղեստինցիների ներկայությանը, իսկ ստորագրված համաձայնագիրը համարում էին զիջողական Լիբանանի համար: Լիբանանյան աջ ուժերը գտնում էին, որ Կահիրեի համաձայնագիրը de jure հնարավորություն էր տալիս պաղեստինցիներին օգտագործել Լիբանանի տարածքը Իսրայելի հետ պայքարում և ստեղծել «պետություն պետության մեջ»²⁶:

ՊԱԿ-ի ղեկավարությունը իր հերթին բազմիցս հայտարարում էր, որ ՊԱԿ-ը չի խառնվում Լիբանանի ներքին գործերին, հարգում է Լիբանանի անկախությունն ու անվտանգությունը: Այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ Պաղեստինյան Դիմադրության Շարժումը Կահիրեի համաձայնագրի ստորագրումից հետո ակտիվացրեց Լիբանանի տարածքից Իսրայելի դեմ իրականացվող իր գործողությունները: ՊԱԿ-ը ելնում էր այն դրույթից, որ ողջ արաբական ներուժը՝ քաղաքական և ռազմական պետք է ի սպաս դրվեր Պաղեստինի ազատագրման գործին:

Պաղեստինցիների երրորդ մեծ ներհուսքը Լիբանան տեղի ունեցավ 1970թ. Հոբդանանում «սև սեպտեմբերի» արյունալի դեպքերից հետո*, երբ ՊԱԿ-ը Յասեր Արաֆաթի գլխավորությամբ, իր ղեկավար մարմիններով, կազմակերպություններով և պաղեստինյան մեծաքանակ զինվորական խմբավորումներով հաստատվեց Լիբանանում:

Դեռևս 1970թ. մարտին Իսրայելը մի շարք լուրջ օդային հարձակումներ իրականացրեց Լիբանանի հարավում: Իսրայելը զգուշացրեց լիբանանյան կառավարությանը, որ կձեռնարկի ավելի խիստ միջոցառումներ, եթե լիբանանյան կառավարությունը միջոցառումներ չձեռնարկի պաղեստինյան զինվորական խմբավորումները իր տարածքից դուրս բերելու ուղղությամբ²⁷: Պաղեստինցիների կողմից Լիբանանի հարավից Իսրայելի դեմ իրականացվող ցանկացած գործողության ի պատասխան, Իսրայելը կատաղի հարձակումներ էր իրականացնում Լիբանանի ողջ տարածքում՝ հատկապես հարավում:

Պաղեստինցիները, իրենց հերթին, մեծ աջակցություն էին ցույց տալիս լիբանանյան ձախ ազգային-հայրենասիրական ուժերի պայքարին, որոնք պահանջում էին Լիբանանում որոշակի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումների իրականացում, և մահմեդական բնակչության ավելի լայն մասնակցություն երկրի կառավարման գործում: Լիբանանյան ձախերի և պաղեստինցիների միջև հաստատվել էր սերտ փոխհամագործակցություն:

1972թ. սկսած Իսրայելը վարում էր «չհայտարարված պատերազմ» Լիբանանի հարավային շրջանների դեմ: Իսրայելը նպատակադրվել էր, հենվելով լիբանանյան քրիստոնյաների վրա, Լիբանանից դուրս բերել պաղեստինցիներին և ոչնչացնել ՊԱԿ-ն ու նրա ղեկավարությամբ: Իսրայելի օժանդակությամբ և աջակցությամբ կազմավորվեց «Լիբանանի հարավի ազատագրման բանակը», որի կորիզը կազմում էին կազմալուծվող լիբանանյան բանակի քրիստոնյա զինվորները և, որը Իսրայելի դրոշմամբ հարավում պատերազմում էր պաղեստինյան զինված միավորումների դեմ²⁸:

1972թ. սեպտեմբերին, երբ Մյունխենի օլիմպիական խաղերի ժամանակ պաղեստինյան «ՄԼ սեպտեմբեր» խմբավորման կողմից իրականացվեց իսրայելյան ինը մարզիկների և նրանց մարզչի սպանությունը, Լիբանանը ստիպված էր փոխհատուցել ամբողջությամբ: Երկու օր անընդմեջ իսրայելյան օդային ուժերը Միջերկրական ծովի ողջ երկայնքով ջնդակոծեցին Լիբանանի տարածքը՝ պատճառելով մեծ մարդկային կորուստներ և ավերածություններ: Ընդրջ 400 մարդ սպանվեց²⁹: Մի շարք պայթյուններ տեղի ունեցան Բեյրութի Համրա փողոցում, որտեղ գտնվում էին Ֆաթհ-ի մի քանի ղեկավարների բնակարանները:

1973թ. մայիսին ձախողվեց լիբանանյան բանակի հերթական ևս մեկ փորձ, որի նպատակն էր բախումների ճանապարհով ՊԱԿ-ը դուրս բերել Լիբանանից:

Լիբանանյան բանակի և պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների միջև արյունալի բախումները հնարավոր եղավ դադարեցնել 1973թ. մայիսի 18-ին, երբ հաշտության համաձայնագիր կնքվեց լիբանանյան իշխանությունների և Պաղեստինյան Դիմադրության Շարժման միջև: Որոշում ընդունվեց նաև ձևավորել Միացյալ Բարձրագույն հանձնաժողով, որը կազմված էր լինելու լիբանանյան բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչներից և Պաղեստինյան Դիմադրության Շարժման հրամանատարության ներկայացուցիչներից: Այս հանձնաժողովի ստեղծման նպատակն էր հարթել լիբանանյան իշխանությունների և պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների միջև եղած խնդիրները³⁰: Սակայն ինչպես Կահիրեի համաձայնագիրը, այնպես էլ այս

հանձնաժողովի կազմավորումը որևէ կերպ չնպաստեցին երկրում խաղաղության վերջնական հաստատմանը:

1973թ. ապրիլի 10-ին, իսրայելյան հատուկ ծառայությունների կողմից Բեյրութում իրականացվեցին մի շարք ահաբեկչական գործողություններ, այդ թվում նաև Բեյրութի Վերդին փողոցում կազմակերպեցին ՊԴԸ-ի ակամավոր գործիչներ Մուհամեդ Նաջարի, Արուանի և Ջամալ Նասերի սպանությունները³¹:

1970-ականների սկզբին Լիբանանում կտրուկ սրվել էին հակասությունները տարբեր կուսակցությունների և խմբավորումների միջև: Լիբանան ամանց որևէ լուրջ արգելքների ներմուծվում էր մեծաքանակ զենք և զինամթերք: Յուրաքանչյուր կուսակցություն, խմբավորում և կազմակերպություն ուներ իր սեփական ոստիկանական ջոկատները: Այս զինված ջոկատների թիվը հասնում էր մոտ 29-ի: 1974թ. հոկտեմբերին Լիբանանը ամբողջ աշխարհում գրավում էր առաջին տեղը՝ բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող զենքի քանակությամբ³²:

Այսպիսով, Լիբանանը, որին հաջողվել էր զերծ մնալ մերձավորարևելյան հակամարտությանը ուղղակի մասնակցությունից, 1970-ականներին ամբողջությամբ ներքաշվեց այդ հակամարտության մեջ՝ դրանից բխող բոլոր աղետաբեր հետևանքներով: Դժվար չէ նկատել այն ուղղակի կապը, որ գոյություն ուներ մերձավորարևելյան ճգնաժամի և լիբանանյան հակամարտության միջև: Լիբանանում ստեղծված իրավիճակին սրություն էր հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ տարածաշրջանային և ոչ տարածաշրջանային մի շարք ուժեր, ելնելով իրենց շահերից, ջանում էին ավելի խորացնել լիբանանյան հակամարտությունը: Այս հակամարտության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ հանդիսանում էր երկրում պաղեստինյան ժազմական և քաղաքական կառույցների ներկայությունը: Լիբանանը, փաստորեն, Հորդանանից հետո դարձավ երկրորդ արաբական պետությունը, որտեղ պաղեստինցիները, չհանդիսանալով Լիբանանի բաղադրիչը, որոշակի հանգամանքների բերումով, հաստատվելով Լիբանանում, դուրս եկան լիբանանյան իշխանությունների վերահսկողությունից և դարձան ներքաղաքական լուրջ գործոն, ինչն իր հերթին առաջ բերեց լիբանանա-իսրայելյան հարաբերությունների սրում և նպաստեց լիբանանյան հասարակության երկփեղկանն ու նրանում առկա հակասությունների աննախադեպ խորացմանը, որի արդյունքում 1975թ. Լիբանանում բռնկվեց երկարատև քաղաքացիական պատերազմ:

HARUTUNYAN LILIT

**THE PALESTINIAN MILITARY AND POLITICAL STRUCTURES IN
LEBANON (1958-1975)**

(Summary)

After the Arab-Israeli Wars in 1948 and in 1967, nearly 450.000 Palestinians settled down in Lebanon. There were 15 Palestinian refugee camps in Lebanon, which were on the handout of the United Nations Relief and Work Agency (UNRWA).

In 1970, after "Black September" in Jordan, the Palestinian Liberation Organization (PLO) with it's chief Yasir Arafat, together with the Palestinian National Liberation Movement Command and the Palestinian military organizations and units, displaced from Jordan to Lebanon.

Lebanon, after Jordan, became the second Arab country, where the Palestinians succeeded in becoming one of the most important inter-political factors. They managed to act out of the Lebanese authorities' control, which promoted the disconnection of the Lebanese society and intensify the existed contradictions within.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Rosemary Sayigh, Najda Newsletter "Palestinians in Lebanon: Waiting", vol. 35, No. 4, Summer, 1995, p. 2.
2. Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը, Երևան, 1982:
3. Ե. Պրիմակով, Սի դավադրության պատմություն, Երևան, 1987:
4. Е. Дмитриев, Палестинский узел, М., 1978.
5. В. Киселев, Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект, М., 1988.
6. P. Seale, Assad. The Struggle for the Middle East, London, 1988.
7. It. Rabinovich, The War for Lebanon 1970-1985, New York, 1985.
8. T. Petran, The Struggle over Lebanon, New York, 1987.
9. G. Denoyan, El-Fath Parle, Les Palestiniens contre Israël, Paris, 1972.
10. B. Hamizrachi, The Emergence of the South Lebanon, Security Belt: Majior Saad Haddad and the ties with Israel, New York, 1988.
11. "СССР и Арабские страны. 1917-1960. Документы и материалы", М., 1961, с. 503.
12. Michael C. Hudson, The Precarious Republic: Political Moderization in Lebanon, New York, 1985, p. 298.
13. Tabitha Petran, The Struggle over Lebanon, New York, 1987, p. 58.
14. «Մաալումաթ», Բիյրութ, 15.02.1995.
15. Մանրամասն տե՛ս Е. Дмитриев, Палестинская трагедия, М., 1986, с. 71-72.
16. K. S. Salibi, Cross roads to Civil War: Lebanon 1958-1976, New York, 1976, p. 26.
17. Sandra Mackey, Lebanon: Death of a Nation, New York, 1991, p. 136.

18. "Le Monde", 26 Octobre, 1966.
19. The Middle East and North Africa, 1966-1967, London, 1967, p. 397.
20. Г. Никитина, Государство Израиль, М., 1968, с. 380.
21. Н. Оганесян, Ливанский конфликт и Армянская община Ливана, Советский опыт решения национального вопроса и его значение для - народов Африки и Азии, Ереван, 1982, с. 31.
22. "Le Monde", 30 Decembre, 1968.
23. "Washington Post", August, 1969.
24. «աճ-Նախար», Բեյրութ, 07.05.1969:
25. Մանրաման Խն՝ու Новейшая история арабских стран Азии, М., 1988, с. 126, Е. Мельников, Политический и государственный строй Ливана, М., 1974, с. 133.
26. "Daily Star", Beirut, 05.11.1969.
27. «աճ-Շիրար», Բեյրութ, 04.11.1969:
28. "Washington Daily News", 05.11.1969.
29. "Le Monde Diplomatique", Paris, 06.11.1969.
30. ТАСС, 15.11.1969.
31. Մանրաման Խն՝ու Е. Дмитриев, Палестинская трагедия, М., 1986, с. 80, его же, Палестинский узел, М., 1978, с. 77; Н. Оганесян, Отношение Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ереван, 1985, с. 74; It. Rabinovich, H. Shaked, From June to Octobre, The Middle East between 1967 and 1973, New Jersey, 1978, p. 239; Ռ. Շարապետյան, Միջիւ-սման հարաբերությունները (1967-1996), Երևան, 2000, էջ 47, Պ. Միլ, աճ-Ա-սադ. աւ-Միրաա ալա աշ-Շարկ ալ-Առուաա (արաբերեն՝ Ասադ. աշարար Մերձավոր Արևելքի համար), Լոնդոն, 1988, էջ 253-255:
32. Helena Cobban, The Making of Modern Lebanon, London, 1985, p. 103.
33. Ближний Восток и Международное право, М., 1982, с. 83.
34. Sandra Mackey, Lebanon: Death of a Nation, New York, 1991, p. 150.
35. ТАСС, 18.05.1973.
36. А. Агарышев, От Кэмп-Дэвида к трагедии Ливана, М., 1982, с. 3.
37. Н. Горбунова, Ливан накануне гражданской войны (1975-1976), А-рабские страны: История, экономика, политика, М., 1986, с. 245.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԿԱՐԵՆ

ՋՈՒՐԸ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՌԵՍՈՒՐՍ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Միավորված ազգերի կազմակերպության տվյալներով երկրագնդի ողջ ջրային պաշարների իննսուներորդ տոկոսը կազմում են համաշխարհային օվկիանոսի աղահամ ջրերը: Քաղցրահամ ջրերը կազմում են մոլորակի ողջ ջրային պաշարների երեք տոկոսը, որի 2/3-ը Արկտիկայի և Անտարկտիկայի հավերժական սառույցներն են և մարդկությանը տեխնոլոգիապես անհասանելի ստորգետնյա ջրերը¹: Իր կենսագործունեությամբ ապահովելու համար մարդկությանը, փաստորեն, բաժին է ընկած մոլորակի ողջ ջրային պաշարների ընդամենը մեկ տոկոսը:

Ջրի խնդիրը երկրագնդի տարբեր աշխարհամասերում նախևառաջ պայմանավորված է ջրի աշխարհագրական անհավասարաչափ բաշխվածությամբ և ջրային ռեսուրսների ու բնակչության թվի անհամաչափ հարաբերակցությամբ: Ըստ Համաշխարհային բանկի տվյալների, Մերձավոր Արևելքին և Հյուսիսային Աֆրիկային բաժին է ընկած երկրագնդի ջրային պաշարների ընդամենը մեկ տոկոսը, մինչդեռ այստեղ ապրում է մոլորակի բնակչության շուրջ հինգ տոկոսը: Պայմանավորված այս հանգամանքով, ինչպես նաև տարածաշրջանային մակրոտնտեսական և աշխարհաքաղաքական զարգացումներով՝ Մերձավոր Արևելքը հանդիսանում է ջրի խնդրի կիզակետը: Ջրի աղբյուրների սակավությունը, խիտ բնակչությունը և բնակչության աճի բարձր տեմպը, տնտեսական և տեխնոլոգիական հետամնացությունը և առկա ջրային պաշարներն օպտիմալ օգտագործելու անկարողությունը, տարածաշրջանային հարատև կոնֆլիկտներն ու պետությունների միջև փոխադարձ անվստահությունը, Մերձավոր Արևելքի հիմնական գետերի սնման շրջանին տիրապետող երկրների միջև ջրօգտագործումը կարգավորող բազմակողմ համաձայնագրերի բացակայությունը և միջազգային իրավունքի անկատարությունը, - այս բոլորը այն հիմնական պատճառներն են, որոնք ընկած են մերձավորարևելյան ջրի հիմնախնդրի հիմքում: Հիմնախնդրի սրությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ արաբական

երկրներ մտնող ջրերի շուրջ ութսունհինգ տոկոսը գալիս է ոչ արաբական վերին հոսանքի երկրներից¹:

Մերձավոր Արևելքում ջուրը տարածաշրջանային քաղաքականության կարևորագույն գործոնն է, և տեղին է այն ասելը, որ նա, ով վերահսկում է ջրերն ու նրանց բաշխումը Մերձավոր Արևելքում, կարող է տիրել այս տարածաշրջանին և նրա հարստություններին²: Եթե նավթը՝ տարածաշրջանի ամենաառատ բնական ռեսուրսը, որպես աշխարհաքաղաքականության գործիք վճռական ազդեցություն ունի համաշխարհային տնտեսական համակարգի, հետևապես՝ նաև միջազգային հարաբերությունների վրա ողջ աշխարհում, ապա ջուրը՝ տարածաշրջանի ամենասակավ բնական հարստությունը, ավելի որոշակիորեն է պայմանավորում տարածաշրջանային հարաբերությունները, քան՝ նավթը: Ջրի՝ որպես կենսական ռեսուրսի անհրաժեշտությունը ուղղակի և ծայրահեղ ազդեցություն է ունեցել և ունի տարածաշրջանի պետությունների փոխհարաբերություններում և նրանց արտաքին քաղաքականության ձևավորման գործում: Այս՝ երևույթն ընդունված է անվանել ջրի դիվանագիտություն³: Ջուրն այնքան կենսական է երկրագնդի այս ամենաբոքոք տարածաշրջանում, որ այն կարող է երբեմնի թշնամիներին տանել համագործակցության, ինչպես օրինակ՝ Հորդանանին ու Իսրայելին, կամ, ընդհակառակը, կարող է լուրջ տարածայնություններ առաջ բերել միևնույն կուլտուրական ժառանգությունը կիսող և նմանատիպ քաղաքական վարչակարգեր ունեցող երկրների միջև, ինչպես օրինակ՝ Միջին և Իրաքի, Հորդանանի ու Սաուդյան Արաբիայի: Հենրի Քիսինջեյրի բնութագրմամբ՝ Մերձավոր Արևելքը համաշխարհային քաղաքականության առանցքն է, և աշխարհի տնտեսապես զարգացած երկրները՝ ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ, իրենց նավթային շահերի ոլորտը հանդիսացող այս տարածաշրջանում ձգտում են հասնել համապարփակ խաղաղության հաստատման, իսկ այս ճանապարհին ամենավիճահարույց խնդիրներից մեկը շարունակում է մնալ ջրի հիմնախնդիրը⁴: Թերևս այս հանգամանքով է բացատրվում Մերձավոր Արևելքի ջրի հիմնախնդրի ոչ միայն տարածաշրջանային, այլ նաև միջազգային քաղաքական մեծ հնչեղությունը:

Արաբա-իսրայելական հակամարտության ողջ ընթացքում ջուրը կենտրոնական տեղ է զբաղեցրել: Որպես քաղաքական հոսանք ձևավորման հենց սկզբից՝ սիռնիզմը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում ջրի գործունին՝ ձգտելով ստեղծվելիք հրեական պետության սահմանների մեջ ընդգրկել հարակից ջրային աղբյուրները: Առաջին աշխարհամարտի ավարտին արդեն սիռնիստները, հետամուտ լինելով Պաղեստինում հրեաների ազգային օջախ ստեղծելու Բալֆուրի հռչակագրի իրականացմանը, պահանջում էին, որ դաշնակից տերությունները Սայքս-Պի-

կոյի համաձայնագրով նախատեսված սահմանները փոփոխեն այնպես, որ Հորդանան գետն ու նրա վտակները, Լիտանի և Յարմուք գետերի ստորին հոսանքները, Լիբանանի և Սիրիայի հարավային շրջաններն ընդգրկվեն Պաղեստինում Հրեական ազգային օջախի սահմանների մեջ: Միոմիստական շարժման առաջնորդ, հետագայում՝ Իսրայել պետության առաջին նախագահ Խայմ Վեյցմանը, այս հարցն իր մամական ընդհանրացում էր Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Քերզոնի առջև 1920թ. Սան Ռեմոյի կոնֆերանսից առաջ: Նա գրում էր. «Համաձայնագրի նախագիծը, որ առաջարկել է Ֆրանսիան, ոչ միայն Պաղեստինի մեջ չի ընդգրկում Լիտանի գետը, այլև Պաղեստինին զրկում է Հորդանան գետի աղբյուրներից, Գալիլիայի ծովի արևելյան ափից և Յարմուքի ողջ հովտից՝ Մալքու-Պիկոյի գծից հյուսիս: Ես միանգամայն համոզված եմ, որ Դուք տեղյակ եք ակնկալվող այն վատ ապագային, որ Հրեաների ազգային օջախը կունենա, եթե այդ առաջարկությունն իրականացվի: Դուք նաև գիտեք Լիտանի գետի, Հորդանան գետի և նրա վտակների, ինչպես նաև Յարմուք գետի կարևորությունը Պաղեստինի համար»: Երբ սիոնիստներին չհաջողվեց իրականացնել Լիտանի և Հորդանան գետերի ակունքների «անվտանգության ապահովումը», նրանք փորձեցին բնակավայրեր հիմնել Սիրիայում և Լիբանանում, սակայն ֆրանսիացիների ընդդիմությունը խոչընդոտեց նրանց նաև այս փորձերը⁸: Այդուհանդերձ հրեաներին հաջողվեց շրջանում իրականացնել հիդրոլոգիական հետազոտություն և զննահատում, և մի շարք առաջարկված հետազոտություններից ընդունվեց Լյադերմիլքի պլանը, որը նախատեսում էր հյուսիսային Պաղեստինը և Հորդանանի հովիտը ռոտգելու համար օգտագործել Հորդանան, Յարմուք, Դան, Բանիաս, Հասբանի և Ջարբա գետերի ջրերը, ինչպես նաև հարավային Լիբանանում Լիտանի գետի խոաքրմամբ՝ հյուսիսային Պաղեստինում ստեղծել արհեստական լիճ, որտեղից ջուրը կմղվեր հարավ՝ ռոտգելու համար Նեգեվի անապատը⁹:

Իսրայել պետության ստեղծումից սկսած՝ ավելի քան կես դար արաբա-իսրայելական հարաբերություններում ջուրը հանդես է եկել որպես այդ հարաբերությունները պայմանավորող կարևորագույն գործոններից մեկը: Ջրի գործոնն իր ծայրահեղ ազդեցությունն է ունեցել 1967թ. և 1973թ. արաբա-իսրայելական պատերազմներում, 1978թ. Քենդի Դեկիդի եզրիտա-իսրայելական բանակցություններում, 1978թ. և 1982թ. Իսրայելի՝ Լիբանան ներխուժման ժամանակ, 1994թ. հորդանանա-իսրայելական հաշտության պայմանագրում և, ընդհանրապես, Իսրայելի՝ բոլոր հարևանների հետ ունեցած հարաբերություններում: Երբ 1979թ. Եգիպտոսի նախագահ Անվար Մադաթը ստորագրեց Իսրայելի հետ հաշտության պայմանագիրը, նա հայտարարեց, որ ջրից բացի ոչ մի ուրիշ բանի

համար Եզիպտոսն այլևս պատերազմի չի գնա ընդդեմ իր հարևանների: Հորդանանի Հուսեյն թագավորն իր հերթին 1994թ. հայտարարեց, որ ինքը չի պատերազմի Իսրայելի դեմ, բացառությամբ՝ ջրի համար, իսկ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Բուտրոս-Ղադին զգուշացնում էր, որ հաջորդ պատերազմը Մերձավոր Արևելքում լինելու է ջրի համար¹⁰:

Ջրի աղբյուրների շուրջ հակամարտությունները Մերձավոր Արևելքում արտահայտվում են երկու ձևով. հակամարտություն է ստեղծվում այն դեպքում, երբ գետափնյա երկրներից մեկը անարդար ձևով է շահագործում իր տարածքից ներս գտնվող գետահոսքի հատվածը՝ զգալի վնաս հասցնելով գետափնյա մյուս երկրներին, կամ այն դեպքում, երբ այդ երկրներից մեկը ռազմական գործողության միջոցով ընդլայնում է իրեն պատկանող գետավազանի տարածքը՝ ավելի շատ ջուր ստանալու նպատակով¹¹: Ի տարբերություն տարածաշրջանի մյուս՝ սահմանային, տարածքային, էթնիկական, գաղափարական և կրոնական հակամարտությունների, ջրի շուրջ գոյություն ունեցող հակամարտությունները հղի են լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների սկսման վտանգով: Այդ վտանգն առկա է Մերձավոր Արևելքի երեք հիմնական գետավազանների՝ Եփրատ-Տիգրիսի, Հորդանանի և Նեղոսի գետավազանների շրջանում: Եփրատի ջրերից օգտվելու և ջրաբաժանման շուրջ տարածայնությունները գետափնյա երկրների միջև վերջին տասնամյակների ընթացքում քանիցս արդեն սպառնացել են վերաճել պատերազմի: Սկսած 1950-ական թվականներից, երբ Թուրքիան և Սիրիան սկսեցին ջրային ծրագրեր իրականացնել Եփրատ գետի վրա և հատկապես 1970-ական թվականներին, երբ այդ ծրագրերը սկսեցին կրել ավելի խոշորամասշտաբ բնույթ, թուրք-սիրիա-իրաքյան փոխհարաբերություններում ջրի խնդիրը սկսեց ավելի ու ավելի առաջնային տեղ զբաղեցնել: 1975թ. կապված Սիրիայի կողմից դեպի Իրաք Եփրատի հոսքի նվազեցման հետ՝ սիրիա-իրաքյան հարաբերություններն այնքան սրվեցին, որ երկու երկրների միջև խզվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները և ընդհատվեց օդային հաղորդակցությունը, և Սիրիան ստիպված էր Գոլանի բարձունքներից 40 հազար գեկտար տեղափոխել դեպի Իրաքի հետ իր հյուսիսային սահմանը, ինչը թուլացրեց սիրիա-իրաքյական ռազմաճակատը¹²: Ջրի խնդիրն այսօր այնքան ծայրահեղորեն է պայմանավորում սիրիա-թուրքական հարաբերությունները, որ Սիրիայի համար կարևորագույն այնպիսի մի խնդիր, ինչպիսին Ալեքսանդրետի սանջաքի թուրքական ամենքսիան է, երկրորդ պլան է մղված: Նշենք նաև, որ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ամենաստորին հոսանքից՝ Շատտ-ալ-Արաբ գետից օգտվելու շուրջ հակասությունը Իրաքի և Իրանի միջև 1980թ.

սկսված իրաք-իրանյան պատերազմի գլխավոր պատճառներից մեկն էր¹³:

Ներկայումս Թուրքիայի կողմից Եփրատ և Տիգրիս գետերի վրա իրականացվող հարավարևելյան Անատոլիայի շրջանի զարգացման GAP (Güneydogu Anadolu Projesi) ծրագիրը ենթադրում է ոչ միայն այդ երկրի տնտեսական և ներքին-քաղաքական խնդիրների լուծում, այլև՝ ստորին հոսանքի երկրների վրա քաղաքական ճնշման գործադրում, արաբական քաղաքականության վերահսկում և Արաբական թերակղզում Անկարայի դերակատարության ստանձնում: Թուրքիան ջրի ռազմավարական իր զենքը ցուցադրեց 1990թ., երբ GAP ծրագրի կորիզը կազմող Աթաթուրքի ջրամբարը 1996-97 ճակատակով շուրջ մեկ ամիս դադարեցրեց Եփրատի հոսքը դեպի Սիրիա:

Ի տարբերություն Եփրատ-Տիգրիսի ավազանի, որտեղ ստորին հոսանքի երկրներին՝ Սիրիային և Իրաքին, իր կամքն է փորձում թելադրել վերին հոսանքի երկիրը՝ Թուրքիան, Նեղոսի ավազանում «թելադրողի» դերում հանդես է գալիս ստորին հոսանքի երկիրը՝ Եգիպտոսը: Մականյե որքան որ Եգիպտոսը ռազմապես և տնտեսապես հզոր է Նեղոսի գետափնյա մյուս երկրներից, մույնքան և խոցելի է: Նեղոս գետի վերին հոսանքում որևէ ծրագրի իրականացում, որը կարող է ազդել դեպի հյուսիս հոսող ջրի քանակի և որակի վրա, ուղղակիորեն առնչվում է Եգիպտոսի տնտեսական բարեկեցության, ներքին քաղաքականության, միջազգային հարաբերությունների և ազգային անվտանգության հետ: Երկրագնդի վրա որևէ այլ երկիր ընդամենը մեկ գետից այնքան մեծ կախում, որքան Եգիպտոսը, չունի: Այդ իսկ պատճառով էլ Եգիպտոսի ներքին և արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրը շարունակում է մնալ Նեղոսի անվտանգության ապահովումը:

Մերձավոր Արևելքում ջրի հիմնախնդրի քաղաքական, տնտեսական և իրավական ասպեկտները սերտորեն և անխզելիորեն փոխկապված են: Առանց խնդրի իրավական լուծման, այսինքն՝ առանց Մերձավոր Արևելքի հիմնական գետերի սնման շրջանին տիրապետող երկրների միջև բազմակողմ համաձայնագրերի կնքման, հնարավոր չէ հասնել խնդրի քաղաքական և տնտեսական կարգավորման, ընդ որում խնդրին իրավական լուծում կարող է տրվել միայն այն ժամանակ, երբ դա պահանջեն գետափնյա երկրների տնտեսական և քաղաքական շահերը: Մերձավոր Արևելքում ջրի հիմնախնդրի քաղաքական կողմն ուսումնասիրելու համար կարևոր է անպայման անդրադառնալ խնդրի տնտեսական և իրավական կողմերին:

HARUTYUNYAN KAREN

WATER - THE MOST IMPORTANT RESOURCE IN THE MIDDLE EAST
(Summary)

As the 21st century evolves, researchers, security experts and policy-makers around the world try to identify the challenges that humanity will face in the present era. Among potential conflicts, they mention the religious, ethnic, racial, border and territorial conflicts. But most often they point out the conflicts that will arise over water.

Indeed, 97 per cent of all the water on earth is saline, hence unsuitable for drinking or growing crops. The remaining 3 per cent is fresh water, 2/3 of which is locked in Arctic and Antarctic ice caps. Humanity can utilize only 1 per cent of all water resources in the world, only 1 per cent of which the Middle East has access to, while having 5 per cent of world population. Here lies the core of Middle Eastern water issue. The acuteness of water issue in the Middle East is pertaining also to the region's macro-economic and geopolitical realities. Burgeoning populations, accompanied with urbanization and industrialization; economic and technological underdevelopment and inability to optimally use the available water resources; political antagonisms and lack of mutual trust between countries; absence of international multilateral agreements regulating water use and incompleteness of the law of international watercourses, - all these are making water a determining factor in regional politics. While oil, the richest resource of the region, impacts world economic and financial system, therefore, international relations throughout the world, water - the scarcest resource in the region, has critically shaped relations between regional countries. The Middle Eastern water issue has wide international resonance, as the developed countries of the world, led by the USA, strive to establish lasting peace in the region of their vital economic interests.

Political, economic and legal dimensions of Middle Eastern water issue are inextricably linked, and the political solution of the problem requires both economic and legal solutions, and vice versa.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Comprehensive Assessment of the Freshwater Resources of the World, *World Meteorological Organization/ United Nations Educational Scientific and Cultural Organization*, 1992.
2. From Scarcity to Security: Averting a Water Crisis in the Middle East and North Africa, *World Bank Report* (1996).
3. Նկատի են առնված մասն հյուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրները:
4. John Bulloch and Adel Darwish, *Water Wars: Coming Conflicts in the Middle East* (London, Victor Gollantz, 1993), p.161.
5. Mostafa Dolatyar, "Water Diplomacy in the Middle East," *The Iranian Journal of International Affairs*, Vol. VII, no 3, Autumn 1995.
6. Ալ-Իթքիհադ, 30.01.94, (արաբերեն):

7. Weisgall, M.W., ed., *The Letters and Papers of Chaim Weizman* (Jeusalem: Israel University Press, 1977), p. 36.
8. Nijim, B.K., "Water Resources in the History of Palestinian Conflict," *GeoJournal* 21 (1990), pp. 317-323.
9. Lowdermilk, W.C., *Palestine, Land of Promise* (New York: Harper & Bros, 1944), p. 39.
10. Adel Darwish, "Water Wars: The Next Major Conflict in the Middle East," *Lecture given at the Geneva Conference on Environment and Quality of Life*, June 1994, www.mideastcws.com.
11. Ջիջիյան Վ., Ջրի դիվանագիտությունը Միջին Արևելքում, *Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի հրատարակություն*, Երևան, 1998, էջ 1:
12. Оганесян Н.О., Отношения Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ереван, 1985, стр. 67.
13. Кальвокоресси П., Мировая политика после 1945 года, М., 2000, стр. 543.

ՂԱՐԻՔՁԱՆՑԱՆ ԳԵՎՈՐԳ

ՈՒՂՂԻՉ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո Միդիան հայտնվել էր բավական ծանր ներքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրության մեջ: 1967թ. «վեցօրյա» պատերազմում կրած պարտության պատճառով սիրիական բանակը խորը բարոյական և հոգեբանական ճգնաժամ էր ապրում: 1966թ. փետրվարի 23-ին Միդիայում իշխանության եկած ձախ-բասականները գրեթե ուշադրություն չէին դարձնում պետության պաշտպանունակության ամրապնդման և բանակի վրա: Միդիայում ամմիսիթար էր մաս սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը: Երկրում կառավարող Բասս¹ կուսակցությունում իրար դեմ պայքարում էին երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ տարբեր սկզբունքներ և մոտեցումներ դավանող երկու խմբակցություններ՝ քաղաքացիական, որը գլխավորում էր Բասս կուսակցության սիրիական մասնաճյուղի գլխավոր քարտուղար Մալահ Ջադիդը և զինվորական, որի ղեկավարն էր պաշտպանության մախարար գեներալ Հաֆեզ ալ-Ասադը²: Նա քննադատում էր ձախբասականների ներքին և արտաքին, ինչպես մաս սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը, իսկ 1967թ. պատերազմում Միդիայի կրած պարտությունը պատճառաբանում էր ձախբասականների ոչ ճիշտ քաղաքականությամբ: Այս պայմաններում 1970թ. հոկտեմբերի 30-ին իր աշխատանքն սկսեց Բասսի Միդիայի երկրամասային 10-րդ արտահերթ համագումարը: Համագումարն ընդունեց բազմաթիվ որոշումներ, որոնցից մեկով զբաղեցված պաշտոններից հեռացվում էին պաշտպանության մախարար Հաֆեզ ալ-Ասադը և զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ Մուստաֆա Տլասը: Համագումարը հայտարարեց մաս, որ դեմ է արաբա-իսրայելյան ճգնաժամի որևէ քաղաքական կարգավորման և կոչ արեց ժողովրդաազատագրական պատերազմի Իսրայելի դեմ: Ընդհանրապես ձախբասականները և հատկապես նրանց կարկառուն ներկայացուցիչներ վարչապետ Յուսեֆ Ջուեյնը և արտաքին գործերի մախարար Իբրահիմ Մախուսը գտնում էին, որ Իսրայելի

դեմ հնարավոր է հաջող պայքարել միայն ժողովրդաազատագրական պատերազմի միջոցով՝:

Նման պայմաններում երկիրը քաղաքական և տնտեսական ճիշտ ուղու վրա դնելու և իր հակաճգնաժամային ծրագրերն իրականացնելու համար Ասադին ոչինչ չէր մնում անելու, քան իշխանությունը Միրիայում կենտրոնացնելու իր ձեռքում:

1970թ. նոյեմբերի 13-ին Միրիայի պաշտպանության նախարար գեներալ Հաֆեզ ալ-Ասադի գլխավորությամբ իրականացված միջոցառումների հետևանքով Միրիայում իշխանությունն անցավ զինվորական խմբակցությանը: Միրիական բանակը զբաղեցրեց ռադիոկայանը և հեռուստաընկերությունը, ինչպես նաև «ալ-Բասս» և «աս-Մաուրա» պաշտոնական թերթերի խմբագրությունները: Ասադը նախկինում բազմաթիվ սպաների տեղափոխություններ էր անցկացրել բանակում՝ բոլոր զորամասերը դնելով իր ուղղակի հսկողության տակ⁴: Նույն օրը ձերբակալվեցին և «Մեզզեի» բանտում բանտարկվեցին Միրիայի նախագահ Նուր ադ-Դին ալ-Աթասին և Արաբական սոցիալիստական վերածննդի կուսակցության (ԱՄՎԿ կամ Բասս) սիրիական մասնաճյուղի գլխավոր քարտուղար Մալահ Ջադիդը, իսկ արտաքին գործերի նախարար Իբրահիմ Մախուսը փախավ Ալժիր⁵: Նոյեմբերի 15-ին ստեղծվեց Բասս կուսակցության ժամանակավոր երկրամասային ղեկավարությունը: Վերջինս նոյեմբերի 16-ին հայտարարությամբ դիմեց բնակչությանը, որտեղ շարադրվում էր Միրիայի ղեկավարության գործունեության ծրագիրը ներքին և արտաքին քաղաքականության մասին⁶: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ «նոյեմբերի 16-ի շարժումը» կոչված էր ուղղելու ԱՄՎԿ-ի սիրիական մասնաճյուղի նախորդ ղեկավարության սխալները և կուսակցության առջև կանգնած խնդիրները լուծել նրա համագումարների որոշումները կյանքի կոչելով: Այստեղից էլ ծնունդ առավ «ուղղիչ շարժում» անունը (արաբերեն «ալ-հառաքա աթ-թասիհիյա»):

Թեև Միրիայում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն, այնուամենայնիվ, ուղղիչ շարժման սկզբնավորմամբ Բասս կուսակցությունը պահպանեց իր կարգավիճակը՝ որպես իշխանության կուսակցություն, կամ մոր իշխանության գաղափարական հենարան: 1963թ. մարտի 8-ի հեղափոխության ժամանակ, երբ Բասս կուսակցությունը եկավ իշխանության գլուխ Միրիայում, Ասադը հինգ հոգուց բաղկացած ընդհատակյա ռազմական կոմիտեի գլխավոր առաջնորդներից մեկն էր, որը ղեկավարեց հեղափոխությունը: Նա պարզապես գտնում էր, որ ձախբասականները շեղվել էին կուսակցության հիմնական սկզբունքներից և ծրագրային դրույթներից և վարում էին ոչ ճիշտ ներքին և արտաքին քաղաքականություն:

1971թ. մարտի 12-ին համաժողովրդական գաղտնի քվեարկությամբ, պաշտոնական տվյալների համաձայն ստանալով ձայների 99,9 տոկոսը, Հաֆեզ ալ-Ասադը յոթ տարի ժամկետով ընտրվեց Սիրիայի նախագահ, իսկ ապրիլի 3-ին կազմավորվեց նոր կառավարություն՝ Աբդ առ-Ռահման ալ-Խլեյֆաուիի գլխավորությամբ⁸։ 1971թ. մայիսին գումարվեց Բաասի 5-րդ երկրամասային համագումարը, որը ուղղիչ շարժման սկսվելուց հետո կուսակցության առաջին համագումարն էր⁹։ Բաասի սիրիական մասնաճյուղի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Հաֆեզ ալ-Ասադը,¹⁰ իսկ ներքին քաղաքական ասպարեզում համագումարը հաստատեց Ազգային առաջադիմական ճակատ ստեղծելու իր մտադրությունը, ինչը մերժվում էր նախկին ձախբասական ղեկավարության կողմից։

1972թ. Սիրիայի ներքին քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած ամենաճանաչալից իրադարձությունը երկրի ազդեցիկ տարբեր կազմակերպություններն ու կուսակցությունները միավորող Ազգային առաջադիմական ճակատի (ԱԱԾ) ստեղծումն էր, որի անհրաժեշտության մասին նշված էր «նոյեմբերի 16-ի» ուղղիչ շարժման ծրագրում։ Սիրիայի առաջադիմական ուժեր համարվող կազմակերպությունները՝ Արաբական սոցիալիստական միությունը, Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը, Արաբական սոցիալիստական յունիոնիստական շարժումը, Արաբական սոցիալիստների շարժումը Բաաս կուսակցության գլխավորությամբ 1972թ. մարտի 7-ին պաշտոնապես հայտարարեցին Սիրիայի Ազգային առաջադիմական ճակատի ստեղծման մասին¹¹։ Ազգային առաջադիմական ճակատի կանոնադրությունը ստորագրեցին Բաաս կուսակցության գլխավոր քարտուղար Հաֆեզ ալ-Ասադը, Բաաս կուսակցության գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Աբդ Ալլահ ալ-Ահմարը, Սիրիայի վարչապետ զինեռալ-մայոր Աբդ առ-Ռահման ալ-Խլեյֆաուին, Արաբական սոցիալիստական միության գլխավոր քարտուղար դոկտոր Ջամիլ ալ-Աթասին, Սիրիայի արդարադատության նախարար դոկտոր Ադիբ ան-Նահասվին, Կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Խալեդ Բեկդաշը, Սիրիայի պետական նախարար և կոմկուսի քաղքյուրոյի անդամ Յուսեֆ Ֆեյսալը, սոցիալիստ-յունիոնիստների անունից սիրիական կառավարության անդամներ Ֆահիդ Իսմայիլը և Մուստաֆա Հալլաջը և Արաբական սոցիալիստական շարժման անունից Աբդ ալ-Ղանի Կաննուտը¹²։

Ճակատի կենտրոնական ղեկավարության 17 անդամներից 9-ը Բաասից էին, իսկ 8-ը՝ մյուս կուսակցություններից։ ԱԱԾ-ի նախագահ դարձավ Սիրիայի Արաբական Հանրապետության (ՄԱՀ) նախագահ, Բաաս կուսակցության գլխավոր քարտուղար Հաֆեզ ալ-Ասադը¹³։ Մարտի 9-ին հրապարակվեցին ճակատի հիմնական փաստաթղթերը՝ խարտիան և կանոնադրությունը։ Խարտիայում նշվում էր Բաասի և ԱԱԾ-ի

գաղափարական ուղղվածության, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ժողովուրդներում նախատեսվող ծրագրերի, ինչպես նաև համաարաքական խնդիրների մասին: Գլխավոր նպատակ էր համարվում 1967թ. Իսրայելի կողմից գրավված արաբական տարածքների ազատագրումը: Խարտիայում ընդգծվում էր Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպությանը (ՊԱԿ) վճռական և բազմակողմանի օժանդակության անհրաժեշտության մասին՝ որպես արաբական ազգային-ազատագրական շարժման ամենագլխավոր կազմակերպություն, իսկ արաբական պետությունների հետ հարաբերությունների մակարդակն ու համագործակցությունը պետք է որոշվեր ելնելով այն համագամանքից, թե ինչ ներդրում ունի այդ երկիրը Պաղեստինի ազատագրության համար մղված պայքարում և պաղեստինյան հիմնահարցի լուծման գործում¹⁴: Հարկ է նշել, որ ՄԱԿ-ն ընդհանրապես միջարաբական հարաբերությունների զարգացումը ուղղակիորեն կապում էր Պաղեստինի ազատագրության և արաբական բոլոր գրավյալ տարածքների վերադարձման հետ, քանի որ արաբական երկրները միակարծիք չէին Պաղեստինի խնդրի և ընդհանրապես մերձավորարևելյան հակամարտության կարգավորման մեթոդների և միջոցների ընտրության մեջ: Հաստատելով Բասս կուսակցության ռազմավարական գծի ժառանգականությունը մերձավորարևելյան հակամարտության մեջ, սիրիական մոր դեկլարությունը՝ Ասադի գլխավորությամբ, հաստատում էր, որ նրա գործունեությունը ենթարկված կլինի միակ գլխավոր նպատակի՝ այնպիսի ուժեղ պետականության և հասարակության ստեղծմանը, որը ընդունակ կլինի հասնել Իսրայելի կողմից օկուպացված արաբական տարածքների ազատագրմանը և պաղեստինյան խնդրի լուծմանը: Չնայած այն համագամանքին, որ սկզբնական շրջանում Ասադը նույնպես չէր ընդունում 1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո՝ 1967թ. նոյեմբերի 22-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ընդունած թիվ 242 բանաձևը, այնուամենայնիվ հարկ է նշել, որ Միդիայի մերձավորարևելյան և ընդհանրապես միջարաբական քաղաքականությունը 70-ական թթ. ընթացքում ձեռք բերեց ճկունություն, աստիճանաբար ընդունվեց փոխգիշումային քաղաքականությունը, սկսեցին ի հայտ գալ գործնական և իրատեսական բնույթ կրող մտեցումների տարրեր:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ խարտիայով որոշ չափով սահմանափակվում էին ճակատի մեջ ներգրավված ոչ բաասական ուժերի գործունեության շրջանականները, որոնք պարտավորվում էին ճակատից դուրս չստեղծել որևէ խմբավորումներ և չվարել կուսակցական-գաղափարական և քաղաքական գործունեություն ոչ երիտասարդության, ոչ բանակային շրջաններում, ինչպես նաև դադարեցնել ուսանողների անդամագրումը իրենց կազմակերպություններում¹⁵:

ԱԱԾ-ի հիմնական մարմինը կենտրոնական ղեկավարությունն էր, ճակատն ուներ նաև կառուցվածքային մասնաճյուղեր երկրի բոլոր մուհաֆազաներում, այսինքն՝ մարզերում¹⁶։ Կենտրոնական ղեկավարությունն իրականացնելու էր հետևյալ գործառնությունները. կազմակերպելու էր խարտիայի իրագործումը, մշակելու էր ԱԱԾ-ի գործունեության ծրագիրը, սահմանելու էր ճակատի մասնաճյուղերի ղեկավարության կազմը։ Առաջադիմական ճակատի նախագահն ինքն էր հրավիրելու կենտրոնական ղեկավարության նիստերը, և նա էր իրականացնելու ընդունված որոշումների, ինչպես նաև խարտիայի և կանոնադրության դրույթների իրագործման հսկողությունը։ Կենտրոնական ղեկավարությունը պարբերաբար խորհրդակցություններ էր անցկացնելու ամիսը երկու անգամ, իսկ նախագահի առաջարկությամբ կարող էր գումարել արտահերթ նիստ։ Կենտրոնական ղեկավարության նիստերը փակ էին լինելու, քացառությամբ հատուկ դեպքերի, իսկ որոշումներն ընդունվելու էին ձայների մեծամասնությամբ¹⁷։ Ինչպես վերը նշվել էր, կենտրոնական ղեկավարության տասնյոթ անդամներից ինը բաասականներ էին և հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բոլոր որոշումները պետք է ընդունվեին ձայների մեծամասնությամբ, կարող ենք եզրակացնել, որ Բաասը, ըստ իր կամքի և հայեցողության, կարող էր անցկացնել ցանկացած որոշում, առանց հաշվի առնելու ճակատում ներկայացված մյուս կուսակցությունների կարծիքն ու դիրքորոշումը։

Առաջադիմական ճակատի կանոնադրության 5-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ «ճակատի մասնակիցները իրականացնում են ընդհանուր քաղաքական գործունեություն ճակատի շրջանակներում։ Ճակատը իրավունք ունի հրատարակել իր թերթը, շրջաբերականներ և այլ տպագիր հրատարակություններ։ Ճակատի մասնակիցները օգտվում են իրենց կազմակերպությունների շրջանակներում ազատ գործելու իրավունքից», սակայն 4-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ «Միրիայի Արաբական Հանրապետությունում պաշտոնական որոշումներ են համարվում ԱԱԾ-ի և Բաասի որոշումները»¹⁸։ Փաստորեն ճանաչելով Միրիայում մի քանի քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների գոյությունը, ԱԱԾ-ի կանոնադրությունն սահմանափակում էր նրանց ինքնուրույն գործունեության իրավունքը։

Ազգային առաջադիմական ճակատը ներկայացված էր ինչպես Միրիայի Ժողովրդական ժողովում (պառլամենտ), այնպես էլ կառավարությունում¹⁹։ 1972թ. մարտի 23-ին կազմավորված «ազգային միասնության» նոր կառավարությունում իրենց անդամներն ունեին ԱԱԾ-ի բոլոր կուսակցություններն ու կազմակերպությունները։

1973թ. մայիսի 25-ին վերջին տասնմեկ տարում առաջին անգամ Միրիայում տեղի ունեցան Ժողովրդական ժողովի ընտրություններ²⁰։ Առա-

ջաղիմական ճակատը հաղթանակ տարավ՝ ընտրություններին մասնակցելով միասնական ցուցակով:

ԱԱԾ-ի ստեղծումը հնարավորություն տվեց Ասադին ավելի վստահ իրագործել իր քաղաքական ծրագիրը, քանի որ նրա մասնակիցները պետք է իրականացնեին Բաասի հավանությանն արժանացած ընդհանուր քաղաքականությունը, իսկ երկիրը ձեռք բերեց ներքաղաքական կայունություն, ինչն անհրաժեշտ նախապայման էր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Ասադի նպատակը Սիրիայում ստեղծել միասնական քաղաքական կազմակերպություն, որը նրա գլխավորությամբ երկրում պաշտոնական որոշումներ ընդունելու մեծաշնորհ կստանար, հաջողվեց:

Չնայած այն հանգամանքին, որ անդամագրվելով ԱԱԾ-ին և ստորագրելով նրա կանոնադրությունը վերոնշյալ չորս կուսակցություններն ու կազմակերպությունները որոշ չափով զրկվեցին Սիրիայի ներքին քաղաքական ասպարեզում ամբողջապես ինքնուրույն գործելու հնարավորությունից, սակայն փոխարենը, նրանք իրենց ներկայությունն ապահովեցին և՛ Ժողովրդական ժողովում, և՛ կառավարությունում:

Փաստորեն Հաֆեզ ալ-Ասադը քաղաքակիրթ և օրինական ճանապարհով նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Սիրիայում ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելու համար: Հիմնադրելով Ազգային առաջադիմական ճակատը, դառնալով նրա նախագահը և երկրում օրինականորեն գործող քաղաքական բոլոր կազմակերպությունները դնելով իր ուղղակի հսկողության տակ՝ Ասադն էլ ավելի ամրապնդեց իր և Բաաս կուսակցության դիրքերը Սիրիայում, իսկ վերոհիշյալ կուսակցությունների գործունեության սահմանափակումները նախադրյալներ ստեղծեցին Սիրիայի՝ իրականում միակռակական համակարգով պետության վերածվելու համար:

GHARIBJANYAN GEVORG

**THE CORRECTION MOVEMENT AND FORMATION
OF THE NATIONAL PROGRESSIVE FRONT IN SYRIA**
(Summary)

The article deals with the beginning of the Correction Movement in Syria on 16th November, 1970, headed by General Hafez al-Asad and formation of The National Progressive Front (NPF).

On President Asad's initiative the Communist Party of Syria, the Arab Socialist Union, the Socialist Unionists and the Arab Socialist Party under the guidance of the Ba'th ruling party on 7th March, 1972 signed an agreement about formation of the National Progressive Front. In the article the author discusses also the consequences of establishing the NPF and it's results on the Syrian domestic policy. As a fact Hafez al-Asad controlled all the state organs and instruments of power, though the creation of the NPF was the important initiative to strenghten the internal unity and consolidation. Syria gained stable internal political situation wich was the significant factor for social-economic development.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բաաա (արաբերենից թարգմանաբար վերածնունդ) կուսակցությունը ստեղծվել էր 1947թ. Միրիայում, իսկ 1952թ. միավորվելով սոցիալիստական կուսակցության հետ, վերանվանվեց Արաբական սոցիալիստական վերածննդի կուսակցություն:
2. Ասադը դարձել էր Միրիայի պաշտպանության նախարար 1966թ. և իրեն համարում էր պարտված 1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմում:
3. Տե'ս Դ. Մ. Գրիգորյան, Позиция Сирии в Ближневосточном конфликте, Ереван, 1989, с. 137.
4. Б. Александров. События в Сирии "За рубежом" 1970, 20-26 ноября, No. 47.
5. Բատրիկ Միլ. Ալ-Ասադ. Միռաա ալա աշ-շարկ ալ-աուսատ. էջ 267 (արաբերեն):
6. «ալ-Բաաա», Դամասկոս, 17. 11. 1970:
7. <http://assad.org/profile.htm> 25.05.0.
8. Современная Сирия (справочник), Москва. 1974, С. 226.
9. Նիդալ հիզր ալ-րաաա 1943-1980, դիռաաա թարիխիյա, թախիլիյա, մուշա-զա, Դիմաշկ, 1983, էջ 122 (արաբերեն):
10. Նույն տեղում, էջ 125:
11. Միրիայի Արաբական Հանրապետությունում Ազգային առաջադիմական ճակատը գործառնում է մինչև այսօր, ավելացել է միայն նրա անդամ կուսակցությունների և կազմակերպությունների քանակը:
12. Атлас Тасс, Еженедельный вестник иностранной информации, 14.03.1972, С. 72.
13. Նիդալ հիզր ալ-րաաа, էջ 137:
14. Տե'ս Хартия Прогрессивного национального фронта САР,-Современная Сирия (справочник), Москва, 1974, с. 350-351., ինչպես նաև՝ М. Мисри, М. Мансур, Прогрессивный национальный фронт//Коммунисты и антиимпериалистическое движение. Москва. 1975, С. 22-23.

15. Хартия прогрессивного национального фронта САР,- Современная Сирия (справочник), Москва, 1974, с. 349.
16. Նիդալ հիզր ալ-րաի, էջ 137:
17. Sb'u Устав Прогрессивного национального фронта САР,-Современная Сирия, с. 354.
18. Նույն տեղում, էջ 352:
19. Moshe Ma'oz, Asad. The Sphinx of Damascus. A political Biography, Wcidenfeld and Nicolson, London, 1988.
20. Ասադի իշխանավարության ժամանակ Սիրիայում Բաաս կուսակցության կառավարման շրջանում առաջին անգամ համաժողովրդական փակ զաղտնի ընտրությունների միջոցով ձևավորվեց Ժողովրդական ժողով (պառլամենտ):

ՓԱՇՏԱՆ ԱՐԱՔՍ

ՄԻ ԶԱՆԻ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ «ՈՒՄՄԱՅԻ» ԵՎ ԴՐԱՆ ԱՌՆՉԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՉ

Միջազգային հարաբերությունների արդի փուլում քաղաքական գործընթացների վրա զնալով ավելի ակնհայտ է դառնում իսլամական սկզբունքների և իսլամական գաղափարախոսության ազդեցությունը, էլ ավելի է արժեվորվում իսլամի դերը իսլամական պետությունների ներքին և արտաքին քաղաքական սկզբունքների ձևավորման մեջ: Միևնույն ժամանակ ընդլայնվում է իսլամական պետությունների համագործակցությունը ոչ միայն երկկողմ և տարածաշրջանային հարաբերությունների շրջանակում, այլև ողջ աշխարհի մակարդակով, ներառյալ ոչ իսլամական երկրներում մահմեդական փոքրամասնությունները:

Միջազգային իսլամական համագործակցության հիմքում ընկած են իսլամական մի շարք հիմնադրույթներ, մասնավորապես, իսլամական ազգի՝ «ումմայի» կոնցեպցիան, որի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել աշխարհի մեկ միլիարդից ավելի մահմեդականներին միավորող գաղափարների մասին ժամանակակից քարդ և հակասական աշխարհում:

«Ումման» քոլտր մահմեդականների եղբայրության և միասնության գաղափարն է՝ անկախ նրանց ազգային, ռասայական և սոցիալական պատկանելությունից:

«Ումմա» հասկացությունը ձևավորվեց Մուհամմեդ մարգարեի քաղաքական գործունեության ընթացքում:

Քաղաքական իշխանությամբ և ինքնավարությամբ, կրոնական և սոցիալական նկարագրով, «ումման», որպես ինքնուրույն համայնք, ձևավորվեց Մեդինայում, ուր հաստատվել էին 622թ. Մեքքայից գաղթած առաջին մահմեդականները: Մեդինայում կազմավորվել էր մարդկանց մի նոր միավորում, որոնց միավորում էր ոչ թե արյունակցական կապը, այլ հավատը միակ Աստծո նկատմամբ: Նորադավան մահմեդականների համայնքը ղեկավարում էր Մուհամմեդ մարգարեն, որին վերապահված էր կատարելու Աստծո պատվիրանները¹: Նա մահմեդական հավատաց-

յալների համայնքը, որոնց աստվածային առաքելություն էր ուղարկել, անվանեց «ուսմա»²:

Մուհամեդ մարգարեն, որպես հավատացյալների համայնքի առաջնորդ, անձնավորում էր ինչպես հոգևոր, այնպես էլ քաղաքական իշխանությունը: Նա ոչ միայն մարգարե էր, հոգևոր առաջնորդ, մոր կրոնի հիմնադիր, այլև քաղաքական և ռազմական գործիչ:

Նշենք, որ այս շրջանից սկսած իսլամն արդեն կատարում էր քաղաքական ֆունկցիաներ: Նոր կրոնի՝ իսլամի, հայտնվելով առաջացավ մոր կառույց՝ հավատացյալների համայնքը, որը արաբա-մահմեդական պետության ձևավորման մեջ ունեցավ վճռորոշ նշանակություն³:

Արաբական մկաճողական արշավանքներից հետո «ուսմա» ասելով հասկանում էին մահմեդականներով բնակեցված տարածք: Այն արտահայտում էր նաև Խալիֆայության գաղափարը: Իսլամում և իսլամական պետության՝ Խալիֆայության մեջ, կրոնականի և քաղաքականի միասնությունը խորհրդանշում էր «ուսմայի» գաղափարը⁴: «Ուսման», որի մեջ արաբները փոքրամասնություն էին կազմում, համախմբվում էր հիմնական պետական գաղափարախոսության՝ իսլամի շուրջ:

Փաստորեն, մահմեդական համայնքի գաղափարը սկսում է մույնացվել նրա բնակության վայրի՝ «իսլամի աշխարհի» հետ: Համաձայն իսլամական տեսության, աշխարհը բաժանված է «իսլամի աշխարհի» (dar al-Islam) և «պատերազմի աշխարհի» (dar al-Harb) միջև: «Իսլամի աշխարհում» ղեկավարում են մահմեդականները իսլամի օրենքներով: «Պատերազմի աշխարհի» բնակիչները մահմեդականներ չէին, այլ՝ «անհավատներ», իսկ եթե մահմեդականներ էին, ապա գտնվում էին «անհավատների» տիրապետության տակ⁵:

«Իսլամի աշխարհի» մախմական իմաստը համընկնում էր Խալիֆայության սահմանների հետ, այսինքն՝ կրոնական համայնքի՝ «ուսմայի», սահմանները համընկնում էին քաղաքական սահմաններին:

Իսլամական դասական գրականության սկզբնավորման շրջանում «ուսմա» տերմինը հաճախ օգտագործվում է թե՛ կրոնական և թե՛ էթնիկական իմաստներով, իսկ երբեմն էլ՝ առանց դրանց հստակ տարբերակման: Մակայն հետզհետե, մահմեդական հեղինակները «ուսմա» ասելով նկատի են առնում մեկ միասնական իսլամական «ուսմա», առանց վերջինիս էթնիկ կամ տարածքային ստորաբաժանման: Իսկ կրոնական առանձին խմբերի համար նրանք գործածում են արաբերեն «ուսմա» բառի հոգնակի (ummat) ձևը⁶:

Հատկանշական է, որ Խալիֆայության փլուզումից հետո մահմեդական առանձին երկրամասերի միջև հաստատվեցին բավական սերտ մշակութային շփումներ: Պետական սահմանների ամկայությունը չխանգարեց, որպեսզի մահմեդականները ընդունեն միմյանց ոչ թե որպես ա-

ռանձին երկրների հայատականներ, այլ եղբայրներ և նույն համայնքի ներկայացուցիչներ⁷:

Իսլամական աշխարհի հոգևոր միասնության համար բացասական հետևանքներ ունեցավ Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի մրցակցությունը իսլամական աշխարհում գերակայության հասնելու համար: XVI դարի վերջին զգալիորեն խորացավ հակասությունը իսլամի սուննի և շիա ուղղությունների միջև, որը երևան էր եկել դեռ իսլամի սկզբնավորման առաջին դարում⁸:

XIX դարի երկրորդ կեսին իսլամական «ումմայի» սկզբունքը ծառայեց նաև պանիսլամիզմի գաղափարախոսությանը, որը կապված է Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանիի (1839-1897) անվան հետ:

Նշենք, որ իսլամական միասնության և համերաշխության գաղափարները դարձան XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին գաղութատիրության մեջ գտնվող Ասիայի և Աֆրիկայի իսլամադավան ժողովուրդների անկախության համար մղված պայքարի գործոն:

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսների կարծիքով, իսլամից բացի ոչ մի ուժ չէր կարող պայքարել արևմտյան գաղութատիրության դեմ և միավորել ողջ աշխարհի մահմեդականներին:

Ալ-Աֆղանին առաջարկեց իսլամական աշխարհի կրոնաքաղաքական, տնտեսական և մշակութային սերտ համագործակցության գաղափարներ՝ իսլամական միասնության գրավականը համարելով «ումմայի» համերաշխությունը, որի անդամները պետք է համագործակցեին հանուն ընդհանուր բարեկեցության: Չժխտելով ազգային անհրաժեշտությունը, պանիսլամիզմի գաղափարախոսը համոզված էր, որ մահմեդականների միասնությունը պետք է խարսխվի կրոնական հենքի վրա: Նրա կարծիքով, ազգայնականությունը պետք է նպաստի համաշխարհային իսլամական համայնքի՝ «ումմայի», ձևավորմանը⁹:

Ելնելով այն համոզմունքից, որ ազգայնական տրամադրությունները խոչընդոտում են մահմեդականներին միավորվելու ընդհանուր թշնամու դեմ, ալ-Աֆղանին ազգային հակադրեց կրոնականը: «Ալ-Աֆղանին ամեն մի ազգայնությունը և ազգայնականությունը համամահմեդական միավորման համար չարիք էր համարում և պնդում էր, որ մահմեդականները չգիտեն մի այլ իսկական ազգություն, բացի իրենց կրոնից»¹⁰:

Պանիսլամիզմի տեսաբանը, փաստորեն, առաջ քաշեց համաշխարհային իսլամական համայնքի և նրա միավորման գաղափարը:

Առաջին աշխարհամարտից հետո իսլամադավան երկրներում տեղի ունեցած գործընթացները նախադրյալներ ստեղծեցին պանիսլամիզմի հակադիր տեսությունների, մասնավորապես՝ ազգայնականության, զարգացման համար, որն անկախության համար մղվող ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարական հիմքն էր: 1924թ. Խալիֆայութ-

յունը խորհրդանշող Օսմանյան կայսրության փլուզումը, Թուրքիայում ազգայնական ուժերի հաղթանակը, ինչպես նաև Ազգերի լիգայի մանդատային համակարգի ստեղծումը նպաստեցին մահմեդական երկրներում տեղային ազգայնականության ակտիվացմանը:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, հատկապես 1950-60-ականներին, երբ Սերժավոր և Միջին Արևելքի մահմեդական երկրներն ազատագրվեցին գաղութային լծից և հռչակեցին իրենց անկախությունն ու ինքնիշխանությունը, ազգայնականությունը դարձավ քաղաքական մտքի մեջ իշխող ուղղություններից մեկը:

Ազգային ազատագրական շարժումները, ինչպես նաև իսլամ դավանող ժողովուրդների մեջ ազգային գիտակցությունը հանգեցրեց նրանց կողմից «ազգ» (nation) հասկացության ժամանակակից ընկալմանը և «ազմայի» մահմեդական համայնքի, ավանդական պատկերացման վերափոխմանը¹¹:

Ժամանակակից արաբերենում «ազմա» բառն արտահայտում է ոչ միայն իսլամական ինքնության, այլև «ազգի», «ժողովրդի», նաև՝ «մի երկրի ժողովրդի» իմաստ:

«Ազմայի» ավանդական նշանակության վերափոխումը առանձնապես ակնհայտ կերպով դրսևորվեց արաբական ազգայնականության գաղափարախոսության մեջ, որի հիմքում ընկած է արաբների պատմական, էթնիկական, լեզվական, մշակութային, աշխարհաքաղաքական միասնության գաղափարը:

Աշխարհիկ ուղղվածություն ունեցող արաբական ազգայնականության տեսաբանները, որոնց կարծիքով իսլամը արաբական ազգային մշակույթի մի տարրն է, տարբերակում են «ազգ» ("qawmiyya") և «ազմա» հասկացությունները: Իսլամական կողմնորոշում ունեցող արաբական ազգայնականության գաղափարախոսները արաբական ազգը համարում են իսլամական «ազմայի» մի մասը, սակայն միշտ ընդգծում են ազգային արժեքների գերակայությունը իսլամականի նկատմամբ¹²:

Միևնույն ժամանակ հարկ է փաստել, որ իսլամադավան ժողովուրդների շրջանում ազգային գիտակցությունը և ազգայնական շարժումների դրսևորումը չթուլացրեց իսլամի դիրքերը: Իսլամը չդադարեց կարևոր դեր խաղալ մահմեդական ժողովուրդների հոգևոր, սոցիալական և մշակութային կյանքը համախմբելու հարցում: Չխամրեց նաև իսլամական «ազմայի» ինքնության գաղափարը, իսկ իսլամի քաղաքականացման դրսևորումներն ավելի ակնհայտ դարձան:

Այս ամենին նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ «երրորդ աշխարհում» հայտնված և նախկինում գաղութատիրության մեջ գտնվող իսլամադավան պետություններին չէր բավարարում միջազգային հարաբերություններում իրենց զբաղեցրած դիրքը: Տնտեսական հետամնացությ-

յունը, կախվածությունը նախկին մետրոպոլիաներից, հիասթափությունը արևմտյան արժեքների նկատմամբ, մահմեդական ժողովուրդների առաջ ծառացած և չլուծված հիմնահարցերը, խթանեցին իսլամական քաղաքական շարժումների սկզբնավորմանը, որոնց գաղափարախոսությունը խարսխվեց իսլամական սկզբունքների հիման վրա: Մահմեդական տեսաբանների կողմից առաջ քաշվեց աշխարհի զարգացման իսլամական ուղու տեսությունը, իսկ իսլամական համագործակցությունը պայմանավորվեց իսլամական համերաշխության և եղբայրության գաղափարներով:

1960-ականներից իսլամական աշխարհին հուզող խնդիրները լուծելու և իսլամական համագործակցություն իրականացնելու նախաձեռնությամբ հանդես եկավ Մաուդյան Արաբիան, որը, որպես իսլամի հայրենիք, Արևմուտքի, մասնավորապես, ԱՄՆ-ի աջակցությամբ, ձգտում էր ամրապնդել իր դիրքերը մահմեդական աշխարհում, իսկ արաբական ազգայնականությունը հակակշռել իսլամական միասնության կարգախոսներով:

1969թ. իսլամական պետությունների համագործակցությունը պաշտոնապես ամրագրվեց իսլամական բարձրագույն քաղաքական մարմնի՝ Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության (ԻԿԿ) ստեղծմամբ: Այն իսլամական աշխարհի կառավարական-պետական մակարդակով միակ կազմակերպությունն է, որի գործունեությունը հիմնված է իսլամական սկզբունքների վրա: Կազմակերպությանը ներկայումս անդամակցում են արաբական, ասիական, աֆրիկյան գրեթե 60 մահմեդական պետություններ:

Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության շրջանակներում սկզբնավորվեց իսլամական պետությունների համագործակցությունը քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական, մշակութային և կենսական այլ կարևոր բնագավառներում:

Իսլամական «ալմալի» գաղափարը, որը կարելի է բնորոշել իբրև ամենակարևոր և հիմնարար սկզբունքը, պաշտոնապես հայտարարվեց 1981թ. Մեքքայում իսլամական պետությունների զագաթնաժողովում ընդունված հռչակագրում, ուր տրված է «ալմալի» սահմանումը. «Բոլոր մահմեդականները, որոնք թեև տարբերվում են լեզվով, մաշկի գույնով, բնակության վայրով, մի ազգ են. նրանց միավորում է մույն հավատքը, նրանք շարժվում են մույն ուղղությամբ, ունեն մշակութային ընդհանուր ժառանգությունը, աշխարհում ունեն մույն առաքելությունը»¹³:

1997թ. Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության թեհրանյան զագաթնաժողովում ունեցած իր ելույթում Իրանի հոգևոր առաջնորդ ալաթոլլա Խամենեին մասնավորապես ասաց. «Մենք եղբայրներ ենք՝ ամբողջովին կապված միմյանց հետ Ղուրանի հավատքով և մեկ միասնա-

կան մարմին ենք՝ Ումմա անունով, անկախ պատմական, աշխարհագրական և քաղաքական տարբերություններից»¹⁴:

Իսլամական ազգ հասկացությունը վերաբերում է առանց բացառության բոլոր մահմեդականներին, որոնք շարժվում են նույն ճանապարհով և ունեն նույն առաքելությունը: Մեքքայի հռչակագրում «ումմայի» առաջընթացի հիմքը պայամավորված է իսլամով. «Իսլամը այն միակ ճանապարհն է, որը կարող է առաջնորդել նրանց (մահմեդականներին-Ա.Փ.) դեպի հզորություն, արժանապատվություն, բարգավաճում և պայծառ ապագա»¹⁵:

Հայտարարության մեջ վստահություն է հայտնվում, որ մահմեդականները կարող են վերականգնել միասնությունը և համերաշխությունն իրենց շարքերում հանուն առաջընթացի, հաջողության և բարգավաճման, եթե հետևեն իսլամի արժեքներին «որպես կյանքի ճանապարհ»:

Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության ռազմավարության մեջ իր ուրույն տեղն ունեն մաս իսլամական «ումմայի» վերջնական նպատակների հիմախնդիրները: Իսլամական բարձրագույն քաղաքական մարմնի փաստաթղթերում, մասնավորապես Մեքքայի հռչակագրում, նշված է. «Մեր համոզմունքն այն է, որ իսլամական ազգը, որը հաշվում է մեկ միող մարդ տարբեր ցեղերից, որոնք սփռված են աշխարհի տարբեր մասերում, տիրապետում են հսկայական ռեսուրսների և միմյանց հետ կապված են հոգևոր ուժով, կարող են ազդեցիկ դիրքեր նվաճել աշխարհում և լավագույն հավասարակշռություն ստեղծել հոգևոր ամբողջ մարդկության»¹⁶:

Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը սահմանել է «ումմայի» պարտավորությունները, որոնք վերաբերում են իսլամի երբեմնի փառքի և քաղաքակրթության վերականգնմանը: Մեքքայի հռչակագրում նշված է. «Հավատալով, որ անհրաժեշտ է քարոզել իսլամի սկզբունքները և տարածել նրա մշակույթը և փառքը ռդջ աշխարհի իսլամական համայնքներում, և հատուկ նշանակություն տալով նրա հարուստ ժառանգությանը, հոգևոր կապերին, բարոյական արժեքներին և իրավունքին, որն առաջնորդում է դեպի առաջընթաց, արդարություն և բարգավաճում, մենք պարտավորվում ենք համագործակցել՝ օգտագործելով մարդկային և նյութական միջոցները այս նպատակներին հասնելու համար»¹⁷:

Իսլամական ռազմավարության ամենակարևոր նպատակներից մեկը ազդեցիկ դիրքեր գրավելն է ամբողջ աշխարհում: Ընդ որում, այն դիտվում է որպես սկզբունքային փոփոխություն հոգևոր ամբողջ մարդկության և փաստարկվում, որ իսլամական «ումման» մարդկության պատմության մեջ գերիշխող դիրքեր է զբաղեցրել այն ժամանակ, երբ «աշխարհի մի հատվածը խարխափել է մտավոր խավարի մեջ»:

Իսլամական ժողովուրդների համար մեծապես կարևորվում է նաև ընդհանուր իսլամական ժառանգության և իսլամական արժեքների նշանակությունը: ԻհԿԿ շրջանակներում տեղի ունեցած ֆորումներից մեկի ժամանակ Պակիստանի նախագահ Ջիա ուլ-Հակը մասնավորապես ասաց. «Մենք հայարտ ենք մեր ընդհանուր ժառանգության, մշակույթի, լեզվի համար, մեզ միավորում է Ղուրանը և սուրբ մարգարեի անունը...», «մենք ունենք մեկ լեզու՝ Ղուրանի լեզուն»:

Պակիստանի նախագահի կարծիքով, չնայած լեզվի, սովորույթների և էթնիկական տարբերություններին, իսլամական աշխարհը միասնական է իր բազմազանության մեջ, որին նպաստում է իսլամի միավորիչ դերը: Այն իրենից ներկայացնում է «...մեկ հզոր ումմա»¹⁸:

Մահմեդական ժողովուրդների՝ միմյանց հետ համագործակցելու անհրաժեշտությունը ելնում է իսլամական ավանդույթների վրա հիմնված քաղաքական, տնտեսական և մշակութային անկախ գործունեություն ծավալելու նրանց ցանկությունից: Կարծում ենք, որ իսլամական համագործակցությունը կշարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ մահմեդականների առաջ ծառացած են հիմախնդիրներ, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ կլինի օգտագործել իսլամական կարգախոսներ:

Մական իրատեսական չի լինի կարծել, որ «ումման», որպես մահմեդականների միասնության գաղափար, միասնական է գործնականում: Միավրված չենք լինի, եթե նշենք, որ ներկայումս իսլամական «ումմայի» առաջ ծառացած են մի շարք խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ եղբայրասպան պատերազմները, դավաճաբանական տարբերությունները, միջիսլամական հակասությունները, սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, արևմտյան ազդեցությունը, իսլամական վերածննդի անհրաժեշտությունը և այլն:

Համաձայն իսլամական տեսության, իսլամական համայնքի առաջընթացը իրականացնելու ամենակարևոր եղանակներից մեկը *da'wa-i'*՝ քարոզչություն, կոչի, գործունեությունն է: Իսլամական միասնության կողմնակիցները հաճախ վկայակոչում են մահմեդական սուրբ գրքի՝ Ղուրանի, համապատասխան սուրան (2; 103), թե՝ «Եվ բոլորդ ամուր բռնեք այն պարանից, որն Աստված մեկնեց ձեզ և մի բաժանվեք»:

Միևնույն ժամանակ հարկ է փաստել, որ ներկայումս իսլամական պետությունների միջև առկա են քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, լեզվական, էթնիկական, դավաճաբանական, աշխարհաքաղաքական մի շարք տարբերություններ, որոնք հակասության մեջ են իսլամական միասնության գաղափարի հետ, որին խոչընդոտող գործոններից է նաև ազգայնականությունը:

Եղած հանգամանքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ միջազգային արդի հարաբերություններում իսլամական միասնության և համերաշ-

խության կողմնակիցները «ումմայի», ինչպես նաև իսլամի սկզբունքները ձգտում են օգտագործել քաղաքական նպատակների համար: Այս ռազմավարության նպատակը իսլամական սկզբունքներով ամրագրված միասնական իսլամական քաղաքականության իրականացումն է, ինչպես նաև միջազգային իսլամական քննդի ստեղծումը, որը կփոխի ուժերի հավասարակշռությունը հոգուտ մահմեդականների:

PASHAYAN ARAKS

SOME REMARKS ON UMMAH AND RELATED QUESTIONS

(Summary)

The paper deals with the concept of Islamic nation-Umma. Umma is the idea of brotherhood and unity of all Muslims irrespective from their national, racial and social differences. The concept of Umma was formed during the prophetic activity of Muhammad, in Medina for reference the new grouping of Muslim believers. After the arabic conquests the term Umma was identified with the Islamic state-Caliphate. The classical Islamic literature increasingly came to speak of a single Umma of the Muslims. In the mid of 19th century the concept of Umma was the essence of pan-Islamic movement proposing the political, cultural and religious close cooperation of Islamic world suffering from the colonializm. After the II World War when the most countries of Middle and Near East were liberated from the colonializm and declared their independence, the nationalism became one of the dominant directions in the political life of Muslim countries. The national liberation movemennts, the consciousness of nationalism among the Muslims led to the modern perception of traditional conception of Islamic community -Umma. At the same time, the national consciousness didn't weaken the position of Islamic religion. The identification of Umma didn't go out, and the politization of Islam became more apperent. The principle of Umma was officially declared by the Islamic Conference Organiztion which is the only governmental political institution including all the Islamic states. The definition of Islamic Umma is given in Mecca Declaration which was adopted in the third summit of Islamic states in 1981. "All Muslims different through they may be in their language, color and domicile form but one nation bound together by their common faith, moving in a single direction, drawing on one common cultural heritage, assuming one mission througout the world". It is abvious that in modern international relations the concept of Umma is beeing used for political purposes for realizing a united Islamic policy, which would led to the creation of international Islamic pole and change of power balance in world politics in favour of Muslim community.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. М. Пиотровский, Коранические сказания, М., 1991, с. 14.
2. М. Hodgson, The Venture of Islam, vol. I. The University of Chicago Press, 1974, 173.

3. Е. Беляев, Арабы, ислам и Арабский Халифат в раннее средневековье, М., 1966, с. 127.
4. E. Rosenthal, Political Thought in Medieval Islam, Cambridge, 1962, p. 26.
5. И. Петрушевский, Ислам в Иране (Курс лекций), Л., 1966, с. 80.
6. B. Lewis, The Political Language of Islam. The University of Chicago Press, 1988, p. 32.
7. Б. Бартольд, Сочинение, т. VI, М., 1966, с. 401.
8. Նույն տեղում:
9. A. Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age. 1798-1939, Oxford University Press, L.-N.Y., 1970, p. 117.
10. Ե. Նազարյան, Արաբական ազգային մշակութային զարթոնքը, Եր., 1988, էջ 406:
11. Э. Левин, Умма и арабский национализм. В кн.: Социально-политические представления в исламе, М., 1987, с. 108.
12. Նույն տեղում, էջ 116:
13. Mecca Declaration, The Islamic Summit Conference, Sixed Issue. Revised Edition, Kuwait News Agency, 1981, p. 48.
14. The Iranian Journal of International Affairs, Vol. IX, No. 4 Winter 1997/98, p. 587.
15. Mecca Declaration, նույն տեղում, էջ 46:
16. Նույն տեղում, էջ 47:
17. Նույն տեղում, էջ 53:
18. Speech Delivered by H. E. the President of the Islamic Republic of Pakistan General Muhammad Zia Ul-Haq at the Opening Second General Conference of ISESCO, Islam Today, ISESCO, 1986.

ՄԱՆՈՒԿՑԱՆ ՍՈՒՐԵՆ

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ: ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ԵՎ ԱԿՏԻՎԱՅՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Իսլամական արմատականությունը Միդիայում բավականին երկար պատմություն ունի: Այն ծագել է 20-րդ դարի 30-ական թվերին, երբ Եգիպտոսում ուսումն ավարտած սիրիական ուսանողները ներշնչվելով տեղական Մուսուլման-եղբայրների գաղափարախոսությամբ՝ վերադառնալով հայրենիք հիմնեցին իսլամիստական ակումբներ և միություններ:

1946 թ. այդ խմբակները միավորվեցին «Մուսուլման եղբայրների» կազմակերպության մեջ¹: Մինչև Բաաս կուսակցության իշխանության գալը (1963 թ.), բացառությամբ Արաբական Միացյալ Հանրապետության գոյության շրջանը (1958-61թթ.), իսլամական կազմակերպությունը հանդիսանում էր սիրիական քաղաքական կյանքի ակտիվ դերակատարներից մեկը: Այն մշտապես ներկայացուցիչներ էր ունենում խորհրդարանում և մի շարք մախաբարական կաթինետներում²:

Բաաս կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելուց հետո ֆունդամենտալիստները տեղափոխվեցին ընդհատակ և գլխավորեցին բասական վարչակարգի դեմ ուղղված մի շարք (1964, 1965, 1967 և 1973 թթ.) ելույթներ:

1976-ից Միդիայում գրանցվեց իսլամական շարժման մոր վերելք: Բազմաթիվ սպանությունների թիրախ դարձան ալավի գործիչները: Իսկ 1979-82 թթ. երկրում, փաստորեն, ծավալվեց իսկական քաղաքացիական պատերազմ իսլամական արմատականների և բասական վարչակարգի միջև:

Արմատական իսլամական շարժման հզորացման և ակտիվացման պատճառները, թերևս բազմաթիվ էին: Դրանք կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի:

1. Գաղափարական*

Գաղափարախոսությունը առանցքային տեղ էր գրավում բոլոր մտքանկախ պետությունների կյանքում: Միրիան բացառություն չէր կազմում, և անկախությունից հետո իշխանության եկած երկրի քաղաքական էլիտան իբրև երկրի զարգացման գաղափարական հիմք ընդունեց ազգայնականությունը: 1963 թ. իշխանության եկավ Բասսս կուսակցությունը, որը Միրիանի զարգացման հիմքում դրեց ազգայնականության արաբական սոցիալիզմի տարբերակը՝ Բասսիզմը: Հետագայում ազգայնական, բասսական լոգունգների նկատմամբ հիասթափությանն անխուսափելիորեն հետևեց բնիկ արաբական գաղափարախոսության վերելքը, քանի որ սիրիական վարչակարգին չհաջողվեց նրան համարժեք գաղափարախոսություն մշակել:

Բացի այդ իշխող վարչակարգի քաղաքական և տնտեսական անհաջողությունները կոտրեցին ժողովրդի հավատը 1963 թ. մարտյան հեղափոխության և 1970 թ. Ուդդիչ շարժման արժեքների նկատմամբ: Հռչակված գաղափարական դրույթները լոկ տեսական դրույթներ մնացին և կյանքի չկոչվեցին: Արմատական իսլամը ինչ որ չափով փորձեց ներթափանցել առաջացած գաղափարական վակուումը:

2. Տնտեսական.

Տնտեսական ճգնաժամը ևս նպաստում էր հակակառավարական տրամադրությունների զարգացմանը և որպես հետևանք մոր «արդար, իսլամական կառավարման» գաղափարի առաջացմանը: Տնտեսական բնագավառում իրավիճակը Միրիայում խրոնիկ բարդ էր: Դրան նպաստում էին ազգային տնտեսության անցումային և շուկայական հարաբերությունների անավարտ բնույթը:

Թեև Հաֆեզ ալ-Ասադը իր կառավարման առաջին տարիներին ձեռնարկեց երկրի տնտեսության ազատականացմանն ուղղված մի շարք քայլեր, սակայն դրանք չուղեկցվեցին գաղափարական վերափոխումներով: Գերիշխող սոցիալիստական հայացքները շատ դեպքերում խոչընդոտում էին տնտեսության մոր գործելակերպը: Որպես հետևանք պահպանվում էին զարգացման թույլ ներուժ ունեցող տնտեսական ինստիտուտները, մասնավորապես, խոշոր, բայց քիչ էֆեկտիվ պետական սեկտորը, մաև պետության չդադարող միջամտությունը ռազմավարական համարվող բնագավառներ, ինչը բերում էր երկրի տնտեսության էլ ավելի լճացմանը:

Դրա հետ մեկտեղ, տնտեսությունում տեղի ունեցող համակարգային փոփոխությունների հետևանքով ավելացավ լյուրպենների և պաուպեր-

* Պատճառների դասակարգումը չի կատարված առաջնայնության սկզբունքով:

ների դասը, ինչն ավելացրեց ՄԱՀ խոշոր քաղաքների սոցիալական լարվածությունը: Իսկ հասարակության մարզինալացման հետևանքը դարձավ նաև քաղաքների բնակչության հոգեվիճակի բարդացումը, որը պարտ հող էր ստեղծում ճգնաժամային իրավիճակի համար:

Իսրայելի հետ բախումները, մշտական պատերազմական վիճակը ևս չէին կարող չանբաղաճալ երկրի տնտեսական զարգացման վրա. պաշտպանության ծախսերը կազմում էին ՄԱՀ բյուջեի ծախսերի կեսը, ինչը ծանր բեռ էր երկրի տնտեսության համար:

3. *Դեմոգրաֆիական.*

Տնտեսական անկայունությունը ստեղծում էր նաև դեմոգրաֆիական խնդիրներ: Արագացող մոդեռնիզացիան զուգորդվում էր ուրբանիզացիայով: Սա իր հերթին ուղեկցվում էր գործազրկությամբ, և որպես հետևանք՝ ունեցվածքային տարբերությունների մեծացման և ապագայի նկատմամբ տագնապի առաջացմամբ, հատկապես երիտասարդության շրջանում:

Բնակչության աճի արագ տեմպերը հանգեցրին իսլամական և մասնավորապես արաբական երկրների բնակչության երիտասարդացմանը: 1970-ական թթ. բնակչության աճը կազմել է 3,4 %⁴: Իսկ Միջին Արևելքի վիճակագրության Կետրոնական վարչության տվյալներով 1980-ական թթ.-ին այն հասել է 3,7 %, ինչը հանդիսանում է ամենաբարձր ցուցանիշներից մեկն աշխարհում⁵:

Սա բավականին ազդեցիկ գործոն էր կրոնական արմատականության առաջացման համար: Հետագոտող Այուբին արմատական իսլամիզմն ուղղակի անվանում է «տիպիկ երիտասարդական ելույթ»⁶: Փաստորեն, ՄԱՀ բնակչության մեծամասնությունը 1960-80-ական թթ. 30 տարեկանից ցածր զանգված էր, որը և ավելի շարժունակ է և ազդեցության տակ ընկնող: Սրան գումարվում էր զբաղվածության պրոբլեմը, քանի որ տեղի էր ունենում կադրերի վերարտադրություն: Թեև աշխատատեղերի քանակը մնում է անփոփոխ, կրթական համակարգում մասնագետների պատրաստման տեմպերը շարունակվում էին մնալ բարձր: Բազմաթիվ ինժեներներ, բժիշկներ հնարավորություն չունեին աշխատանք ստանալու պետական հիմնարկություններում, իսկ մասնավոր հատվածի աշխատատեղերի քանակը սահմանափակ էր:

4. *Ներքին քաղաքական.*

Իսլամական արմատականության առաջացման ու զարգացման վրա ազդող ներքին քաղաքական խնդիրների շարքում կարևորվում են՝ լեզալ ընդդիմության բացակայությունը, մայրաքաղաք Դամասկոսի և հյուսիսային քաղաքների՝ Հալեպի ու Համայի միջև եղած պատմական հակամարտությունը և սուննիների ու ալավիների միջև գոյություն ունեցող հակասությունը:

Այն պայմաններում, երբ երկրում բացակայում է ընտրական ազատությունը, զարմանալի չէ, որ ֆունդամենտալիստական կազմակերպությունները, որոնք առաջ էին քաշում հասարակ ժողովրդին հասկանալի կոչերը, գրավում էին ընդդիմադիր դաշտն ամբողջությամբ: Այն բանից հետո, երբ 1963 թ. բոլոր ավանդական սիրիական կուսակցությունները լուծարվեցին, իսկ Բաասին լայն տրամադրված կուսակցությունները 1972 թ. միավորվեցին ԱԱԴ-ի մեջ, միաժամանակ գրկվելով անկախ գործելու իրավունքից, փաստորեն, իսլամական ֆունդամենտալիզմը դարձավ միակ մասսայական գաղափարախոսությունը, որի միջոցով հնարավոր էր արտահայտել դժգոհությունը ներկա իշխանությունների կառավարման նկատմամբ: Իսլամական կազմակերպությունները ստեղծում էին քաղաքական կյանքի մասնակցության պատրանք, իսկ իսլամական լոգոնները՝ դառնալով պրոպագանդայի միջոց, զգալի ժողովրդականություն էին ապահովում ընդդիմադիր քաղաքական առաջնորդներին: Քաղաքական դաշտում Բաասին վերասպահված որոշակի ֆորմալ մեծացումը թույլ չէր տալիս անցկացնել քաղաքացիական հասարակության հիմքերի ձևավորմանն ուղղված բարեփոխումներ, որոնք կարող էին դառնալ ներքին քաղաքական լարվածության թուլացման գործոն: Բացի այդ, քաղաքական ազատականացման գործընթացը արգելակվում էր ավստիական էլիտայի կողմից, որը պարզ պատկերացում էր, որ այդ դեպքում ստիպված կլինի երկրի իշխանությունը զիջել տնտեսական և դեմոգրաֆիական առումով գերիշխող սուննիներին՝:

Կարևոր դեր ունի նաև Դամասկոսի և Միրիայի հյուսիսային քաղաքաների միջև եղած հակասությունները: Անկախության առաջին տարիներին դա արտահայտվում էր նրանով, որ այս քաղաքները շարունակում էին սերտ առևտրական կապերով միավորված լինել ոչ թե Միրիայի ներքին տնտեսության հետ այլ Իրաքի հետ: Բացի այդ հստակ տարբերվում էին այս երկու հատվածների սոցիալական պատկերները: Իսկ 60-70-ական թթ. առևտրական հակասությունները վերափոխվեցին Բաասի և կրոնական ընդդիմության միջև պայքարի:

Այս ամենը ուղեկցվում էր նաև կոռուպցիայի ու բյուրոկրատիայի տարածմամբ և հզորացմամբ, երբ առաջացած իշխանական համակարգի ճգնաժամային տարրերը մույնպես ազդում էին արմատական իսլամական տրամադրությունների առաջացմանը:

5. *Կռնֆեսիոնալ.*

Միրիայում իսլամական ֆունդամենտալիզմը ունի մի կարևորագույն առանձնահատկություն: Դա նրա ընդգծված հակաալավիական բնույթն է: Բաաս կուսակցության իշխանության գալը նախանշեց ալավիական գերիշխանության սկիզբը Միրիայում: Ալավիները, կազմելով երկրի բնակչության 12 տոկոսը միայն, իսլամիստների կողմից հայտարարվե-

ցին հերետիկոսներ և ցածր խավի ներկայացուցիչներ: Գրավելով իշխանությունը՝ ալավիներն իրենց ձեռքերում կենտրոնացրին տիրապետության բոլոր լծակները: Չնայած նախարարների, խորհրդարանի անդամների և Բաաս ղեկավարության մոտ 60 տոկոսը երկրի բնակչության մեծամասնությունը կազմող սուննիներն էին, սակայն բարձրագույն սպայական կազմի՝ 90 տոկոսը ալավիներ էին, ինչով և ապահովվում էր նրանց ազդեցիկության աստիճանը, քանի որ բանակը սիրիական իշխանության հիմքն էր հանդիսանում:

Իշխանության կորստի շուրջին արձագանքը հետզհետե վերափոխվեց ալավիների նկատմամբ կտրուկ անհանդուրժողականության զգացումով, որին հետևեց իսլամական գաղափարախոսության և սուննի ազգայնականության յուրօրինակ սինթեզի առաջացումը: Դրա կրողը դարձան հենց իսլամիստները:

Մա է պատճառը, որ հատկապես ալավիական համայնքի, և ոչ թե իշխանությունների ներկայացուցիչներն ընդհանրապես, դարձան իսլամիստների գլխավոր թիրախը: Հենց սուննի-ալավիական հակամարտության վկայությունն է 1964 և 1982 թվերի ապստամբությունների հակաալավիական բնույթը, ինչպես նաև նրանց ճնշման դաժանությունը:

Բացի այդ, բաասական նոր քաղաքական էլիտան հանձն առավ հասարակության արմատական աշխարհիկացմանն ու իսլամի հետ իշխանության երկփեղկման գործընթացին: Մա հակասում էր իսլամիստների գաղափարներին և բնականաբար առաջացրեց նրանց զայրույթը:

6. Արտաքին քաղաքական.

Արտաքին քաղաքական գործունեությունն ընդհանրապես էին իսլամական շարժման առաջացման համար: Չպետք է մոռանալ, որ հենց Իսրայելի հետ 1967 թ. պատերազմում արաբական երկրների կրած պարտությունը դարձավ ազգայնական, աշխարհիկ գաղափարախոսությունների, այդ թվում՝ բասսիզմի և նասերիզմի խաթարման և արմատականության զարգացման պատճառներից մեկը: Ընդհանրապես, արտաքին քաղաքական գործունի մասին քաջ գիտակցում էին նաև սիրիական նախագահը և նրա շրջապատը: Մրանով է պայմանավորված այն, որ նրանք իրականում չէին ձգտում խաղաղության հասնել Իսրայելի հետ, քանի որ մանօրինակ պայմանագրի կնքումը կարող էր դիտարկվել որպես պարտվողական քայլ՝ և դառնալ արմատական ընդդիմության ակտիվացման պատճառ: Բացի այդ, խաղաղության պայմանագրին դեմ էին նաև սիրիական գործարար շրջանակները, որոնք չէին ցանկանում Արևմուտքի մուտքը սիրիական շուկա, քանի որ դա կարող էր կործանարար հետևանքներ ունենալ սիրիական արդյունաբերության համար: Չպետք է մոռանալ նաև, որ 1976 թ. իսլամական ելույթների սկզբնավոր-

ման պատճառներից մեկը հանդիսացավ Լիբանանյան պատերազմին սիրիական զորքերի ոչ միանշանակ մասնակցությունը¹⁰:

Սեծ ազդեցություն ունեն մաս Եգիպտոսում և Իրանում տեղի ունեցած իրադարձությունները, Մաուդյան Արաբիայի քարոզի ազդեցությունը, ինչպես մաս Իրաքի և Հորդանանի կառավարությունների գործողությունները:

7. Հռեքանական.

Սեփական քաղաքակրթության «ուկե դար» վերադարձի արևելյան ժողովուրդների ձգտումը երկար թերագնահատվում էր գիտնականների կողմից, սակայն այդ զգացումը միշտ էլ շատ ուժեղ է եղել, ինչը հաստատվում է շատ ժամանակակից տեղեկեցությունով: Այս ձգտումն ուղեկցվում է արժեքային համակարգի ճգնաժամով: Արևմտքի մշակութային ազդեցությունը ցավագին է ընկալվում արաբական ժողովուրդների կողմից, իսկ պետությունների համար ճգնաժամային իրավիճակում այդ զգացումը միշտ ավելի սուր է դառնում: Տեղի է ունենում հին արժեքների փլուզում, իսկ նոր համակարգային որակ ունեցող կառույցները նույնպես ներմուծվում են արևմտյան ուժերի կողմից, ինչը չի կարող չհանգեցնել պատասխան ռեակցիայի, որն արտահայտվում է սեփական իսլամական ավանդական արժեքների ընդգծմամբ: Իսկ քանի որ եվրոպական մոդեռնիզացիայի բերած բարիքները շատ հաճախ ստեղծվում են շատ նեղ հատվածի համար, իսկ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը մնում է աղքատության շեմին, ապա պարզ է, որ նորամուծություններից դժգոհության նոր ավիք է առաջանում: Մրա հետևանքը դառնում է հին, ավանդական արաբական, ինչպես մաս կրոնական արժեքների իդեալականացումը և նրանց հասնելու ձգտումը:

Այսպիսով իսլամական արմատականության առաջացման և հզորացման համար գոյություն ունեն մի շարք գործոններ, և Միջին և Բնորոշ է դրանց բարդ համակցությունը: Չնվազեցնելով այլ գործոնների ազդեցությունը՝ ընդգծենք, այնուամենայնիվ, մի քանիսը, որոնք մեր կարծիքով առավել կարևոր են Միջին համար՝ գաղափարական վակուումի լրացում, արտաքին ուժերի ազդեցություն և Մուսուլման եղբայրների կողմից միակ ռեալ ընդդիմության դերի ստանձնում երկրի քաղաքական կյանքում: Իսկ ամենակարևոր գործոն կարելի է համարել սիրիական իսլամիզմի հակաալավիական էությունը:

MANUKYAN SUREN

RADICAL ISLAMISM IN SYRIA

(Summary)

The activization of radical Islamism in Syria was taken place in 1976-82. There was a number of the factors, which can be divided into the following groups: ideological, economic, demographic, confessional, internal, external, psychological.

All the factors are equally influential but it is necessary to allocate such as filling of ideological vacuum, influence of external forces and assignment of a role of unique legal opposition in political life of Syria. And as the most important factor is anti-alawi essence of Syrian Islamism.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. A.Hinnebusch Raymond, Authoritarian Power and State Formation in Ba`thist Syria: Army, Party, and Peasant, 1990, p.279.
2. Abd-Allah, Unar F. The Islamic Struggle in Syria, Berkeley, 1983.
3. Рынки Ближнего Востока (Условия внешнеэкономической деятельности) М., 1997, с.24.
4. IDB Summary Demographic Data for Syria из U.S. Census Bureau, International Data Base. <http://www.census.gov/ipc/www/idbnew.html>
5. Zisser Eyal Clues to the Syrian Puzzle // The Washington Quarately, 23-2, Spring 2000, p. 85.
6. Ayubi N.N.M. The Politics of the Militant Islamic Movements in the Middle East // Journal of International Affairs, 1982/83 vol 36 No 2, p.280.
7. Robinson Glenn E., Elite Cohesion, Regime Succession and Political Instability in Syria // Middle East Policy, VolumeV, Number 4, January, 1998.
8. Е.Я.Сатановский, Израиль в мировой политике: вероятные стратегические противники и стратегические партнеры, М, 1991, с..56.
9. Zisser Eyal, Appearance and Reality: Syria's Decisionmaking Structure // MERIA.
10. R.Hrair Dekmejian, Islam in Revolution. Fundamentalism in the Arab World, Syracuse, NY, 1995, p. 108-109.

ԻՍԿԱՆՂԱՐՅԱՆ ԳՈՀԱՐ

1953 թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ «ԱՅԱԲՍ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ

Հայտնի է, որ այսօր Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների միջև գոյություն չունեն դիվանագիտական հարաբերություններ, դրանք խզվեցին 1980 թվին: Կարելի ասել, որ դրա արմատները ձգվում են դեպի 20-րդ դարի կեսերը: 1953թ. Իրանում տեղի ունեցած դեպքերը խորը ազդեցություն են թողել Իրանա-ամերիկյան հետագա հարաբերությունների վրա:

Ըստ Ս.Կ. Ֆարսունի, Իրանի ժողովրդի ատելությունը շահի և Միացյալ Նահանգների հանդեպ արդյունքն էր համընդհանուր այն հիշողության, որը կապված էր 1953թ. ԿՀՎ-ի աջակցությամբ իրականացրած հեղաշրջմանը և դրան հաջորդող ամերիկյան միջամտությանը Իրանի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական կյանքին¹:

Դեռևս 1947թ. ԱՄՆ-ում ընդունված ազգային անվտանգության մասին օրենքի հիման վրա ստեղծվեց Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը: 1947թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ ԿՀՎ-ի ստեղծումից 2 ամիս հետո, ԱՄՆ-ի ազգային անվտանգության խորհուրդը ընդունեց խիստ գաղտնի հրահանգ 5412/2-համարով, որով ԿՀՎ-ին իրավունք էր վերապահվում գաղտնի գործողություններ իրականացնել օտար երկրներում, եթե դա բխում էր Միացյալ Նահանգների անվտանգության շահերից: Հրահանգում նշված էր, որ գաղտնի գործողությունները պետք է իրականացվեն այնպես, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը անհրաժեշտության դեպքում կարողանա հրաժարվել դրանցից²:

ԿՀՎ-ի առաջին խոշոր և ըստ էության փորձնական քայլը այս ուղղությամբ հանդիսացավ 1953թ. Իրանում պետական հեղաշրջման կազմակերպումը, որի արդյունքում Միացյալ Նահանգներին անբարեհաճ՝ Իրանի կառավարությունը իշխանազրկվեց:

1951թ. Իրանի նավթի ազգայնացման պատճառով երկրում առաջացած ծայրահեղ լարված իրավիճակի լուծման միակ ուղին ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան 1953թ. համարում էին պետական հեղաշրջումը, որով իշխանանկ կանեին վարչապետին, որը ոչ մի կերպ չէր համաձայնվում

անգլո-ամերիկյան պայմանների հետ, քանզի դա չէր բխում իր երկրի շահերից: Հեղաշրջման մասին առաջին անգամ խոսեցին Անգլիայում, երբ 1952թ. հոկտեմբերի 22-ին Մ. Մոսադեդը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի հետ: Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին, ապա 1953թ. ԱՄՆ-ի նախագահ դարձավ Հանրապետական կուսակցությունից Դ.Դ. Էյզենհաուերը, իսկ նրանց ավանդականորեն աջակցում էին խոշոր նավթային ընկերությունները: Նորընտիր նախագահի վարչակազմում դժվար էր գտնել քաղաքական գործչի, որը կապված չլիներ խոշոր նավթարդյունաբերողների հետ, ուստի նրանց շահերից էլ էր բխում Իրանի կառավարության բարձր պաշտոններում տեսնել ԱՄՆ-ին բարենհան քաղաքական գործիչների: Եվ քանի որ ԱՄՆ-ը դեմ էր արտահայտվել Իրանի նկատմամբ ուժ գործադրելու՝ Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերին, զգուշանալով Խորհրդային Միության անկանխատեսելի քայլերից, նրանք համատեղ որոշեցին կազմակերպել գաղտնի գործողություն և այդ ճանապարհով լուծել ծառացած խնդիրները:

Նախնական առաջարկը Այաքսի իրականացման համար ստացվեց Բրիտանական հետախուզությունից այն բոլոր անհաջող ջանքերից հետո, երբ Մոսադեդը, այնուամենայնիվ, չհերքեց Անգլո-իրանական ընկերության ազգայնացման խնդիրը: Բրիտանացիների հիմնավորումը այս հարցում պարզ էր. վերստանալ ԱԻՆԸ-ի նավթային կոնցեսիան: Դա Միացյալ Նահանգներին չէր մտահոգում. նրանց հուզում էր ազդեցության բացահայտ փոխարինման սպառնալիքը ի օգուտ Ռուսաստանի³:

Հարկ է նշել, որ Բրիտանական հետախուզությունը գործողությունը անվանել էր «Բուք» («Boob»), սակայն հակամոսադեդյան գործողությունը ամերիկացիները կոչեցին «Այաքս» («Ajax»)՝⁴:

Մոսադեդը բազմիցս հասկացնում էր, որ եթե այս խնդրի ժամանակ ԱՄՆ-ն չաջակցեն Իրանի կառավարությանը, ապա Իրանը ստիպված կլինի համագործակցել սոցիալիստական ճամբարի երկրների հետ:

Գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել վկայությունների, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Էյզենհաուերը սարսափում էր տեսնել Իրանը կոմունիստական ազդեցության տակ, որով էլ փորձում են բացատրել կազմակերպած հեղաշրջումը: Եվ դրա լավագույն ապացույցը նախագահ Էյզենհաուերի խոսքերն են. «ԱՄՆ-ի կառավարությունը կդիմի անհրաժեշտ միջոցների, որպեսզի կանխի կոմունիստական վտանգն Իրանում»⁵:

1952թ. հոկտեմբերից մինչև 1953թ. ապրիլ Իրանի կառավարությունը բացահայտեց Մոսադեդի դեմ կազմակերպված 3 դավադրություն: Օրեցօր Մոսադեդը մեծացնում էր իր լիազորությունները՝ փորձելով սահմանափակել շահիներ: «1953թ. փետրվարին Մոսադեդը առաջարկեց ինձ առժամանակ հեռանալ երկրից, - գրում է շահ Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավ-

վին... առաջարկեց, որ ես ուրիշի անվան տակ անցնեմ Իրաքի սահմանը և այնտեղից հեռանամ Բեյրութ: Բայց, ինչ որ կերպ հեռանալու մեր ծրագրի մասին տեղեկացվեց ժողովուրդը, որն էլ անմիջապես դուրս եկավ փողոց՝ արտահայտելով իր նվիրվածությունը գաեին: Այսպիսի աջակցություն տեսնելով՝ ես որոշեցի մնալ»⁶:

Գործնականում հեղաշրջումը նախապատրաստեց Մերձավոր և Միջին Արևելքում ԿՀՎ-ի ռեզիդենտ 37-ամյա Քերմիտ (Կիմ) Ռուզվելտը, 1901-1909թթ. ԱՄՆ-ի նախագահ Թեոդոր Ռուզվելտի թոռը:

1952-1953թթ. ընթացքում Բրիտանիայի հետախուզության աշխատակիցները ժամանեցին Վաշինգտոն՝ քննարկելու ծրագիրը: Առաջին այցի ժամանակ անգլիացիները և ԿՀՎ-ի աշխատակիցները բացառապես քննարկեցին գործարքը⁷:

Կիմ Ռուզվելտին աջակցում էին ԱՄՆ-ի դեսպանատան 5 աշխատակիցներ, որոնք ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչներն էին, և 7 իրանցիներ, որոնց կազմում գործում էին Իրանի հետախուզության բարձրաստիճան 2 պաշտոնյաներ: Նրանք իրար հետ կապվում էին միջնորդների միջոցով ջանալով հնարավորության սահմաններում խուսափել անձնական շփումներից⁸: Էյզենհաուերի վարչակազմը Ա.Դալլեսի երաշխավորագրերի համաձայն լիովին հաստատեց հեղաշրջման ծրագիրը, և այն իրականացնելու «պատիվը» ստացավ Զ.Ռուզվելտը: Հեղաշրջման ծրագրի քննարկման ժամանակ պետքարտուղար Դալլեսը ասաց, որ. «Եթե ռուսները կարողանան վերահսկել Իրանը, ապա նրանք կվերահսկեն նաև Պարսից Ծոցը: Դա նրանց վաղեմի երազանքն է»⁹: Իսկ դա անընդունելի էր ԱՄՆ-ի համար: Մակայն կար մի խնդիր, որ հուզում էր պետքարտուղար Դալլեսին. «Մենք պետք է հիշենք, որ Կիմն անձամբ ծանոթ է Նորին Կայսերական Մեծությանը: Եվ նա շատ նշանավոր ընտանիքից է: Եթե նա կարողանա հեռու մնալ տեսադաշտից և խուսափի իրեն ճանաչող մարդկանց հետ հանդիպումներից, հատկապես շահից, ես հակված եմ մտածելու, որ ամեն ինչ շատ լավ կանցնի»¹⁰:

Ա.Դալլեսը չէր կարող իրեն հաշիվ չտալ, որ խաղաքարտի վրա է դրված ոչ միայն ԱՄՆ-ի հեղինակությունը՝ որպես գերտերություն, ԿՀՎ-ի վարկը, որը ուժ էր հավաքում և փորձում էր մտնել ընդարձակ միջազգային թատերաբեմ, այլև իր սեփական հեղինակությունը՝ որպես հետախուզության ղեկավար, և ընդհանրապես իր հետագա քաղաքական ապագան: Ծրագիրը լրջորեն ուսումնասիրելուց հետո Ա.Դալլեսը այն ներկայացրեց պետքարտուղար Ջ.Բ.Դալլեսին:

Զ. Ռուզվելտը 1953թ. մարտին կարճատև այցով գաղտնի ժամանեց Իրան, որպեսզի տեղում ուսումնասիրի նախատեսվող հեղաշրջման մանրամասները: Գործողության ծրագիրը հաստատել էին պետքարտուղար Ջոն Ֆոսսերի Դալլեսը, իր եղբայրը՝ ԿՀՎ-ի տնօրենը, և պետքար-

տուղարի տեղակալ՝ ԿՀՎ-ի նախկին տնօրեն գեներալ Ուլտեր Բեդելլ Մմիթը: Էյզենհաուները լիովին համաձայն էր նրանց հետ: Սակայն ծրագրի անհաջողության դեպքում նախագահը, ինչպես նաև պետքարտուղարը և ԿՀՎ-ի տնօրենը, հերքելու էին իրենց առնչությունը հեղաշրջման կազմակերպմանը: Հեղաշրջումը, գաղտնագրված էր «Այաքս» անվան տակ¹¹:

Հուլիսի վերջին Ռուզվելտը կեղծ անձնագրով Բադդադից կրկին ժամանեց Իրան: Այդ գործում նրան օգնում էին Իրանի արքունիկը և պաշտոնաթղ սպայակույտը գեներալ Ֆազլուսի Ջահեդիի գլխավորությամբ: Դավադրության ժամանակ գործում աջակցություն ցուցաբերեց նաև Ջահեդիի որդին՝ Իրանի ապագա դեսպանը Վաշինգտոնում:

Ունենալով ընդարձակ ցանց՝ թագավորական սպաները աշխատում էին անկայուն վիճակի մեջ դնել կառավարությունը: Նրանք զենք էին մատակարարում ապստամբ ցեղերին, հատկապես շահսեվենսիներին, բախթիարներին, աֆշարներին և թուրքմեններին: Նրանք հարաբերություններ հաստատեցին ոչ միայն հայտնի պահպանողական հոգևորականների, ինչպիսիք էին այսթուլա Բեհբեհանին և այսթուլա Բորուջերդին, այլև Ազգային ճակատի պառակտիչների՝ մասնավորապես Ջաշանիի, Դոմաթաբադիի, Մաքքիի, Բադայի և Շայեբանի հետ¹²:

1953թ. հուլիսին Ջ.Ֆ.Դալլեսը արտահայտեց ԱՄՆ-ի հակակրանքը Իրանի կառավարության հանդեպ. «Մենք գտնում ենք, որ ամենար և համագործակցել Մոսադեդի հետ, և ցանկացած նոր՝ ոչ կոմունիստական կառավարություն, որ Իրանում իշխանության գլուխ կգա, մեզ համար ավելի գերադասելի է, քան այսօրվա կառավարությունը»¹³: Մեկ այլ հանդիպման ժամանակ պետքարտուղարը հայտարարեց. «Դժ կառավարությունն անհանգստացած է Իրանում կոմունիստական կուսակցության անօրինական գործունեությամբ և Իրանի կառավարության անուշադրությամբ: Այդ զարգացումները անկասկած ավելի կդժվարացնեն ԱՄՆ-ի օգնության տրամադրումն Իրանին»¹⁴:

Հեղաշրջման վերջին մանրամասները ճշտելու համար 1953թ. օգոստոսին Ա.Դալլեսը այցելեց Շվեյցարիա, որտեղ հանդիպեց Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հենդերսոնին: Դեպի շվեյցարական Ալպեր ուղևորվեցին նաև Իրանի ղեկավար շրջաններից մի շարք այլ ազդեցիկ դեմքեր, որոնք 1953թ. փետրվարի 23-ին, զինվորականության կողմից Մոսադեդի դեմ կատարած անհաջող դավադրությունից հետո, հեռացել էին երկրից՝ հանգրվան գտնելով Հռոմում: Դրանց թվին էր պատկանում նաև շահի երկվորյակ քույրը՝ Աշրաֆ Փահլավին, որը բավականին աշխույժ մասնակցություն էր ունենում երկրի քաղաքական իրադարձություններին:

Իրադարձություններից մի քանի օր առաջ Իրանում ԱՄՆ-ի ռազմական խորհրդականների խմբի ղեկավար գեներալ Մակկյուտը գաղտնի

հանդիպում ունեցավ գեներալներ Ֆ.Ջահեդիի, Շահբախտի, Ահմեդի և մյուսների հետ, որոնց համձնարարված էր վստահելի սպանների միջոցով Թեհրանի կայազորը միտել Մոսադեդի դեմ ելույթներին: Այդ նույն ժամանակ գեներալ Շվարցկոպֆը իր վրա էր վերցրել զինվորական վերնախավի նախապատրաստումը խռովությանը¹⁵: Բայց ի վերջո, ինչպես հավաստիացնում է արևմտյան մամուլը, գործողությունը քիչ էր մնում ծախողվել տեղական մասնակիցների անփութության պատճառով:

1332թ. Օրդիբեհշտ 1-ին, օտարերկրացի վարձկանները, ովքեր իրականացնում էին «Այաքս» գործողությունը, սպանեցին բրիգադային գեներալ, ռուսականացի Աֆշար Թուսին, որպեսզի զրկեն Մոսադեդին իր ուժեղ կողմնակիցներից մեկին¹⁶:

Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավին, օգտվելով սահմանադրական իր իրավունքից, օգոստոսի 13-ին հրաման արձակեց, վարչապետի պաշտոնում Մ.Մոսադեդի փոխարեն Ֆ.Ջահեդիին նշանակելու մասին: Շահի հրամանը Ջահեդիին և Մոսադեդին պետք է հանձնեք արքայազորի գնդապետ Ն. Նասիրին: Մկզբից նա գտավ Ջահեդիին, որը Մոսադեդի ռուսականությունից շուրջ մեկ ամիս ճողոպրում էր, յուրաքանչյուր գիշեր անկացնելով տարբեր տներում: Նասիրին հանձնեց նրան վարչապետության հրամանը: Ջահեդին համաձայնվեց: Հաջորդը Մոսադեդին էր¹⁷:

Հաջորդ օրը մամուլը վարչապետին զգուշացնում էր հնարավոր հեղաշրջման մասին, որն էլ նպաստեց կանխելու օգոստոսի 16-ին նրան ձերբակալելու փորձը: Օգոստոսի 15-ին լույս 16-ին շահական զվարդիայի մի քանի սպա զնդապետ Ն.Նասիրիի գլխավորությամբ փորձեցին ձերբակալել Մոսադեդին: Վարչապետի տան շուրջը ուժեղ պահակախումբ տեսնելով՝ նրանք հայտարարեցին, որ եկել են Մոսադեդին հանձնելու շահի հրամանը: Մոսադեդը հրաժարվեց ենթարկվել հրամանին: Գնդապետ Նասիրին ձերբակալվեց:

«Ես,-գրում է շահը,- ամերիկացի իմ ընկերների աջակցությամբ, որոնց այդ օրերին միացավ ԿՀՎ-ից Ք.Ռուզվելտը և ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հենդերսոնը, արդեն կազմել էի ծրագիր անկանխատեսելի պայմանների համար: Մենք համաձայնվեցինք, որ եթե Մոսադեդը ռազմական ուժ օգտագործի՝ դիմադրելով իր հեռացմանը, ես ժամանակավորապես կհեռանամ երկրից: Մենք գտնում էինք, որ իմ մեկնումը կպարզի իրավիճակը, ցույց տալով Մոսադեդի իսկական դեմքը, երբ նա ուժ կգործադրեր, որն էլ կմիավորեր հանրային կարծիքը գահի շուրջ»¹⁸: Ռուզվելտը նույնպես կանխատեսել էր իրադարձությունների այդպիսի ընթացքը և դեռ ազատության մեջ գտնվող շահամետ սպաններին թաքցրել ԿՀՎ-ի ռեզիդենտի տանը:

Լուսաբացին Մոսադեդը ելույթով հանդես եկավ և հայտարարեց, որ իրեն տապալելու՝ շահի ծրագիրը անհաջողության է մատնվել: 20 րոպե

անց շահը և թագուհի Սորայան փոքրիկ ինքնաթիռով սկզբից մեկնեցին Ռամսար, իսկ այնտեղից՝ Իրաք: «Իրաքի թագավորը և ես հին ընկերներ էինք: Մոսադեղի արտաքին գործոց նախարար Ֆաթեմին հեռագրեց Բաղդադում մեր դեսպանին՝ կարգադրելով ձերբակալել ինձ: Աներևակայելի էր, նա ջանաց ի կատար ածել այդ առաջադրանքը, բայց իհարկե անարդյունք»¹⁹:

Ամենայն հավանականությամբ շահը կարծում էր, որ այլևս չի վերադառնա հայրենիք: Ի հակառակ նրան Միացյալ Նահանգների նախագահը համոզված էր, որ շահը կվերադառնա: Այնուհետև Մոհամմեդ Ռեզան Բաղդադից մեկնեց Հռոմ, որտեղ մնաց ընդամենը երկու օր:

Այս ամենից բորբոքված՝ հակամիապետական տրամադրություններ ունեցող զանգվածները «Իրանի Ազգային կուսակցության» աջակցությամբ բողոքի ձայն բարձրացրին: Երթի ժամանակ նրանք մայրաքաղաքում քանդեցին շահերի արձանները: Ենթադրվում է, որ այդ ժամանակ Մ.Մոսադեղը սխալ քաղաքականություն վարեց իր կողմնակիցների նկատմամբ՝ ուժ գործադրելով ցուցարարների դեմ: Հարյուրավոր մասնակիցներ, ովքեր Մոսադեղի գաղափարական համակիրներն էին, բանտ նետվեցին: Այս ամենից հետո նրանք բնականաբար երես թեքեցին Մոսադեղից: Օգոստոսի 18-ին բանտից ազատվեցին այն քաղաքացիները, որոնք մեղադրվել էին նախկինում Մոսադեղի դեմ դավադրություններին աջակցելու համար: Նրանք հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 19-ին, միացան այս անգամ արդեն հաջողված հեղաշրջմանը: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Մ.Մոսադեղը քաջատեղյակ էր հեղաշրջման մասին և իրավիճակից այլևս ելք չտեսնելով՝ որոշեց այս ճանապարհով հեռանալ քաղաքական ասպարեզից: Ըստ արևմտյան մամուլի՝ Մոսադեղին աջակցող կոմունիստական «Թուղե» կուսակցությունն ուներ իր սեփական ծրագիրը, որն իրականացնելու համար օգտվում էր Մոսադեղի ազգայնացման քաղաքականությունից: Համաձայն արևմտյան հեղինակների՝ «Թուղե» կուսակցությունը ծրագրել էր շահին վտարել երկրից, այնուհետև ամրապնդել իր դիրքերը և Խորհրդային Միության ջանքերով հեռացնել Մոսադեղին իշխանությունից, որից հետո Իրանը կհայտնվեր իրենց վերահսկողության ներքո: Եթե սա համապատասխանում է իրականությանն, ապա վարչապետն իր կառավարման վերջին օրերին, ամենայն հավանականությամբ, տեղեկացվել էր դրա մասին: Այս պարագայում հասկանալի, թե ինչու օգոստոսի 17-18-ին նա ճնշում գործադրեց ցուցարարների վրա, որոնք հրահրվել էին Իրանի ազգային կուսակցության և «Թուղեյի» կողմից: Այս առիթով կարելի է հիշատակել 1953թ. սեպտեմբերի 18-ի ֆրանսիական «Մոնդո» թերթի հրապարակումը, ըստ որի «Մոսադեղի համար նախընտրելի էր ցանկացած այլ լուծում, բացա-

ռությանը խիստ ձախերի հաջողությունից...Նա նախընտրեց հեռանալ, քայց չաջակցել նրանց»:

Այս փաստի մասին գրում է նաև Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին «Պատասխան պատմությանը» իր գրքում, որտեղ նա վկայակոչում է. «Կոմունիստները ծրագրել էին սկզբից օգտագործել Մոսադեղին՝ ինձ զահրնկեց անելու համար: Հետո հայտնաբերվեցին Թուրեի թերթիկները, որտեղ ցույց էր տրվում, որ իմ արտաքսումից երկու շաբաթ հետո Մոսադեղը կհեռացվեր: Ես տեսել եմ փոստային նամականիշ, որը տպվել էր Իրանի Ժողովրդական Հանրապետություն անունով: Տեղյակ լինելով, որ ժողովուրդը իր կողքին չէ, «Թուրեն» ընդհատակ անցավ: Չպետք է մոռանալ, որ մի քանի ամիս առաջ մահացավ Ստալինը, և Սովետական Միության ռազմավարությունը ենթարկվեց մի շարք նշանակալի փոփոխությունների»²¹: Կարծում ենք, որ հենց այդ փաստը մեծապես նպաստեց ԿՀՎ-ի գործողության հաջողությանն Իրանում:

Իսկ մեկ այլ գրքում շաեղ գրում է, որ թուրքական սպաները ձերբակալվելուց հետո խոստովանել են առ այն, որ «մտադիր են եղել Մոսադեղի ձեռքով Փեհլի Դինաստիան ոչնչացնելուց յետոյ, պետական հարվածով վերջ տալ նրա կեանքին և ինչպես ընդունած է այլ երկրներում, Իրանում նմանապես հաստատել կոմունիստական իշխանություն»²²:

Օգոստոսի 17-ին Թեհրան վերադարձավ ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հենդերսոնը: Նա անմիջապես այցելեց վարչապետին և հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը կխոչընդոտի նրա իշխանությանը՝ պնդելով, որպեսզի նա անմիջապես հրաժարական տա:

Օգոստոսի 18-ին իրադարձությունները այլ ընթացք ստացան: Հակամոսադեղյան թերթերը տպագրեցին շաեի հրամանը՝ Ձահեղիին վարչապետ նշանակելու մասին և մի շարք հայտարարություններ, որ նա արել էր Բաղդադում: Հետո հակակառավարական ցուցարարները առաջին անգամ դուրս եկան փողոց և գրոհեցին բանտերի վրա: Գնդապետ Նասիրին ազատ արձակվեց և գլխավորեց արքայազմը: Օգոստոսի 19-ին հակամոսադեղյան ալիքը նոր ուժ հավաքեց²³:

Հարկ է նշել, որ այս օրերին մոսրացավ Մոսադեղի համակիրների՝ երբեմնի սովոր բանակը, որտեղ հիմնականում ընդգրկված էին ուսանողներ, հոգևորականներ և մտավորականներ: Դա տեղի ունեցավ «Թուրեն» կուսակցության մի շարք սխալների հետևանքով:

Տեղի ունեցան իրար հաջորդող երկու զարգացումներ, որն էլ վճռական դարձավ Մոսադեղի համար: Առաջինը Թուրե կուսակցության հակազդեցությունն էր, որը գործում էր արագ, որպեսզի ընդունելի գերազանցության հասնի անգլո-ամերիկյան անհաջող ճնշումների համեմատ: Թուրեի առաջնորդները ակնհայտորեն հավանություն էին տալիս համընդհանուր ցույցերին ընդդեմ Փահլավիների: Բայց ցուցարարները

միևնույն ժամանակ հարձակվեցին կրոնական խորհրդանիշների՝ ներառյալ մզկիթների, վրա... Օգտվելով այդ սխալից, Միացյալ Նահանգների երկու գործակալներ կաշառեցին մի շարք մարդկանց, որոնք էլ միացան բազմությանը և դռնեցին կրկին հարձակվել կրոնական խորհրդանիշների վրա: Անհնարին է գնահատել նրանց գործունեության կարևորությունը: Բայց պարզ է, որ Թուրքն սխալվեց իր հաշվարկներում, որն էլ պարտության բերեց նրանց՝ հաղթական անիվը վճռականորեն շրջելով դեպի Ջահեդին: Օգոստոսի 18-ի գիշերը Մոսադեդը հրամայեց ոստիկանությանը հարձակվել Թուրքի ցուցարարների վրա:

Ամերիկյան դեսպանի հետ այն ճակատագրական հարցազրույցից հետո, ըստ որի ԱՄՆ-ը խոստանում էին օգնություն ցուցաբերել, եթե երկրում վերականգնվի կարգուկանոն, Մոսադեդը բանակին հրամայեց մաքրել փողոցները ցուցարարներից: Որքան էլ զարմանալի է, Մոսադեդը փորձեց օգտագործել զինվորականներին՝ իր նախկին թշնամիներին, կործանելու հոծ բազմությանը, որը իր միակ պաշտպանն էր: Ջարմանալի չէր, որ ռազմական ուժերը օգտագործեցին այդ հարմար պահը՝ դուրս գալով ընդդեմ Մոսադեդի: Օգոստոսի 19-ին, մինչ «Թուրք» կուսակցությունը նահանջում էր Մոսադեդի հարվածներից, Ջահեդին Շերմանի 35-րդ տանկային դիվիզիային հրամայեց շրջափակել վարչապետի նստավայրը²³:

Հաջորդ առավոտյան բազմությունը Թեհրանի հյուսիսից շարժվեց դեպի քաղաքի կենտրոն՝ արտահայտելու իր աջակցությունը շահին: Պարզ է, որ այս բազմության հրահրողները Ռաշիդյան եղբայրներն էին, ովքեր իրենց կողմն էին ներգրավել ռազմական գործիչների, հոգևորական առաջնորդների, որոնք արդեն կաշառվել էին, որպեսզի իրենց հետևից տանեն վարձված բազմությանը²⁴:

Հեղաշրջման երկրորդ փորձն արվեց 1953թ. օգոստոսի 19-ին: Ռուզվելտի լրտեսների մեծ մասը թափառող արտիստների անվան տակ Թեհրանի կենտրոնում երթ կազմակերպեցին: Անկարգության յուրաքանչյուր մասնակցի տրվեց դրամական պարգև:

Մոսադեդը միայն վերջին պահին որոշեց գործել և հրամայեց Թեհրան մտցնել կառավարությանը դեռ հավատարիմ զորքեր: Այդ ընթացքում Ռուզվելտը իրադարձությունների մեջ ներքաշելով ավելի ու ավելի շատ մարդկանց՝ արագացրեց հարձակումը: Իրանում ԱՄՆ-ի ռազմական գործունեության մասին պատմում է ամերիկացի գեներալ Մոյտուարտը: «Մենք,- հայտարարել է նա,- Իրանի զորքին արագ մատակարարեցինք հանդերձանք, էլեկտրագեներատորներ, դեղորայք, որպեսզի նրանք հարմար պահին աջակցեն շահին: Հրացանները, որոնք զինվորների ձեռքին էին, բեռնատար մեքենաները և զրահամեքենաները, որոնցով նրանք տեղափոխվում էին, կապի միջոցները՝ այդ ամենը մենք էինք

տվել: Եթե մենք դա չանեինք, հավանական է, որ կառավարության ղեկի մոտ կանգնած լինեին ԱՄՆ-ին ոչ բարեկամաբար տրամադրված անձինք: Ռուզվելտը երկրում գործում էր կեղծ անունով: Միայն երեք իրանցի զիտեր նրա իսկական անունը և այն, թե ինչով է նա զբաղվում: Նրանցից մեկը շահն էր: Օգոստոսին Ռուզվելտը շահին «խորհուրդ» տվեց հեռացնել Մոսադեդին իշխանությունից և վարչապետ նշանակել Ջահեդդինին:²⁵ Այդ օրերին Թեհրան ժամանեց նաև բրիգադային գեներալ Ն. Շվարցկոպֆը, որի ղեկավարության ներքո մի քանի տարի առաջ ձևավորվել էին իրանական ոստիկանությունը և ժանդարմերիան: Նա իր այցը բացատրեց հին ընկերներին տեսակցելու պատճառաբանությամբ: Միաժամանակ նա գաղտնի հանդիպումներ ունեցավ շահի և Ջահեդդինի հետ:²⁶ Դրանից առաջ Շվարցկոպֆը այցելել էր Պակիստան: Նույն ժամանակ Պակիստան էր այցելել նաև Ալի Ռեզան՝ շահի եղբայրը:²⁷

ԿՀՎ-ի նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյա Հարի Ռոզիցկին իր «ԿՀՎ-ի գաղտնի գործողությունները» գրքում վկայում է, որ. «1953 թ. օգոստոսի հեղաշրջումը ղեկավարվում էր ԿՀՎ աշխատակիցներից բաղկացած ոչ մեծ խմբի կողմից, որոնք գործում էին Թեհրանի նկուղներից, որին նախորդել էր քարոզարշավ շատ պարզ թեմայով՝ եթե Մոսադեդի հակաշահական ուժերը մնան իշխանության գլուխ, ապա Մովետական Միությունը և իրանական կոմունիստները (Թուղե կուսակցությունը) կգրավեն երկիրը...» ԱՄՆ-ի կազմակերպած հեղաշրջման իսկական պատճառները Մովետական ուղեծրից դուրս գտնվող կառավարության նկատմամբ, ցույց էին տալիս, թե որքան հեշտությամբ Վաշինգտոնը «ազգայնականությունը» շփոթում էր «կոմունիզմի» հետ: Մոսադեդի կազմակերպած Ազգային ճակատը գլխավորապես զբաղվում էր նավթային խնդիրների լուծման հարցով, և նա նույնիսկ հրաժարվեց օրինականացնել Թուղե կուսակցությունը, ինչպես նաև համագործակցել նրանց հետ: Մոսադեդը տարօրինակ մարդ էր, բայց ոչ կոմունիստ, -նշում է Ռոզիցկին:

Մեր կարծիքով Միացյալ Նահանգների կառավարող շրջանակները կարողանում էին տարանջատել «ազգայնականությունը» «կոմունիզմից», սակայն սա այն դեպքն էր, որ նրանք պետք է «շփոթեին» այդ երկուսը:

Հարկ է նշել, որ «Այաքս» գործողության կազմակերպման ծախսերի մասին գրականության մեջ հանդիպում ենք իրարամերժ տվյալների:²⁸

Մի շարք փաստաթղթեր ապացուցում են, որ այդ ժամանակ ԿՀՎ-ն հաջողության հասնելու համար ծախսել է ոչ ավելի քան 60.000 դոլար: Ես իսկապես չեմ կարծում, - գրում է շահը, - որ այդ գումարով հնարավոր կլիներ մի քանի օրվա ընթացքում ոտքի հանել ողջ երկիրը:²⁹

1961թ. հունիսի 24-ին «The Nation» լրագիրը հետաքրքիր փաստ ներկայացրեց Իրանում կազմակերպված հեղաշրջման վերաբերյալ, ըստ որի ամերիկյան վարչակազմը չզլացավ մեծ գումարներ և զենք մատակարարել՝ հեղաշրջումը իրականացնելու համար: Միայն Ա.Դալլիսի գերատեսչությունը Իրանի բանակի սպաներին ու պետական պաշտոնյաներին կաշառելու և Մոսադեղի դեմ քարոզարշավ ծավալելու համար հատկացրեց 19 մլն դոլ.: Ըվարցկոպֆի համար բանկում բացվեց անսահմանափակ վարկ:

Օգոստոսի 19-ին ամերիկյան զենքով, բեռնատարներով և տանկերով զինված՝ զեներալ Ջահեդիի զորամասերը մտան Թեհրան: ԿՀՎ-ի աշխատակիցների կողմից հրահանգված, շահին հավատարիմ իրանական զինվորականությունը գրավեց Թեհրանի ռադիոկայանը, գրոհեց նախարարությունների շենքերի վրա: Ընթացքում մարտեր ընթացան շահի և Մոսադեղի կողմանակիցների միջև: Ի վերջո հաղթեցին Ջահեդիի կողմանակիցները: Ժամը 14.00-ին ռադիոն հեռարձակեց Ջահեդիի կառավարության հաղթանակի լուրը: Այժմ պայքարն ընթանում էր Մոսադեղի տան շուրջ: Ի վերջո վարչապետի պաշտպանները պարտվեցին: «Ես վերադարձա Թեհրան,- գրում է շահը, -որտեղ ինձ մեծ ոգևորությամբ ողջունեցին: Իրանի ժողովուրդն անկասկած ամենուրեք աջակցում էր գահին, մինչ այդ ես ավանդական տիրակալ էի, բայց այժմ ես իսկապես ընտրված էի ժողովրդի կողմից»³⁰:

Մոսադեղը և իր համախոհները՝ Ռազավին, Շայեզանին, Ֆաթեմին, ինչպես նաև ութ բարձրաստիճան սպաներ, որոնք աջակցում էին վարչապետին, նախարարների հիմնական մասը՝ ներառյալ Աբուլ Խասեմ Ամինին, «Իրան», «Երրորդ Ուժեր» ու «Ազգային» կուսակցության առաջնորդները հանձնվեցին ռազմական դատարան:

Մահապատժի ենթարկվեցին միայն Ֆաթեմին և արդարադատության նախարար Լուֆթին, պատճառաբանելով, որ նրանք ամենից շատ էին ընկել կոմունիստական ազդեցության տակ: Ազգային Դաշակառի մյուս ղեկավար անդամների հանդեպ ավելի ներողամիտ գտնվեցին՝ դատապարտելով առավելապես հինգ տարվա ազատազրկության: Այնուամենայնիվ, «Թուղեի» նկատմամբ վերաբերմունքը առավել ծայրահեղ էր: Հաջորդ չորս տարվա ընթացքում աստիճանաբար բացահայտվեցին «Թուղեի» թաքստոցները, անվտանգության ուժերը գլխատեցին քառասուն պաշտոնյաների, ևս տասնչորսի տանջամահ արեցին, շուրջ երկու հարյուր հոգու ցմահ դատապարտեցին և ձերբակալեցին երեք հազար շարքային անդամների³¹:

Իսկ Մոսադեղը, որը փաստորեն այս ամենի հեղինակն էր, դատապարտվեց երեք տարվա ազատազրկության, որից հետո նա ցմահ մնաց տնային կալանքում: Ընդամենը մի քանի տարի բանտում անցկացրեց

նաև Մոսադեղի մեկ այլ համախոհը՝ կրթության նախկին նախարար, իսկ հետո Իրանի ազգային նավթային ընկերության կարգադրիչ-տնօրեն Մեհդի Բազարգանը:

«Ես գիտեի, -գրում է շահը,- որ նա (Ի.Գ. Մոսադեղը) դավաճանության համար անշուշտ դատապարտվելու է մահապատժի: Դրա համար ես կարգադրեցի դատարանին հաշվի չառնել նրա գործողությունները ընդդեմ ինձ: Երեք տարվա բանտարկությունից հետո, Մոսադեղը ազատ արձակվեց: Նա մեկնեց Ահմադ-Աբադ՝ Թեհրանից արևմուտք գտնվող իր կալվածքը, և այնտեղ էլ 1967թ. կնքեց իր մահկանացուն: Ես ի վիճակի չէի կանխել Մոսադեղի արտաքին գործերի նախարար Ֆաթեմիի գլխատումը, քանի որ նա կոմունիստ էր: Այնուամենայնիվ ես ամձամբ ֆինանսապես ապահովեցի նրա ընտանիքի գոյատևումը: Այս աջակցությունը դադարեց, երբ տիկին Ֆաթեմին, որը բնակվում էր Լոնդոնում, վերադարձավ Իրան՝ աջակցելու Խոմեյնիին»³²:

Հետևյալս իրագործված այս հեղաշրջումը կարելի է մեկնաբանել երկու փաստարկներով՝ Ազգային ճակատում ավանդական և միջին խավի միջև տեսակետների տարածայնությունների խորացմամբ և քաղաքային վարչակազմից զինվորական կորպուսի օտարացումամբ³³:

Միայն 1976թ. ԱՄՆ-ի հետախուզական մարմինների գործերի հետաքննությամբ զբաղվող Մեմատի հատուկ հանձնաժողովը պաշտոնապես հաստատեց, որ միջամտել են Իրանի ներքին գործերին. «1953-1954թթ. ԿՀՎ-ն իրականացրել է երկու առավել հանդուգն գործողություններ. առաջինը Իրանում՝ Մոհամմեդ Մոսադեղի կառավարության դեմ, և երկրորդը Գվատեմալայի նախագահ Ջակոբո Արբես Գուսմանի դեմ: Երկու գործողություններն էլ անցկացվել են արագ և փաստորեն առանց արյունահեղությունների, դրանց իրականացումը թույլ տվեց իշխանությունից հեռացնել կոմունիստամետ համարվող երկու առաջնորդների և նրանց փոխարինել արևմտամետ կողմնորոշում ունեցող գործիչներով»³⁴:

ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ղեկավար մարմինները կարծում էին, որ այս հեղաշրջումը պետք է դաս հանդիսանա Մերձավոր և Միջին Արևելքի մյուս բոլոր երկրների համար: Այդ կապակցությամբ «Նյու Յորք Թայմսը» գրել է,- «Չնայած Իրանի նավթի շուրջ ծագած խնդրի լուծումը թանկ նստեց բոլոր մասնակիցների վրա, սակայն այն փայլուն օրինակ կհանդիսանա հարուստ ռեսուրսներ ունեցող, թույլ զարգացած երկրների համար: Նրանք համոզվեցին, թե որքան թանկ վճարեց Իրանն իր մոլեռանդ ազգայնամտության համար»³⁵:

«Այաքս» գործողության շնորհիվ Միացյալ Նահանգներն երեք ձեռքերում ունեցան. «1950-ական թվականներին մեծացավ Իրանի կախվածությունը ԱՄՆ-ից և ավելին՝ այն մերձեցավ արևմուտքի հետ, Իրանը

ակնհայտորեն բացառում էր կոմունիզմը, և ավանդական անգլո-ռուսական մրցակցությունը փոխարինվեց ամերիկա-սովետական մրցակցությամբ»³⁶.

Քերմիտ Ռուզվելտի կատարած «փայլուն» աշխատանքը ըստ արժանավայել գնահատվեց Միացյալ Նահանգների կառավարության կողմից: Հետախուզությունից հեռանալով՝ նա ծառայության անցավ «Գաղֆ Օյլ Քորպորեյշնում», որտեղ 1960թ. արդեն զբաղեցնում էր փոխ-նախագահի պաշտոնը: Բարձր գնահատելով հեղաշրջման ժամանակ նրա վաստակը՝ արևմտյան մամուլը Ռուզվելտին տվեց «պարոն Իրան» մականունը³⁷: Իրանի շահը նույնպես բարձր գնահատեց Քերմիտ Ռուզվելտի աշխատանքը, ասելով, որ. «Իմ գառի համար պարտական եմ Աստծուն, իմ ժողովրդին, իմ զորքին և Ձեզ»³⁸:

1953թ. կրկին տիրանալով գառին՝ շահը բոլոր միջոցներով ամրապնդեց իր իշխանությունը: Միապետության հաստատման և Իրանի ժողովրդի նկատմամբ զանգվածային հաշվեհարդարի հիմնական զենքը դարձավ 1957թ. Իսրայելի հետախուզության ծառայության, ԿՀՎ-ի և Ֆեդերալ հետախուզական բյուրոյի, ինչպես նաև Ֆրանսիայի ու Անգլիայի աջակցությամբ ստեղծված մոր գաղտնի ոստիկանությունը, որը կոչվեց Ազգային անվտանգության և տեղեկատվության կազմակերպություն: Շուտով բոլորին քաջ հայտնի դարձավ ՍԱՎԱԿ հասպտակը (Սազման-ե էթթիլա՝ աթ վա Ամնիյաթ-ե Քեշվար)³⁹: Հազարավոր մարդկանց, ում կասկածում էին հակաշահական ընդդիմության մեջ, ՍԱՎԱԿ-ը բանտ էր նետում և չլսված տանջանքների ենթարկում: Հատկապես դաժան հալածանքի ենթարկվեցին «Թուղեի» անդամները, որոնք ստիպված ընդհատակ անցան: 360 հազար քաղքանտարկյալներ գլխատվեցին կամ խոշտանգումներից մահացան ՍԱՎԱԿ-ի բանտախցերում:

Կարելի է վստահ ասել, որ Մ.Մոսադեի կառավարության տապալումը ուժեղացրեց Իրանի տնտեսական, քաղաքական և ռազմական կախվածությունը Միացյալ Նահանգներից: Դրան հասնելու համար ԱՄՆ-ը առաջին հերթին հոգաց ամրապնդելու շահի դիրքերը և բարձրացնելու նրա հեղինակությունը, որի համար իրագործվեցին մի շարք ծրագրեր: Օրինակ՝ 1955-1956թթ. միջոցառումներ ձեռնարկվեցին Մեջլիսը «երիտասարդացնելու» ուղղությամբ. պահպանողական կալվածատեր-դեպուտատներին փոխարինելու եկան նրանց որդիները: 1957թ. շահը ձեռք բերեց «վետոյի» իրավունք, որի համաձայն կարող էր պաշտամենտական օրինագիծը հետ ուղարկել վերանայման: 1957թ. սահմվեց «Փափավի ֆոնդ» բարեգործական կազմակերպությունը, իսկ 1958թ. սեպտեմբերից շահը մի քանի անգամ մասնակցեց մամուլի ասուլիսների⁴⁰:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը հանգում ենք այն եզրակացության, որ ԱՄՆ-ն իրենց երկրի անվտանգության պահպանման քողի տակ կա-

ըող եմ միջամտել օտար երկրների ներքին գործերին, իրականացնել հեղաշրջումներ, իշխանության բերել ԱՄՆ-ի քաղաքականությանը գաղափարակից մարդկանց:

ISKANDARYAN GOHAR

ON THE OPERATION "AJAX" AUGUST, 1953, IN IRAN
(Summary)

The 1951-1953 years period was a turning point in US-Iran relations. After the nationalization of the Iranian oil industry crisis raised. Both USA and Great Britain decided that the crisis could be settled only through a coup d'état. By June 1953, the CIA devised operation "Ajax" in consultation with the SIS. The CIA chose its top agent in the Middle East Kermit Roosevelt to run the operation. As a result of that operation the government of Dr. Mohammad Mosaddegh lost its power and fell down. Only in 1976 the United States Senate assumed that the USA had interfered in internal affairs of other countries.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Samih K. Farsoun and Mchrdad Mashayekhi, Iran Political Culture in the Islamic Republic, London and N.Y, 1992, p.237.
2. «An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. United States Senate» Washington, 1975, p.9. Տի'ու Գալև Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, стр.111.
3. Kermit Roosevelt, Countercoup The Struggle for The Control of Iran, New York, 1979, p.3.
4. The Iranian Journal of International Affairs, Tehran, 2001, No.1, p. 111.
5. М.Нишанов "Антиимпериалистическое движение в Иране (1951-1953)", Ташкент, 1973, стр. 115. Материалы по Востоку.Ташкент, 1966, стр 39.
6. Mohammad Reza Pahlavi The Shah of Iran, Answer To History, New York, 1980, p. 88.
7. Kermit Roosevelt, Countercoup..., p.119.
8. Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, стр. 121.
9. George Lenczowski, "American Presidents and the Middle East", London, 1990, p 37.
10. Kermit Roosevelt, Countercoup..., p.121-122.
11. Новое Время, N 2, 1980, стр.29.
12. Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, 1983, Princeton, New Jersey, p. 279.
13. ذوقی، رفتار سیاسی امریکا در قبال رژیم ملی شدن صنعت نفت ایران ۱۳۳۲-۱۳۳۰-۱۹۵۰-۱۹۵۰، تهران، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۷، دکتر ایرج
14. والین تانن، تاریخ مستند، روابط دو جانبه ایران و ایالات متحده آمریکا، تهران، ۱۳۷۸، ص. ۳۷۸، یونان ۱۳۸۰، ص. ۱۳۸

15. Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, стр. 122-123.
16. عبدالرضا هوشنگ مهدوی، سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی ۱۳۵۷-۱۳۰۰، تهران، ۱۳۵۸، ص ۷۱۴.
17. Answer To History, p. 89.
18. Նույն տեղում, էջ 89:
19. Նույն տեղում, էջ 90:
20. Նույն տեղում, էջ 91:
21. Ն.Կ.Մ.Սոսամանյան Ռեզա Բահլաւի, Առաքելութիւն Հայրենիքիս Համար, Թիֆլիս, 1973, էջ 217: George Lenczowski, Iran Under The Pahlavis, Stanford, 1978, p. 374.
22. Answer To History, p. 90.
23. Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, p. 280.
24. Richard W. Cottam, Iran and the United States A Cold War Case Study, Pittsburgh, 1988, p. 107-108.
25. ایننگه بهیان، پهلوی استوری، تهران، ۱۳۷۹، ص ۸۱۶.
26. Michael Kahl Sheenan, Iran The Impact of United States Interests and Policies 1941-1954, N.Y., 1968, p. 61.
27. Новое Время, N 2, 1980, стр. 29.
28. George Lenczowski, American Presidents and the Middle East, London, 1990, p. 38. ایران. Очерки новейшей истории, стр 244.
29. Answer To History, p 91.
30. Answer To History, p. 90-91.
31. Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, p. 280.
32. Answer To History, p. 91.
33. Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, p. 274-275.
34. «Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. United States Senate», Washington, 1976, p. 45.
35. The New York Times, 6 August, 1954.
36. Amin Saikal, The Rise and Fall of The Shah, New Jersey, 1980, p. 45.
37. Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, стр. 127.
38. Gary Sick, All Fall Down America's Tragic Encounter with Iran, N.Y., 1985, p. 7.
39. John L. Esposito, The Islamic Threat Myth or Reality ?, N.Y., 1995, p. 104. Ervand Abrahamian, Iran Between to Revolution, p. 419.
40. С.Л. Агаев, Иран в прошлом и настоящем, М., 1981, стр. 143-147.

ՍՏԵՓԱՆՑԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ՌԵՋԱ ՇԱՀ ՓԱՀԼԱՎԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Կրթված և բանիմաց բնակչության դաստիարակելը հասարակության շրջանում բարեփոխումներ անցկացնելու կարևորագույն գործոններից է:

Իրանում 20-րդ դարի սկզբներին՝ Փահլավիների դինաստիայի հաստատման ժամանակաշրջանում, բնակչության մեծ մասն անգրագետ էր, և այդ խնդրի հաղթահարումը դարձել էր անհետաձգելի անհրաժեշտություն: Ռեզա շահ Փահլավին բավարար կրթություն չէր ստացել, սակայն խորապես գիտակցում էր դրա արժեքը՝ կարևորելով այն որպես «ազգի երիտասարդներին և մեծահասակներին միատարրության, արդիականացման և ազգայնացման ներշնչման միջոց»: Դրանում նա տեսնում էր այն գործիքը, որի օգնությամբ կարելի էր պայքարել սնանկավատության, հետամնացության դեմ և դաստիարակել միասնական ժամանակակից ազգ»¹:

Ռեզա շահի կառավարման շրջանում կատարված բարեփոխումների մասին ամփոփ կարծիք կարելի է կազմել՝ «Փննարկելով թագավորության 16 տարիների ընթացքում նրա վարած քաղաքականությունը, կիրառած մեթոդները, սակայն նաև՝ հաշվի առնելով նրա գործունեությունը ոգեշնչող պատճառները և պայմանները: Միգուցե, դրանք կարելի է ընդհանրացնել մեկ նախադասությամբ. նա ցանկանում էր տեսնել Իրանն անկախ, հարգված այլ ազգերի կողմից, նա ցանկանում էր, որ Իրանն ինքը վարի իր արտաքին քաղաքականությունը, առանց որևիցե այլ կողմի ուղղություն ցույց տալու կամ հովանավորության, ուզում էր տեսնել Իրանը հզոր ոչ թե կայսրության հզորությամբ, այլ բնական, մարդկային և բարոյական ռեսուրսների հարստությամբ: Մա էր նրա՝ ազգայնականության պատկերացումը»²:

Ռեզա շահի քաղաքականությունը որոշ չափով կրում էր Թուրքիայի առաջնորդ Քեմալ Աթաթուրքի քաղաքականության ազդեցությունը, որի հետ նա հանդիպում է ունեցել 1934թ. Անկարայում³: Մակայն Ռեզա շահի բարեփոխումները ավելի չափավոր էին, քանի որ նրա խնդիրը բավականին բարդ էր. Թուրքիան ավելի սերտ կապեր ուներ Արևմուտքի հետ և

ավելի պատրաստ էր՝ ընդունելու բարեփոխումներ: Բացի այդ, Ռեզա շահը չէր կարող կտրուկ կերպով ընդդիմանալ հոգևորականությանը, հատկապես՝ տեսնելով, որ իր հարևան Աֆղանստանի թագավոր Ամանուլլահը գրկվել էր գահից կտրուկ բարեփոխումների պատճառով⁴: Այդուհանդերձ Իրանն արևմտականացնելու՝ Ռեզա շահի ձգտումը երբեմն հասցնում էր նրան ծայրահեղությունների, որոնցից մեկն էր օպերայի կառուցումը: Չգտելով արդիականացնել երկիրը, նա տենչում էր հզորացնել այն և միաժամանակ թուլացնել հոգևորականության ազդեցությունը: Այդ նպատակով Ռեզա շահը փորձում էր «ոգեշնչել իրանցիներին» հիշեցնելով նրանց Իրանի փառավոր անցյալը, «Շահնամն» հերոսներին, արիական ծագումը, որպեսզի նոր ավյունով և կյանքով լցնի ժողովրդին⁵:

Ազգայնական շարժումն Իրանում չստացավ այն ուժը, որը ստացել էր Թուրքիայում, սակայն այն թողեց իր կնիքը երկրի և մարդկանց վրա⁶:

19-րդ դարում Պարսկաստանի կրթական համակարգն ամբողջությամբ դարձել էր հոգևորականության մենաշնորհը: Տարրական դպրոցները՝ մաթթաբները, որտեղ դասավանդում էին ցածրաստիճան հոգևորականները՝ ախունդները, գտնվում էին հոգևորականության ազդեցության ներքո՝ չենթարկվելով պետական կամ մասնագիտական վերահսկողության: Այդ ժամանակաշրջանում ուսուցման տվյալ ձևը բավականին մեծ եկամուտ էր ապահովում ախունդների համար, և այդ էր պատճառը, որ երկրով մեկ տարածվել էին մակթաբները: Մակթաբներում դասավանդվող առարկաներն ամբողջությամբ ցույց են տալիս 19-րդ դարի Պարսկաստանի վիճակը: Հիմնական առարկաներն էին գրելը, կարդալը, գեղագրությունը: Այնուհետև աշակերտներն անգիր էին անում պարսկաարաբական չափածո բառարանը (Նիսար), Ղուրանից հսկայածավալ հատվածներ: Առավել գնահատվում էին նրանք, ովքեր անգիր գիտեին ամբողջ Ղուրանը⁷:

Բացի մակթաբներից այդ ժամանակ Պարսկաստանում տարրական կրթության այլ օջախներ չկային: Միջնակարգ ուսուցումը ամբողջությամբ մասնավոր հիմքերի վրա էր: Ուսուցիչները հիմնականում աշխարհիկ գրագիրներ էին, ովքեր դասավանդում էին աշակերտի տանը: Ուսուցման հիմքն էին կազմում գեղագրությունը, դասական գրականությունը, արաբերենի քերականությունը, հազվադեպ անցնում էին տրամաբանություն, մաթեմատիկա և երաժշտություն⁸:

Նրանց համար, ովքեր չէին պատրաստվում հոգևորական դառնալ, կրթական գործընթացը սահմանափակվում էր այդքանով: Կենդանի էին մնացել միայն հիշողությունները երբեմնի չքնաղ՝ Նիշապուրի, Թավրիզի և Բաղդադի միջնադարյան իսլամական համալսարանների փառավոր անցյալի մասին:

Բարձագույն կրթության միակ օջախներն էին Ղոմի և Սպահանի հոգևոր դպրոցները՝ մեղրեսները, որտեղ հիմնական առարկաներն էին աստվածաբանությունն, արաբերենի քերականությունը, հռետորական արվեստը, իրավագիտությունը (շարիաթ և ֆիքհ), տրամաբանությունը, թվաբանությունն, աստղագիտությունը⁹։ Սակայն երիտասարդների զգալի մասի հիմնական նպատակը գիտելիքների հարստացումն էր, այլ ոչ թե հոգևորական դառնալը։ Այս միտումը էլ ավելի ուժեղացավ 19-րդ դարի վերջում։

Դեռևս 19-րդ դարի 1-ին կեսին Պարսկաստանում սկսվել էին կրթական բարեփոխումներ։ Իրանում արևմտյան տիպի դպրոցներ հիմնելու առաջին փորձերն իրականացվեցին 19-րդ դարի կեսերին օտարերկրյա միսիոներների կողմից։ Այդ դպրոցներ կարող էին հաճախել միայն քրիստոնյաները, սակայն շուտով առաջադեմ մահմեդականների երեխաները նույնպես օգտվեցին ընձեռնված հնարավորությունից։ Ժամանակի ընթացքում դրանք մեծ կարևորություն ձեռք բերեցին՝ դաստիարակելով մի նոր սերունդ, որի ներկայացուցիչներից շատերը Ռեզա շահի կառավարման շրջանում զգալի դեր խաղացին երկրի արևմտականացման գործում։ Մինչև 1929թ. Պարսկաստանում կար շուրջ 50 օտարերկրյա դպրոց, որոնցից 25 ամերիկյան միսիոներական դպրոցներ էին¹⁰։

1851թ. վարչապետ Միրզա Թաղի խանի նախաձեռնությամբ Թեհրանում հիմնվեց աշխարհիկ տիպի առաջին ուսումնարանը՝ Դարուֆունունը¹¹, որը համապատասխանում էր ֆրանսիական լիցեին՝ ներառելով միջնակարգ և տարրական բարձրագույն կրթությունը։ Կառավարության ջանքերով 19-րդ դարի 2-րդ կեսին բացվեց ևս 2 նմանատիպ դպրոց և 2 զինվորական քոլեջ։

1898թ. Իրանի կառավարությունը հիմնեց Ազգային դպրոցների խորհուրդ, որը ներառում էր ժամանակի աչքի ընկնող մարդկանց։ Նրանց ջանքերով էլ ամբողջ երկրով մեկ հիմնվեցին աշխարհիկ տարրական առաջին դպրոցները, որոնց ծրագիրը գրեթե չէր տարբերվում մակթաբների ծրագրից։

Բարեփոխումների երկրորդ փուլը սկսվեց 1906թ. Սահմանադրական հեղափոխությունից հետո, երբ երկրում ժամանակակից կրթական համակարգ հիմնելու ուղղությամբ իրականացվեցին չափավոր քայլեր։ 1910թ. Մեջլիսն ընդունեց Իրանի կրթության մասին օրենքը և ստեղծեց Կրթական գործերով նախարարություն, որի ամբողջական անվանումն էր «Կրթության, Վաքֆի և Գեղեցիկ արվեստների նախարարություն»¹²։ 1911թ. ընդունվեց կրթության մասին հիմնական օրենքը, որով էլ ուրվագծվեցին Իրանում ժամանակակից կրթական համակարգ հիմնելու ծրագրերը։ Սակայն երկրում հոգևորականության մեծ ազդեցության

պատճառով նախատեսվող բարեփոխումներն այդ շրջանում անիրականացանալի էին:

Երբ իշխանության գլուխ եկավ Ռեզա շահը, երկրի ազգային դպրոցներում (պետական և մասնավոր աշխարհիկ) ընդգրկված էր ընդամենը 10.000 ուսանող¹³:

Ռեզա շահն իշխանության առաջին տարիներին իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր երկրում ներքին անվտանգության հաստատմանը և բանակի վերակազմավորմանը: Դա էր հիմնական պատճառը, որ ազգային գործունեության այլ հարցերով զբաղվում էին ավելի ցածր դիրք գրավող անձինք: Այդ շրջանում Կրթության նախարարության կառուցվածքը փոփոխության գրեթե չէր ենթարկվել, և դրա ազդեցությունը կրթության ոլորտում աննշան էր: Ռեզա շահի հիմնական նպատակն էր ընդլայնել կրթական համակարգը, որպեսզի այն կարողանա բավարարել ամբողջ ազգի կարիքները: Այդ ծրագիրն ի կատար ածելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ կենտրոնացված նախարարություն, որը կկարողանար իրականացնել լիարժեք հսկողություն կրթության բոլոր փուլերի վրա:

Դեռևս 1921թ. Կրթության նախարարությանն առընթեր ստեղծվել էր Կրթության գործերով զերագույն խորհուրդ, որի պարտականություններից էր Արևմտքի ուսումնական ծրագրերի լուրջ ուսումնասիրումը, ինչպես նաև իգական և արական մանկավարժական քոլեջների ծրագրերի պատրաստումը: Դա Պարսկաստանում պրոֆեսիոնալ ուսուցիչներ պատրաստելու առաջին քայլն էր: Այդ խորհրդի պարտականություններից էր նաև եկեղեցական միջոցներով ստեղծվող պետական դպրոցներին հատկացնելը, պետական միջոցների հաշվին Եվրոպա ուղարկվող ուսանողներին ընտրելը, ինչպես նաև Խորհրդին կից ենթակումիտե ստեղծելը, որը պետք է հետևեր մակթաբների գործունեությանը, սանիտարահիգիենիկ վիճակին, կարգապահությանը, իրականացվող բարեփոխումներին:

Իրանի կրթության մասին օրենքով նախատեսված չէր մանկապարտեզների հիմնադրումը, սակայն արդեն 1918թ. Թեհրանում բացվել էր առաջին մասնավոր, իսկ 1933թ.՝ պետական մանկապարտեզը: Այսուհետ մանկապարտեզները ներգրավվեցին կրթական համակարգի մեջ: Այնտեղ հաճախում էին 4-7 տարեկան երեխաներ. նրանք զբաղվում էին խաղերով, երգով, պարով, արտասանությամբ, անցնում էին թվաբանություն, իսկ վերջին տարվա ընթացքում՝ այբուբեն:

1921թ. Կրթության նախարարությունը կազմեց տարրական և միջնակարգ ուսուցման առաջին ամբողջական տասներկուամյա ծրագիրը, որն էլ իր հերթին բաժանվում էր երկու վեցամյա փուլերի՝ տարրական և միջին մակարդակների: Կրթության նախարարությունը 6-րդ, 9-րդ և 12-րդ տարվա վերջում քննություններ էր կազմակերպում: Լավագույն աշա-

կերտները վկայագրեր էին ստանում: 1927թ. Մեջլիսն օրենք ընդունեց պարտադիր և անվճար տարրական կրթության մասին, որը հիմնականում չիրագործվեց¹⁴: Տարրական դպրոցում անցնում էին պարսկերեն, արաբերեն, գեղագրություն, թվաբանություն, Պարսկաստանի պատմություն և աշխարհագրություն, ֆիզիկական կուլտուրա: Ռեզա շահի կառավարման շրջանում Իրանում տարածվեցին ընդհանուր դպրոցներ տղաների և աղջիկների համար, որոնց ուսումնական ծրագրերում կար ուղղակի տարբերություն: Աղջիկները չէին անցնում բոլոր նշված առարկաները՝ փոխարենը անցնելով կարուճակ և մկարչություն: 1936թ-ից ծրագրի մեջ մտցրեցին արվեստ և երաժշտություն¹⁵:

Միջնակարգ ուսուցումը, որը պարտադիր չէր, վճարովի էր, սակայն վարձը բավականին ցածր էր: Բացի այդ, ուսուցիչների, ցածրաստիճան պետական ծառայողների, ինչպես նաև լավ սովորող երեխաների համդեպ բացառություններ էին կիրառվում: Միջնակարգ ուսուցման վեցամյա ծրագիրը, որը բաղկացած էր երկու եռամյա փուլերից, բավականին ընդարձակ էր: Առաջին երեք տարիների առարկաները տղաների և աղջիկների համար նույնն էին. նրանք ուսումնասիրում էին Ղուրանը, արաբերեն, եվրոպական լեզու (սովորաբար ֆրանսերեն), մի շարք ճշգրիտ, հումանիտար և բնագիտական առարկաներ, ինչպես նաև հիգիենա: Տղաները անցնում էին նաև քիմիա, ֆիզիկա, իսկ առավել ընդունակները՝ նաև համրահաշիվ: Աղջիկներն այդ առարկաների փոխարեն անցնում էին տնտեսագիտություն, կարուճակ, երեխաների խնամք: Մակայն լաբորատոր պայմաններ չկային, և ուսուցումը հիմնականում տեսական բնույթ էր կրում: Հանգստի ժամերին աշակերտները զբաղվում էին խաղերով, երաժշտությամբ, և ներկայացումներ բեմադրելով¹⁶: Այս ծրագրից երևում է, որ Իրանի կրթական համակարգի հիմնական մպատակը երեխաներին որպես հասարակության լավ անդամ դաստիարակելն էր: Դիմելով Կոլումբիական մանկավարժական քոլեջին՝ կրթության այդ ժամանակվա մախարարը գրում էր. «Ավելի կարևոր է սովորեցնել, քե ինչպես է պետք ապրել, քան ուղղակի սովորեցնել գրագիտության տարրերը»¹⁷:

Միջնակարգ ուսուցման առաջին փուլի շրջանավարտները կարող էին ուսումը շարունակել ոչ միայն երկրորդ փուլում, այլև պետական տեխնիկական դպրոցներում: Վերջին երեք տարիների ընթացքում աշակերտները մասնագիտանում էին՝ բարձրագույն կրթօջախ ընդունվելու համար: Այսպիսով մոր ծրագիրն այն աստիճան գերծանրաբեռնված էր, որ ուսանողները չհասցնելով ընկալել իրենց համար նորը և օտարը՝ ստիպված էին լինում դիմել անգիր անելու հին մեթոդին: Դա էլ հմարավորություն չէր ընձեռում նրանց անհատականության զարգացման, մտածելու, խնդիրները հասկանալու և դրանց լուծումը ինքնուրույն գտնելու համար:

Տարրական և միջնակարգ կրթության նոր ծրագիրն առաջ բերեց կրթված ուսուցիչների, որակյալ դասագրքերի, ուսուցման նոր մեթոդների անհրաժեշտություն:

Դեռևս 1918թ. Թեհրանում քացվել էր առաջին մանկավարժական քոլեջը՝ առանձին բաժիններով կանանց և տղամարդկանց համար: Մական այս ուղղությամբ ևս հիմնական քայլերը կատարվեցին Ռեզա շահի օրոք: 1929թ. Թեհրանի մանկավարժական քոլեջում սահմանվեց պետական կրթաթոշակ՝ տարեկան 15 կարիքավոր ուսանողների համար: 1934թ. ընդունվեց Ուսուցիչների պատրաստման օրենքը, ըստ որի 5 տարվա ընթացքում երկրում պետք է հիմնվեր 25 մանկավարժական քոլեջ: Մական արդեն 1939թ. դրանց թիվը գերազանցել էր նշվածից, իսկ Ռեզա շահի կառավարման վերջին տարվա ընթացքում այն անցնում էր 36-ից¹⁸: Այս օրենքն արտոնություններ էր շնորհում տվյալ քոլեջների շրջանավարտներին: Նոր սերնդի ուսուցիչները ոչ միայն ավելի բարձր աշխատավարձ էին ստանում, այլև ավելի մեծ հարգանք էին վայելում: Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև սոցիալական ոլորտում: Բարեփոխումների շնորհիվ մտավորականությունը հասարակության շերտից վերաճեց համեմատաբար հանգիստ, ապահով, հարգված սոցիալական դասի՝ կազմելով երկրի աշխատուժի մոտ 7%-ը¹⁹:

Ուշադրություն էին դարձնում դպրոցների սանիտարահիգիենիկ վիճակին, որը իրականացվում էր հատուկ կրթություն ստացած բժշկական սպաների կողմից:

1928թ. սկսած Կրթության նախարարությունը ձեռնամուխ եղավ դասագրքերի խնդրի լուծմանը: Այս ոլորտում զգալի էր ֆրանսիական ուսումնական մեթոդների, տեքստերի ազդեցությունը: Անգամ պարսից լեզվի այբբենարանները մշակվում էին ֆրանսիական օրինակով, իսկ պատմության, աշխարհագրության և այլ առարկաների դասագրքերը հաճախ ուղղակի թարգմանվում էին ֆրանսերենից: 1939թ. հրատարակվեցին նոր դասագրքեր, որոնք առաջին անգամ ներառում էին դպրոցական ծրագիրը մինչև միջնակարգ ուսուցման I-ին փուլը:

Պետական դպրոցների հետ մեկտեղ երկրում գոյություն ունեին մասնավոր դպրոցներ, որոնք հիմնադրվել էին օտարերկրյա միսիոներների կամ կրոնական փառամասնությունների կողմից, ինչպիսիք էին հայերը, հրեաները, քախայիները, զրադաշտականները: Հայկական և հրեական դպրոցների աշակերտները միայն տվյալ համայնքների անդամների երեխաներն էին, իսկ քախայական, զրադաշտական կամ միսիոներական դպրոցներ հաճախում էին բոլոր ցանկացողները: Ի շնորհիվ օտարազգի կրոնակիցների հետ ունեցած կապերի՝ այս դպրոցները մեծ հեղինակություն էին վայելում: Օրինակ՝ չնայած քախայիների հանդեպ պաշտոնական ճնշմանը, Թեհրանում քախայիների դպրոց էին հաճախում առա-

ջաղեմ և ազդեցիկ ընտանիքների երեխաներից շատերը, այդ թվում նաև Ռեզա շահի ավագ դստերը և թագաժառանգը²⁰։

Պետական քաղաքականությունը մասնավոր դպրոցների հանդեպ համապատասխանում էր Ռեզա շահի ազգայնական, կենտրոնացման՝ իրանիզացիայի ծրագրերին։ Կառավարությունը սկզբում վարում էր հանդուրժողական քաղաքականություն այդ դպրոցների հանդեպ՝ որոշ դեպքերում անգամ հովանավորելով դրանց։ Սակայն 1927թ. սկսվեց շարժում բոլոր մասնավոր դպրոցները վերահսկողության տակ վերցնելու ուղղությամբ։ Թերթերը մեղադրում էին դրանց իսլամի հիմքերը խարխուլելու և ուսանողների շրջանում «իրանական ամեն ինչի հանդեպ արհամարհանքի» զգացում դաստիարակելու մեջ²¹։ 1928թ. սեպտեմբերի 5-ին Կրթության նախարարության հրամանով բոլոր ամերիկյան միսիոներական դպրոցները մտցվեցին Կրթության նախարարության հսկողության ներքո։ Դրանք պետք է հետևին նախարարության մշակած ծրագրերին, դասավանդումը պետք է անցկացվեր միայն պարսկերեն լեզվով։ Իսկ բարձր դասարաններում մահմեդական կրոն դավանող երեխաներին արգելվում էր Աստվածաշունչ կարդալը։ 1940 թ. Կրթության նախարարության ազգայնական քաղաքականության հետևանքով միսիոներական դպրոցները վերածվեցին պետական դպրոցների, իսկ դրանց ուսուցիչներին «խնդրեցին» հեռանալ երկրից։ Սկզբում այդ ճակատագրից խուսափել էին քրիտանական միսիոներական դպրոցների ուսուցիչները՝ համաձայն Իրանի և Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարների միջև եղած պայմանավորվածության, ըստ որի «այդ արժանի տղամարդկանց և կանանց թույլ է տրվում կատարել իրենց մարդասիրական և կրթական գործունեությունը՝ պայմանով, որ նրանք չեն խառնվի Իրանի հասարակական կարգերին, օրենքներին և կանոններին»²²։ Սակայն հետագայում դրանք ևս փակվեցին։ Իրանի կառավարությունը նման քաղաքականությունը բացատրում էր այն հանգամանքով, որ եթե քրիտանական և ամերիկյան դպրոցները շարունակեն իրենց գործունեությունը, ապա ժուռները ևս կցանկանան բացել ազգային դպրոցներ։

Նմանատիպ քաղաքականություն էին վարում նաև պարսկական մասնավոր դպրոցների հանդեպ, որի հետևանքով 1930թ. հոկտեմբերին այն դպրոցները, որոնք «համապատասխանում էին նախարարության ակադեմիական և բարոյական չափանիշներին» ստացան պետական կարգավիճակ, իսկ այդ չափանիշներին չհամապատասխանող դպրոցները ավարտեցին իրենց գործունեությունը, քանի որ դրանց դիպլոմները և վկայագրերը արժեք չունեին։ Դրան հետևեց 1934թ. հոկտեմբերին բահայիների դպրոցների փակումը։ Հայկական դպրոցները սկզբում կորցրեցին եվրոպական լեզուներ դասավանդելու, իսկ 1938թ.՝ նաև գործունեության իրավունքը²³։ Այս ամենը կատարվում էր կրոնական փոքրա-

մասնություններին միաձուլելու մպատակով, որը Ռեզա շահի ազգայնական քաղաքականության հիմքերից էր:

Կարևոր նվաճումներից էր երկրում տարրեր մախարարությունների կողմից տեխնիկական դպրոցների հիմնումը, որոնք պատրաստում էին բարձրորակ մասնագետներ տվյալ մախարարությունների համապատասխան բաժինների համար: 1922թ. պարսկական կառավարության մեծածավալ օգնության շնորհիվ՝ գերմանացիները Թեհրանում բացեցին առաջին անկախ ճարտարագիտական դպրոցը, որը հետագայում վերաճեց իրանագերմանական արտադրական դպրոցի: Նշանակալի է որ, երբ 1940թ. Կրթության մախարարությունը փակեց բոլոր օտարերկրյա դպրոցները, այն խուսափեց այդ ճակատագրից: 1923թ-ից սկսած արտադրական բնույթի ցանկացած պայմանագիր արտասահմանացիների հետ ենթադրում էր տվյալ ոլորտի տեխնիկական ուսուցման ապահովում իրանցիների համար²⁴: Տեխնիկական դպրոցներ էր բացել նաև Անգլո-իրանական մավթային ընկերությունը, որոնց շրջանավարտները պետք է ավարտելուց հետո աշխատեին ընկերությունում: Սակայն նրանցից շատերը իրենց կենցաղն ապահովելու համար բացում էին փոքրիկ արհեստանոցներ և ստացած գիտելիքները կիրառում այնտեղ:

1930-ական թթ. հիմնեցին Երաժշտական և Գեղեցիկ արվեստների ակադեմիաները: Գեղեցիկ արվեստների ակադեմիան իր ուշադրությունը կենտրոնացնում էր պարսկական արվեստների և արհեստների վերականգմանը՝ գորգագործությանը, մանրանկարչությանը, խճանկարին: Իսկ Երաժշտական ակադեմիան Արևմուտքի ազդեցության տարածման օղակ էր:

Պետական կրթության զարգացումը ի վերջո ունեցավ տրամաբանական շարունակություն, երբ 1934թ. մայիսին ընդունվեց Իրանում համալսարան հիմնելու մասին օրենքը²⁵: Համալսարանի հիմնաքարը դրվեց 1935թ փետրվարի 5-ին Ռեզա շահի կողմից: Ամեն տարի այդ օրը տոնվում էր որպես կրթության և ծառատունկի փառատոն: Համալսարանը համեմատաբար անկախ ինստիտուտ էր, ղեկավարվում էր մախագահի, փոխմախագահի, բաժինների կամ ֆակուլտետների ղեկավարների և դասախոսների մասնակցությամբ կազմված խորհրդի կողմից: Սակայն Կրթության մախարարությունն էր զբաղվում պաշտոնների նշանակմամբ, աշխատավարձի, ուսումնական ծրագրերի և այլ խնդիրների կարգավորմամբ: Ռեզա շահի հրաժարական տալուց մեկ տարի անց Մեջլիսը, հանելով Համալսարանը կրթության մախարարության վերահսկողությունից, այն դարձրեց լիակատար անկախ մարմին, որը հետագայում դարձավ քաղաքական ըմբոստությունների օջախ: Համալսարանում կար հինգ ֆակուլտետ՝ արվեստի, բնագիտական, բժշկական, իրավաբանական և ճարտարագիտական²⁶: Հոգևորականության ուժը թուլաց-

նելու համար Ռեզա շահը մի խումբ առաջադեմ և գիտակ մայլաների հետ Համալսարանում ստեղծեց Աստվածաբանության ֆակուլտետ, որը գտնվում էր Թեհրանի Մեփահսալար մզկիթում: «Այդ ժամանակվանից բոլոր երիտասարդ հոգևորականները պետք է ներկայանային կրթված աստվածաբանների խորհրդին և քննություն հանձնեին, որպեսզի որակավորվեին՝ իրենց հոգևորական գործունեությունը շարունակելու համար: Մակայն դրանց մակարդակը այնքան ցածր էր, որ թեկնածուների 90%, տապալելով քննությունները, ստիպված եղավ մոր մասնագիտություն ընտրել: Այսուհետ Իրանի քաղաքներն ու գյուղերն ազատվեցին հոգևորական խաբեբաններից»²⁷: Հետագայում, արդեն գոյություն ունեցող Գեղեցիկ արվեստների և Գյուղատնտեսական քոլեջները մտցվեցին Համալսարանի կազմի մեջ, որի դասախոսները հիմնականում կրթություն էին ստացել Եվրոպայում: Կային նաև զգալի քանակությամբ արտասահմանցի դասախոսներ: Առաջին տասնամյակում Թեհրանի համալսարան ընդունվեցին ուսանողներ Հնդկաստանից, Աֆղանստանից, Թուրքիայից և Նորբրդային Միությունից: Արդեն 1941թ. Համալսարանի 11 ինստիտուտներում գրանցված էր 3.300 ուսանող²⁸:

Մակայն գրագիտության, ակադեմիական ընդհանրության և մտավոր կարգապահության ավանդույթները դեռևս արմատավորված չէին երկրում: Դա էր պատճառներից մեկը, որ Համալսարանը բավականին մակերեսային բնույթ էր կրում: Դասախոսները կարդում էին դասախոսություններ, ուսանողները բառ առ բառ գրանցում դրանք, իսկ քննությանը ընդամենը վերարտադրում ամօգիր արած նյութը: Համալսարանի գրադարանները սովորաբար դատարկ էին:

Արևմտաքի ազդեցությունն ընկալելու և հետո ներմուծելու գործում առավել մեծ հնարավորություն ունեին արտասահմանում սովորող երիտասարդները: Դեռևս 19-րդ դարում մի շարք ուսանողներ մեկնել էին Եվրոպա՝ զինվորական կրթություն ստանալու նպատակով: Եվ քանի որ արդիականացված երկրի պահանջները հոգալու համար կարևոր էր ունենալ լավ կրթված և բարձր որակավորում ունեցող՝ մեծ քանակությամբ մասնագետներ, 1928թ. Մեջլիսը միջոցներ տրամադրեց տարեկան 100 ուսանող Եվրոպա և ԱՄՆ ուղարկելու համար: Այդ միջոցների 35% նախատեսված էր մանկավարժական գիտություններով զբաղվող ուսանողների համար²⁹: 1940թ. հրապարակված թվերը ցույց են տալիս, որ այդ շրջանում 432 շրջանավարտ արդեն վերադարձել էր արտասահմանից, իսկ 452 դեռ շարունակում էին իրենց ուսումը: Այս թվերը ներառում են միայն Կրթության նախարարության հովանավորությամբ արտասահմանում սովորողներին: Եթե հաշվի առնենք նաև այլ նախարարությունների հովանավորությամբ արտասահմանում սովորողներին, ապա նրանց թիվը 1922-38թթ. կկազմի շուրջ 1500 հոգի, որոնց մեծ մասը գրանցված էր

Ֆրանսիայի բարձրագույն կրթության օջախներում: Չգալի էր նաև Բեյ-րութի Ամերիկյան համալսարանում և Կոնստանդնուպոլսի Ռոբերտ ըն-լեջում սովորողների թիվը³⁰: Մեծ էր արտասահմանում կրթություն ստա-ցած ուսանողների դերը երկրի զարգացման գործում: Սակայն այդ ուսա-նողները վերադառնալով չէին կարողանում հարմարվել հին պայմաննե-րին և իրականացնել ստացած գիտելիքները այնպես, ինչպես նախա-տեսված էր, քանի որ այդ գիտելիքները հիմնված էին տեխնոլոգիապես առաջադեմ, բարձր արտադրողական երկրների պահանջարկի վրա:

1935թ. մարտին հիմնվեց Իրանի գիտությունների ակադեմիան («Ֆարհանգեսթան»), որի խնդիրներից էր պարսկերեն լեզուն օտար բա-ռերից (մասնավորապես արաբերեն, որը բառապաշարի մոտ 70% էր կազմում) մաքրելը և ժամանակակից լեզվական բառարան կազմելը³¹:

Իրանում ժամանակակից գրադարանները հայտնվել են 1920-1930-ական թթ., որոնցից խոշորագույնն էր «Ազգային գրադարանը», որը հիմ-նադրվել էր 1937 թվին³²:

Անչափ կարևոր էին նշված ժամանակաշրջանում կատարված բարե-փոխումները երկրի մեծահասակ բնակչության կրթության գործում: Այս ուղղությամբ ծրագրեր մշակվել էին դեռևս Սահմանադրական հեղափո-խությունից հետո, սակայն դրանք երբեք չեն իրագործվել: Ռեզա շահը գիտակցում էր, որ մեծահասակների կրթական մակարդակի բարձրա-ցումը կնպաստի իր՝ բարեփոխումների և արդիականացման ծրագրի ի-րականացմանը: Եվ արդեն 1936-1937 ակադեմիական տարվա սկզբում մեծահասակների համար ամբողջ երկրով մեկ բացվեցին 1500 երեկոյան դպրոցներ, որոնք 2 տիպի էին՝ լրիվ անգրագետների և կիսագրագետնե-րի համար: Հետագայում դրանց թիվը զգալիորեն ավելացավ՝ հասցնելով ընդհանուր ծախսերը 1.607.327 ռիալի³³: Այդ դասընթացները պարտա-դիր էին պետական գրասենյակների անգրագետ և կիսագրագետ աշխա-տակիցների համար: Կրթության նախարարությունը նշում էր, որ մեծա-հասակների ուսուցման երկամյա ծրագիրը հետապնդում է 2 նպատակ՝ պայքարել անգրագիտության դեմ և մեծահասակներին ապահովել լավ քաղաքացի լինելու համար անհրաժեշտ անհատական և սոցիալական գիտելիքներով: Կառավարությունն ամեն կերպ աջակցում էր այս ծրագ-րի իրականացմանը: Տարրական ուսուցման ծրագրի հաջողությունը հանգեցրեց 1937թ. սկզբին մեծահասակների համար 22 միջնակարգ դպրոցի բացմանը, որոնց ուսումնական ծրագիրը համապատասխանում էր սովորական միջնակարգ դպրոցների ծրագրին: Այնտեղ կարող էին հաճախել նաև այն երիտասարդները, ովքեր տարբեր պատճառներով չէին հաճախում ցերեկը: 1940թ. արդեն նման դասարանների թիվը հաս-նում էր 2.133, աշակերտներինը՝ 157,197: Այս դասընթացներին մասնակ-

ցում էին 18 տարեկանից բարձր տարրեր մասնագիտության տեր մարդիկ³⁴:

Մեծահասակների կրթության ծրագրի հաջողությամբ ոգևորված՝ Կրթության նախարարությունը 1939թ հունվարին ստեղծեց Ջանգվածային լուսավորության բաժին, որի կազմի մեջ էին Համալսարանի, մեծահասակների դպրոցների դասախոսներ, սկաուտական շարժման առաջնորդներ, զանգվածային լրատվության միջոցների ներկայացուցիչներ և այլն: Նրանք անվճար դասախոսություններ էին կարդում տարբեր թեմաների շուրջ: 1940-41թթ. կազմակերպվեցին 700-ից ավելի դասախոսություններ, որոնց մասնակցեցին մոտ 1.500.000 մարդ: Այդ դասախոսությունների հիմնական նպատակը ազգային ոգու հզորացումն էր, որն էլ ենթադրում էր ուշադրություն ժողովրդի հանդեպ: Այդ մասին է շեշտել Ռեզա շահը 1940թ. հունիսի 29-ին լրագրողների հետ ունեցած ասուլիսում. «Իրանը չի կարող զերծ մնալ կատարվող իրադարձություններից, ժողովուրդն էլ ոչ միայն պետք է տեղյակ լինի ազգային և համաշխարհային հարաբերությունների մասին, այլև պետք է սովորի ինքը հասկանա և մեկնաբանի դրանք»:

Ռեզա շահի իշխանության օրոք քայլեր ձեռնարկվեցին նաև մարզական ավանդույթները վերականգնելու ուղղությամբ: 1933թ. Կրթության նախարարությանն առընթեր թագաժառանգի նախագահությամբ հիմնվեց Ֆիզիկական դաստիարակության խորհուրդ, որը կազմակերպում էր ոչ միայն միջդպրոցական, այլև համազգային ատլետիկ մրցումներ: Վերականգնվում էին մարզական հին ավանդույթները, ինչպես նաև ընդօրինակվում էին նոր եվրոպական մարզաձևեր: 1936թ. վերադառնալով Շվիցարիայից՝ թագաժառանգը ստանձնեց բոլոր սպորտային միությունների և սկաուտական շարժման պատվավոր նախագահի պաշտոնը՝ մեծապես նպաստելով սպորտի զարգացմանը: Առաջին սկաուտական կազմակերպությունն Իրանում ստեղծվել է դեռևս 1925թ., որը հետագայում միացել է միջազգային կազմակերպությանը: Նշանակալից է, որ սկաուտական շարժմանը մասնակցում էին նաև աղջիկներ: 1940թ. Իրանում արդեն կար 21.000 սկաուտ³⁵: Ֆիզիկական դաստիարակությունը և սկաուտական շարժումը մտցվեցին դպրոցական պարտադիր ծրագրի մեջ: Այն ժամանակ սկաուտական շարժումը ռազմականացված էր, և 10-12-րդ դասարանների տղաները պետք է շաբաթական 4 ժամ զինվորական պարապմունքներ ունենային, որն իրականացվում էր բանակի սպաների օգնությամբ:

Բացի այն, որ ժամանակակից կրթական համակարգ հիմնելը հզոր խթան էր երկրի արդիականացման համար, Ռեզա շահի կրթական քաղաքականությունը ունեցավ ևս երկու ազդեցություն հասարակության վրա. առաջինը՝ կրթությունը մինչ այդ հոգևորականության մենաշնորհն

էր, իսկ մօր կրթական համակարգը թուլացրեց հոգևորականության ուժը, երկրորդը՝ այն գաղափարը, որ կրթությունը միայն տղաների մենաշնորհը չէ, հիմք դրեց կանանց սոցիալական էմանսիպացիային³⁷:

Շահն ուզում էր տեսնել Իրանն անկախ, սակայն մա հարգում էր արևմտյան քաղաքակրթության ստեղծածը և ցանկանում էր օգտագործել այն ի բարօրություն իր երկրի: Շահը կարծում էր, թե հմարավոր էր արևմտյան քաղաքակրթության ստեղծածը հաջողությամբ փոխադրել Իրան՝ առանց պարարտ հող մախապատրաստելու: Արդյունքում Իրանի կրթական մօր համակարգը ձևավորվեց ֆրանսիական օրինակի զգալի ազդեցությամբ, որն էլ խոչընդոտում էր սեփական մտքերի զարգացմանը և չէր համապատասխանում երկրի ավանդույթներին և ստեղծված իրականությանը: Բացի այդ, ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Իրանում արևմտականացումը կատարվում էր վերևից ներքև: Օրինակ՝ ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձվում բարձրագույն, քան տարրական կրթությանը: Մակայն դա էլ բխում էր մօր ճեժիմի պահանջներից³⁸:

Չմայած, որ 1925-1941թթ. ընթացքում կրթության զարգացմանը մախատեսված ծախսերը աճել էին մոտավորապես 12 անգամ, սակայն երկրի ընդհանուր ծախսերից կրթությանը բաժին էր հասնում միայն 4%: Այս թիվը չնչին էր բանակին հատկացված միջոցների համեմատ: Այդուհանդերձ կրթության ծախսերը՝ ներառած պետական և մասնավոր գումարները և եկեղեցական մվիրատվությունները, կազմում էին 2-3 մլն. ռիալ, համեմատած 1925թ-ի 100.000-ի հետ: Ներկայացնենք հետևյալ թվերը, որպեսզի ի մի բերենք բարեփոխումների արդյունքները կրթության ոլորտում: 1922-1940թթ. ընթացքում դպրոցների թիվը 612-ից աճել էր 8.237, աշակերտներինը հասել էր 496.960, ուսուցիչներինը՝ 13,646: Մեղրեսներում սովորողների թիվը 5.984-ից կտրուկ մվազել էր 785: 1940թ. 411 հոգի ավարտեց Թեհրանի համալսարանը, այն դեպքում, երբ 1922թ. բարձրագույն աշխարհիկ կրթություն ստացել էր ընդամենը 15 հոգի՝ ավարտելով Դարուֆունունը³⁹:

Գնահատելով Ռեզա շահի իշխանության օրոք Իրանում տեղի ունեցած կրթական բարեփոխումները և Արևմուտքի ազդեցության աստիճանը այդ գործընթացում՝ պետք է հավասար ուշադրություն դարձնել կատարված մօրամօրություններին և մերժված սկզբունքներին: Անկասկած, հոգևորականությունը նշանակալիորեն կորցրեց իր ազդեցությունն ազգի կրթության գործընթացում: Մակայն մօր համակարգը, ներմուծվելով չափազանց հապճեպ և մակերեսորեն ընդօրինակելով եվրոպական քաղաքակրթության՝ դարերի ընթացքում ստեղծած մվաճումները, ի վիճակի չեղավ դամալու աստիճանական ամաջընթացի բաղկացուցիչ մաս և պահպանելու հնի և մօրի հաշվեկշիռը:

Չնայած, որ բարեփոխումներն իրականացվեցին հիմնականում մայրաքաղաքում և խոշոր քաղաքներում, որտեղ զգալի էր արևմուտքի ազդեցությունը, այնուամենայնիվ, Ռեզա շահի եռանդի շնորհիվ էր, որ Իրանում հիմք դրվեց պետական կրթության աշխարհիկ համակարգին⁴⁰, որը հանգեցրեց համեմատական, սակայն, այնուամենայնիվ, հաջողության: Այսպիսով Ռեզա շահի կառավարման շրջանը կարելի է բնորոշել որպես փորձարկումների և ուսումնական ծրագրերի աստիճանական ներմուծման, այլ ոչ թե անհապաղ նվաճումների ժամանակաշրջան:

STEPANYAN LUSINE

**EDUCATIONAL REFORMS DURING THE REIGN OF
REZA SHAH PAHLAVI**
(Summary)

After centuries of cultural, social, political and economic decline education in Iran in 19-th century had come to be the monopoly of clergy. At the end of the 19-th century and after the Constitutional Revolution there have been made some temperate attempts to create in Persia an organized contemporary educational system. But most reforms have been made during the reign of Reza Shah Pahlavi. Due to his customary vigour and dispatch a modern secular educational system was established in Persia. Although it did not become a constituent part of gradual evolution, we can summarize the steps for the advancement of education as sending of hundreds of students to Europe and America, the improvement and expansion of elementary and secondary schools, the founding of University of Tehran, the introduction of physical education and scouting in all schools, the erection of modern school buildings, stadiums and playgrounds, the foundation of teacher's colleges in the capital and the provinces, and the introduction of technical and adult education.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Peter Avery, Modern Iran, London, 1965, p. 279.
2. Banani Amin, Modernization of Iran: 1921-1941, Stanford, California, 1961, p. 109.
3. Brigadier-General Sir Percy Sykes, History of Persia, London, 1951, Volume 2, p. 552, Sh'u GwL Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, The United States and Turkey and Iran, Cambriedge, Massachussets, 1952, p. 223, Joseph. M.Upton, The History Of Modern Iran: An Interpretation, Cambriedge, Massachussets, 1965, p. 62.
4. Elwell-Sutton, Modern Iran, London, 1941, p. 121.
5. George Lenczowski, Iran Under The Pahlavis, Stanford, California, 1978, p. 80.
6. Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, The United States and Turkey and Iran, p. 222.
7. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 87.

8. Ibid., p. 88.
9. Աստղագիտություն անցնում էին օրացույցը կարգավորելու և պատճառով ժամանակին կատարելու նպատակով:
10. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 89.
11. Վահան Բալթուրյան, Իրանն այսօր, Երևան, 1999թ., էջ 217.
12. Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 121.
13. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 91.
14. Иран: Очерки новейшей истории, Москва, 1976г., стр. 77.
15. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 93, Sh'u նաև Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 135, Peter Avery, Modern Iran, p. 276.
16. Ibid., p. 93, Sh'u նաև Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 135, Peter Avery, Modern Iran, p. 276.
17. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 110.
18. Ibid., p. 93, Sh'u նաև Peter Avery, Modern Iran, p. 276.
19. Իրոանդ Աբրահամյան, Իրան Բին Դու Անտլաբ, Երևան, 1999թ., էջ 217.
20. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 94.
21. Иран: Очерки новейшей истории, стр.78., Sh'u նաև Banani Amin, Modernization of Iran, p. 96.
22. Peter Avery, Modern Iran, p. 277-278.
23. Իրոանդ Աբրահամյան, Իրան Բին Դու Անտլաբ, Երևան, 1999թ., էջ 217.
24. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 98.
25. George Lenczowski, Iran Under The Pahlavis, p. 90.
26. Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 137, Sh'u նաև Banani Amin, Modernization of Iran, p. 98., Իրոանդ Աբրահամյան, Իրան Բին Դու Անտլաբ, Երևան, 1999թ., էջ 217.
27. George Lenczowski, Iran Under The Pahlavis, p. 306.
28. Իրոանդ Աբրահամյան, Իրան Բին Դու Անտլաբ, Երևան, 1999թ., էջ 217.
29. Joseph. M.Upton, The History of Modern Iran, p. 54, Sh'u նաև Иран: Очерки новейшей истории, стр. 77.
30. Իրոանդ Աբրահամյան, Իրան Բին Դու Անտլաբ, Երևան, 1999թ., էջ 217.
31. Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 151, Sh'u նաև М.С. Иванов, Очерк истории Ирана, АН СССР, 1952г., стр. 323.
32. Վահան Բալթուրյան, Իրանն այսօր, էջ 235.
33. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 103-104, Sh'u նաև Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 143.
34. Ibid., p. 105, Sh'u նաև Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 143.
35. Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 147.
36. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 107.
37. George Lenczowski, Iran Under The Pahlavis, p. 90.
38. Ibid., p. 306.
39. Banani Amin, Modernization of Iran, p. 108, Sh'u նաև Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 142., Իրոանդ Աբրահամյան, Իրան Բին Դու Անտլաբ, Երևան, 1999թ., էջ 217.
40. George Lenczowski, Iran Under The Pahlavis, p. 90.

ՎԱՐԴԱՆՑԱՆ ԳՈՀԱՐ

ԲԱՀԱՅԻՆԵՐԻ ՏՈՄԱՐԸ, ՍՈՒՐԲ ՕՐԵՐԸ ԵՎ 19-ՐԴ ՕՐՎԱ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես հայտնի է, համաշխարհային կրոնները՝ քրիստոնեությունը, բուդդայականությունը, մահմեդականությունը, ունեն իրենց ուրույն տոմարը: Նորագույն կրոններից մեկը՝ քահայականությունը, ևս ստեղծել է իր տոմարը, որով ներկայումս առաջնորդվում են աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվող ավելի քան 6,5-7 միլիոն քահայիները: Մեզանում քահայիների առաջին ուսումնասիրողներից մեկը՝ Հրաչյա Աճառյանը նշում է, որ. «Բեհա-Ուլլահը այնքան է առաջ գնացել, որ այն, ինչ չի կարողացել փոխել ֆրանսիական հեղափոխությունը, ինքը փոխում է. դա է ամիսների կազմությունը և տոմարը»¹: Աճառյանից առաջ Աարայետը բարիզմին և քահայիզմին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ ընդամենը մեկ նախադասությամբ է անդրադարձել տոմարին²: Բահայական թվարկությունը սկսվում է 1844 թվականից՝ իր առաքելության մասին Բաբի ավետումից³, և ըստ այդմ, ներկայիս 2002թ. համապատասխանում է քահայիների 158-159 թթ.:

Բահայականությունը (քահայի հավատքը) ծնունդ է առել 19-րդ դ-ում Պարսկաստանում: Այն ծագել է Բաբի ուսմունքից: Մեյեդ Ալի Մոհամմադը (1819⁴-1850), որն իրեն անվանում է «Բաբ» (արաբերեն «դուռ», «դարպաս»), 1844թ-ի մայիսի 23-ին⁵ հայտարարում է, որ ինքն է այն ավետվածը, որին փնտրում են շեյխիները: Նա ասում է, որ ինքը Աստծո պատգամաբերն է և Հիսուսի, Մոհամմեդի և Գրանց նախորդների առաքելության շարունակողը: Դրանից հետո Բաբը իր հետևորդներին ուղարկում է երկրի տարբեր կողմեր՝ ավետելու ուրիշ, ավելի մեծ պատգամաբերի՝ «նրա, ում ի հայտ կբերի Աստված» մոտալուտ գալուստը: Բաբն իր վարդապետության պատճառով ենթարկվում է հալածանքների և հրապարակայնորեն զնդակահարվում 1850թ.⁶ հուլիսի 9-ին Թավրիզում:

Բաբի մահվանից հետո նրա գործը շարունակում է նրա աշակերտներից մեկը՝ Միրզա Հուսեյն Ալին, որն իրեն անվանում է Բահաուլլահ (1817-1892): Թեհրանում բանտարկվելուց հետո աքսորվելով Բաղդադ, Ռիդվան այգում (արաբ. ռիդվան՝ դրախտ) նա 1863թ. ապրիլի 21-ին

հրապարակայնորեն հայտարարում է իր առաքելության մասին, որ ինքն այն ավետվածն է, որի գալստյան մասին պատգամել էր Բաբը: Նրա մահից հետո, կտակի համաձայն, ավագ որդի Աբրահա Էֆենդին (1844-1921), որը ուներ Աբդուլ-Բահա տիտղոսը, նշանակվեց Բահաուլլահի ժառանգորդ, նրա ուսմունքի մեկնաբան, գործի շարունակող⁷: Աբդուլ-Բահայի մահից հետո նրա ավագ թոռ Շուրի Էֆենդին (1897-1957) ճանաչվեց բահայի հավատքի պահապան և «Քիթաբ-ի-Ակդասի»⁸ մեկնաբան: Նրա ղեկավարման ժամանակ կազմավորվեց բահայիների վարչական կարգը: Ներկայումս հավատի գերագույն մարմինը Արդարության համաշխարհային տունն է, որը հիմնադրվել է 1963թ., և գտնվում է Իսրայելի Հայֆա քաղաքում:

Բաբը, լինելով մոր կրոնի հիմնադիրը, սահմանեց մոր տոմար, որը հայտնի է Բադի⁹ կամ Բահայի օրացույց անուններով: Ըստ Բաբի ստեղծած օրացույցի տարին կազմված է 19 ամսից, յուրաքանչյուրը՝ 19 օրից¹⁰: Լրիվ տարվա համար չի բավականացնում 4 օր (մահանջ տարում՝ 5): Բաբը իր մոր օրացույցի մեջ չի սահմանել այս օրերի ճիշտ տեղը: Բահաուլլահը «Քիթաբ-ի-Ակդասում» այդ օրերին տվել է անվանում և սահմանել նրանց հաջորդականությունը. «Օրերը, որոնք մնում են ամիսներից, թող դրվեն Ծոմի ամսից առաջ: Մենք այդպես ենք արել, որպեսզի նրանք բոլոր գիշերների և ցերեկների միջև լինեն որպես «Հա» տառի դրսևորումներ...»¹¹: Այդ հավելյալ՝ նշանակովի կամ միջանկյալ օրերը, կոչվում են Այամ-ի-Հա¹² (արաբերենից թարգմանվում է Հա-ի օրեր¹³), և դրվում են 18-րդ (Մուլդ-իշխանություն) ամսվանից հետո և 19-րդ ամսից (Ալա-վսեմություն) առաջ: Այսպիսով, բահայական օրացույցը համապատասխանեցվում է արեգակնային տարվան: Բահաուլլահը պատվիրել է, որ այս օրերը լինեն հյուրասիրության, տոնակատարության, ուրախության և բարեգործության օրեր. «Այս օրերին բահայիներին վայել է կազմակերպել լավ հյուրասիրություն՝ իրենց և իրենց հարազատների համար, և բացի նրանցից՝ նաև աղքատների և կարիքավորների համար և ուրախությամբ ու ցնծությամբ ողջունել և փառաբանել Ձեր Տիրոջը, գովերգել և մեծարել Նրա անունը...»¹⁴:

Այամ-ի-Հան սկսվում է փետրվարի 26-ին և տևում մինչև մարտի 1-ը ներառյալ: Այամ-ի-Հա-ին նվիրված Բահաուլլահի աղոթքում մասնավորապես գրված է. «Աստված, ի՛մ Բոց և ի՛մ Լույս: Ահա սկսվեցին օրերը, որոնց Դու Զո Գրքում անվանել ես Այամ-ի-Հա, ով Անվանումների Արքա, եւ մոտ է պասը՝ (իմա՝ ծոմը-Գ.Վ.) հրահանգված Զո Վեհագույն Գրչով, մախատեսված բոլորի համար, ով Զո արարչագործման Թագավորությունում է»¹⁵:

Բաբը իր «Բայան»¹⁶ (պարսկերեն «Հայտնություն», «Մեկնություն») գրքում Ալա ամիսը սահմանել է որպես ծոմի ամիս, որը տևում է մարտի

2-ից մինչև մարտի 20-ը ներառյալ: Ծոմապահության ընթացքում հավատացյալները պետք է արևածագից մինչև մայրամուտ հրաժարվեն սննդից, ջրից և ծխախոտից¹⁷: Բահաուլլահի աղոթքներում ծոմի համար նույնպես կա հատուկ աղոթք, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «Տե՛ր իմ, ահավասիկ այն օրերը, որ Դու հրամայել ես Քո ծառաներին պաս պահել: Երանավետ է նա, ով ամբողջովին պահպանում է պասը (իմա՝ ծոմը -Գ.Վ.) հանուն Քեզ եւ լիովին հրաժարվելով ամենից, Քեզանից բացի: Օգնիր ինձ և նրանց, ով Տեր, հնազանդվել Քեզ և հետևել Քո պատվիրաններին»¹⁸:

Ըստ Շողի Էֆենդիի ծոմի ժամանակահատվածը «... իր էությանը խորհելու և աղոթքների ժամանակ է, հոգևոր վերածննդի ժամանակաշրջան, երբ հավատացյալը պետք է ձգտի իր ներքին կյանքում անհրաժեշտ փոփոխությունների իրականացմանը, նրա հոգում ննջած հոգևոր ուժերի վերականգնման և ամրապնդման: Այսպիսով, իր իմաստով և նշանակությամբ ծոմը հանդիսանում է խորը հոգևոր օրենք: Ծոմը խորհրդանշական ելիշեցում է եսասիրության և մարմնական ցանկությունների հաղթահարման անհրաժեշտության մասին»¹⁹:

Ծոմից ազատվում են մինչև 15 և 70-ից բարձր տարիք ունեցողները, հղի և կերակրող կանայք, ծանր աշխատանք կատարողները, հիվանդները և ճամփորդողները²⁰: Շողի Էֆենդին ավելացրել է, որ չնայած ճանապարհորդության մեջ գտնվողները ազատվում են ծոմից, սակայն նրանք, ըստ իրենց ցանկության, կարող են ծոմ պահել: Նա նաև պատվիրել է, որ աշխատանքի տեսակները, որոնք ենթադրում են ծոմից ազատում, որոշի Արդարության համաշխարհային տունը²¹:

Ծոմին հաջորդում է բահա ամիսը, որն ըստ բահայի օրացույցի տարվա առաջին ամիսն է: Ամեն ամսվա առաջին օրը նույնպես կոչվում է բահա²²: Բաբը 19 ամիսներին տվել է արաբերեն անուններ²³, որոնք արտահայտում են Աստծո որոշ հատկանիշներ.

1. Բահա (վեհություն)	մարտի 21 - ապրիլի 8
2. Ջալալ (փառք)	ապրիլի 9 - ապրիլի 27
3. Ջամալ (զեղեցկություն)	ապրիլի 28 - մայիսի
4. Ազամաթ (հիասթափանչ)	մայիսի 17 - հունիսի 4
5. Նուր (լույս)	հունիսի 5 - հունիսի 23
6. Ռահմաթ (գթություն)	հունիսի 24 - հուլիսի 12
7. Քալիմաթ (բառեր)	հուլիսի 13 - հուլիսի 31
8. Քամալ (կատարելություն)	օգոստոսի 1 - օգոստոսի 19
9. Ասմա (անուններ)	օգոստոսի 20 - սեպտեմբերի 7
10. Ի՛զգա (զորություն)	սեպտեմբերի 8 - սեպտեմբերի 26
11. Մաշիիյա (կամք)	սեպտեմբերի 27 - հոկտեմբերի 15
12. Իլմ (գիտություն)	հոկտեմբերի 16 - նոյեմբերի 3

13. Կոտրաթ (ուժ)	նոյեմբերի 4 - նոյեմբերի 22
14. Կառու (խոսք)	նոյեմբերի 23 - դեկտեմբերի 11
15. Մասաիլ (հարցեր)	դեկտեմբերի 12 - դեկտեմբերի 30
16. Շարաֆ (պատիվ)	դեկտեմբերի 31 - հունվարի 18
17. Մուլտան (տիրապետություն)	հունվարի 19 - փետրվարի 6
18. Մուլք (իշխանություն)	փետրվարի 7 - փետրվարի 25
Նշանակովի օրեր	փետրվարի 26 - մարտի 1
19. Ալա (վսեմություն)	մարտի 2 - մարտի 20:

Շարաֆվա յուրաքանչյուր օրը և ունի իր անվանումը²⁴, որը նույն-
պես Աստծո որդի հատկանիշների բնութագրումն է.

Երկուշաբթի՝	Քամալ (կատարելություն)
Երեքշաբթի՝	Ֆաղլ (գթասրտություն)
Չորեքշաբթի՝	Ադլ (արդարություն)
Հինգշաբթի՝	Իսթիզլալ (վեհություն)
Ուրբաթ՝	Իսթիկլալ (անկախություն)
Շաբաթ՝	Ջալալ (փառք)
Կիրակի՝	Ջամալ (գեղեցկություն)

Հետաքրքրական է, որ բահայիների օրը սկսվում է արևամուտից և տ-
ևում մինչև հաջորդ օրվա մայրամուտը²⁵:

Բահա ամսվա առաջին օրը՝ մարտի 21-ը, բահայիների Նոր տարին է՝
Նովրուզը: Բահաուլլահը «Քիթաբ-ի-Ակդասում» այդ օրվա մասին գրում է.
«Երջանիկ է նա, ով մտնում է Բահա ամսվա առաջին օրը... Ճշմարտա-
պես, այս օրը բոլոր ամիսների պսակն ու նրանց ակունքն է, օր, երբ կյան-
քի շունչը փչում է յուրաքանչյուր արարչագործության վրա: Անսահման
երջանիկ է նա, ով ողջունում է այն փայլի և ուրախության մեջ»²⁶: Նա նաև
Նովրուզին նվիրված աղոթք ունի. «Գու՛ք Քեզ, օ՛ իմ Աստված, այն բանի
համար, որ Նովրուզը դարձրեցիր տոն բոլոր նրանց համար, ովքեր պաս
(իմա՝ ծոմ-Գ.Վ.) են պահում հանուն Քո սիրո եւ ովքեր ձեռնպահ են մնում
այն ամենից, ինչը հակառակ է Քեզ: Թո՛ղ, ո՛վ Աստված, Քո սիրո հուրը և
Քո կողմից սահմանված պասի (իմա՝ ծոմ-Գ.Վ.) տապը բոցավառի
նրանց՝ հանուն Քո Գործերի և արթնացնի՝ գովերգելու և հիշատակելու
Քեզ»²⁷: 1997թ. Երևանում տպագրված Արամ Մարգարյանի «Հոգևոր
ճնշման ճիրաններում» գրքում հեղինակը գրել է, որ բահայիների տարին
սկսվում է մարտի 19-ից²⁸, սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, այն սկսվում է
մարտի 21-ից՝ զարմանային գիշերահավասարից:

Բահայական հավատում գոյություն ունեն 9 սուրբ օրեր²⁹, որոնց ըն-
թացքում չպետք է աշխատել և օրը նվիրել աղոթքներին և սուրբ գրու-
թյունների ընթերցանությանը.

1. Նոր տարի (Նովրուզ)	մարտի 21
2. Ռիդվանի առաջին օր	ապրիլի 21

3. Ռիդվանի իններորդ օր	ապրիլի 29
4. Ռիդվանի տասներկուերորդ օր	մայիսի 2
5. Բաբի հայտնության օր	մայիսի 23
6. Բահաուլլահի համբարձման օր	մայիսի 29
7. Բաբի նահատակության օր	հուլիսի 9
8. Բաբի ծննդյան օր	հոկտեմբերի 20
9. Բահաուլլահի ծննդյան օր	նոյեմբերի 12:

Ի հիշատակ Աբդուլ-Բահայի նշվում է ևս երկու տարեվից³⁰, չնայած այդ օրերին աշխատանքը չի դադարեցվում.

Պատգամի օր	նոյեմբերի 26
Աբդուլ-Բահայի մահվան տարեվից	նոյեմբերի 28:

Նովրուզը, Ռիդվանը (Ռիդվանի առաջին, իններորդ և տասներկուերորդ օրերը), Բաբի և Բահաուլլահի ծննդյան օրերը, ինչպես նաև Բաբի հայտնության օրը, որը համընկնում է Աբդուլ-Բահայի ծննդյան օրվան, բահայիների համար հանդիսանում են մեծ ուրախության և տոնի օրեր: Բաբի նահատակման, ինչպես նաև Բահաուլլահի և Աբդուլ-Բահայի համբարձման օրերը ամեն տարի նշվում են հավաքություններով, կարդացվում են աղոթքներ և հատվածներ սուրբ գրություններից:

Հրաշյա Աճառյանը «Կյանքիս հուշերում» գրքում մի փոքր անդրադարձել է բահայիների տոմարին և գրել, որ բահայիների տոներից մեկը՝ Բաբի հայտնության օրը, 1844թ. մայիսի 23-ը, զուգադիպում է Բեհա-Ուլլահի ծննդյան օրվան³¹: Սակայն Բաբի հայտնության օրը համընկնում է ոչ թե Բահաուլլահի, այլ նրա որդու և գործի շարունակողի՝ Աբդուլ Բահայի ծննդյան օրվան: Ա. Սարգսյանը նույնպես իր վերոնշյալ գրքում գրում է, որ բահայիների տոներից մեկը՝ Բահաուլլահի ծննդյան օրը, նշվում է մայիսի 23-ին³², սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, մայիսի 23-ը Բաբի հայտնության և Աբդուլ Բահայի ծննդյան օրն է, իսկ Բահաուլլահի ծննդյան օրը 1817թ. նոյեմբերի 12-ն է: Ըստ Ա. Սարգսյանի, բահայիների տոներից առաջինը սկսվում է ապրիլի 24-ին³³, սակայն բահայիների մեծագույն տոնը՝ Ռիդվանը, սկսվում է ոչ թե ապրիլի 24-ին, այլ ապրիլի 21-ին: «Իրանագիտության հարցեր» ժողովածուում Հ. Փահլևանյանը «Բաբիզմը որպես իմպերիալիզմի գաղափարախոսություն»³⁴ իր հոդվածում գրում է, թե Բահաուլլահը 1867թ. է իրեն հայտարարում այն նոր մարգարեն, որի հայտնությունը գուշակել էր Բաբը, ինչը գուցե վրիպակի արդյունք է: Ինչպես արդեն նշել ենք, Բահաուլլահն իր առաքելության մասին հայտնել է 1863թ. Բաղդադի Ռիդվան այգում: Վերապատվելի Հերբլտ Հասեսյանն իր «Աղանդներ՝ քրիստոնեական ճշմարտության պրիսմակեն» (Բեյրութ, 1992) գրքի բահայականության վերաբերյալ գլխում գրում է, որ Բաբի իսկական անունը Սիրզա Հուսեյն Ալի³⁵ է, այնինչ դա Բահաուլլահի անունն է, իսկ Բաբի անունը Սեյեդ Ալի Մոհամ-

մատ է: Նա շփոթել է նաև Բաբի ծննդյան թիվը և վայրը, նշելով 1817թ. Թեհրան³⁶: 1817թ. Թեհրանում ծնվել է Բահաուլլահը, իսկ Բաբը ծնվել է 1819թ.՝ Շիրազում:

Բահայիների մեծագույն տոմը Ռիդվանն է, այսինքն այն տասներկու օրերը, որոնց ընթացքում Բահաուլլահն ավետեց իր առաքելության մասին: Բահաուլլահն իր ավետումն անվանել է «Բարձրագույն երանության օր»³⁷ և այն ամեն տարի նշվում է որպես 12-օրյա Ռիդվանի տոն, որը Շուրի Էֆենդին անվանել է «բահայի տոներից ամենասուրբը և նշանակալիցը»³⁸: Այս տոնի ընթացքում են տեղի ունենում բահայիների Հոգևոր ժողովների ընտրությունները:

Բահայական օրացույցի յուրաքանչյուր ամսվա առաջին օրը բահայիները հավաքվում են և նշում 19-րդ օրվա տոնակատարությունը, որը կազմում է բահայիների վարչական կարգի մի մասը:

Բաբը «Բայան» գրքում այս հանդիպումների մասին գրել է, որ հավատացյալները 19 օրը մեկ անգամ պետք է հավաքվեն, որպեսզի ցուցաբերեն հյուրասիրություն և բարեկամություն³⁹:

Աբդուլ-Բահան գրել է, որ «եթե այս տոնակատարությունը անցկացվի ինչպես հարկն է, ապա 19 օրը մեկ անգամ բարեկամները հոգեպես կվերածնվեն և կօժտվեն ուժով, որը տրվում է ի վերուստ»⁴⁰: Շուրի Էֆենդին 19-րդ օրվա տոնակատարությունը վերածեց հավատի ինստիտուտի և նրա հոգևոր և հասարակական (սոցիալական) մասերին ավելացրեց նաև վարչական մասը, որի ժամանակ անցկացվում են խորհրդակցություններ⁴¹:

Ամբողջ տոմը բաղկացած է երեք մասերից: Առաջին մասում կարդացվում են աղոթքներ և հատվածներ բահայիների սուրբ գրվածքներից, ինչպես նաև այլ կրոնների սուրբ գրքերից՝ օրինակ Աստվածաշնչից, Ղուրանից⁴²: Մական հետագայում Շուրի Էֆենդին նշում է, որ քանի որ հավատացյալները հավաքվում են միասին ավելի խորը հասկանալու իրենց հոգևոր ուսմունքը, նախընտրելի է տոնի աղոթքի մասում ընթերցել հատվածներ բահայի հավատքի սուրբ գրվածքներից⁴³: Ինչպես աղոթքի մասում, այնպես էլ տոնի մյուս բաժիններում կարող են հնչել երաժշտություն, Բաբի, Բահաուլլահի և Աբդուլ-Բահայի գրվածքների հիման վրա գրված երգեր⁴⁴: Երկրորդ մասում բոլոր հավատացյալները քննարկում են համայնքի գործերը, անցկացնում խորհրդակցություն: Նրանք կարող են առաջարկներ անել, հարցեր տալ: Տեղական Հոգևոր ժողովի ներկայացուցիչը ներկայացնում է իրենց ընդունած որոշումները, կարդացվում են Արդարության համաշխարհային տան ուղերձները և մասնակները: Տեղական Հոգևոր ժողովի զանձապահը ներկայացնում է հաշվետվություն, որից հետո կատարվում է զադտնի հանգանակություն, որը գրանցվում է և օգտագործվում համայնքի կարիքների համար: Եզրա-

փակիչ մասը նվիրվում է հյուրասիրությանը և ընկերների հետ շփմանը: Կարող են ցուցադրվել փոքրիկ ներկայացումներ, կազմակերպվել խաղեր և այլ զվարճություններ:

Մկրտնապես 19-րդ օրվա տոնակատարությունը նախատեսված էր միայն բահայիների համար, քանի որ ոչ բահայիների մասնակցությունը հատկապես նրա խորհրդակցական մասին, հակասում էր վարչական կառույցի գործունեությանը, որի համաձայն ոչ բահայիները չեն հրավիրվում տոնակատարությանը⁴⁵: Մականյն հետագայում Արդարության համաշխարհային տունը Ավստրալիայի Ազգային հոգևոր ժողովին ուղղած իր նամակում գրում է, որ «Եթե ոչ բահային այդուհանդերձ ներկա է գտնվում տոնին, ապա չի կարելի խնդրել նրան թողնել հանդիպումը, ընդհակառակը, Հոգևոր ժողովը պետք է չեղյալ հայտարարի տոնի խորհրդակցական մասը և հյուրընկալությամբ ողջունի ոչ բահայուն»⁴⁶: Այսպիսով, քանի որ այս տոնը համայնքի փակ, ներքին իրադարձություն է, ոչ բահայիները չեն կարող մասնակցել խորհրդակցական մասին, իսկ մյուս երկու մասերին՝ հոգևոր և հասարակական, կարող են մասնակցել:

Այն բահայիները, որոնք պատկանում են ուրիշ համայնքի, սակայն հյուր են այս տոնին, կարող են մասնակցել երեք մասերին, սակայն քվեարկելու իրավունք չունեն:

Շողի Էֆենդին իր նամակներից մեկում 19-րդ օրվա տոնակատարության հաճախումը պարտադիր չի համարում, սակայն նշում է, որ այն շատ կարևոր է, և յուրաքանչյուր հավատացյալ իր մասնակցությունը այդպիսի հանդիպումներին պետք է համարի «իր պարտքն ու առավելությունը»⁴⁷: Նա այս հանդիպումների նշանակության մասին գրում է, որ դրանք «...ոչ միայն հոգեկան ազդեցություն են ցուցաբերում, այլև հանդիսանում են կենսական անհրաժեշտ միջոց պահպանելու սերտ և մշտական կապ տեղական համայնքի հավատացյալների, ինչպես նաև հավատացյալների և նրանց ընտրական մարմնի անդամների միջև»⁴⁸:

Տոնակատարության անցկացման համար ընտրվում է նախագահ, որը կարող է լինել 21 տարեկանից բարձր յուրաքանչյուր հավատացյալ: Նույնիսկ այս տոնակատարության ամեն մի մասի համար կարող են ընտրվել տարբեր նախագահներ: Այս հանդիպումներն անցկացնելու համար պատասխանատու է Տեղական հոգևոր ժողովը⁴⁹, և այն վայրում, որտեղ չկա Տեղական հոգևոր ժողով, 19-րդ օրվա տոնակատարությունը պաշտոնական վարչական նշանակություն չի ունենում և հավատացյալները կարող են մասնակցել մոտակա վայրում գտնվող Տեղական հոգևոր ժողով ունեցող համայնքում տեղի ունեցող տոնակատարությանը: Հայֆայում՝ Արդարության համաշխարհային տանը, պաշտոնապես այս հանդիպումները տեղի չեն ունենում, քանի որ այնտեղ Տեղական հոգևոր ժողով չկա:

Հայաստանում 1992թ. նույնպես կազմավորվել է բախայիների համայնք, որը 1994թ. ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդում գրանցվել է որպես «Երևանի բախայիների համայնք», այնուհետև «Հայաստանի Բախայիների համայնք» անվամբ գրանցվել է 1996, 1998 և 2000թթ.:

Հայաստանի բախայիների թիվը ըստ Ազգային Հոգևոր ժողովի կողմից ներկայացվող տվյալների 1998թ.՝ 210, 1999թ.՝ 500, 2000թ.՝ 452, 2001թ.՝ 350-400: Ի դեպ, համայնքում բացի հայերից կային նաև Հայաստանի ուրաշ ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ: 2000թ. Հոգևոր ժողովների ընտրություններում ընտրվել է 23 Տեղական Հոգևոր ժողով (1997թ.՝ 17): 2001թ. ապրիլի 21-ի ընտրություններին ընտրվել է 15 Տեղական հոգևոր ժողով (Երևան, Գյումրի, Ապարան, Էջմիածին, Արմավիր, Ստեփանավան, Արթիկ, Գորիս, Կապան, Թալին, գ.Արդանիշ, գ.Ուռուտ, գ.Մելիք, գ.Բերքառատ, գ.Նիգավան): 2002թ., ըստ մեր դիտարկումների, համայնքը զգալիորեն կրճատվել է և ընտրվել է 5 Տեղական Հոգևոր ժողով (Երևան, Գյումրի, Ապարան, Արմավիր, Ստեփանավան):

Հայաստանի բախայիները, ինչպես աշխարհի իրենց հավատակիցները, նույնպես նշում են բախայական վերոնշյալ տոները և սուրբ օրերը:

VARDANYAN GOHAR

THE BAHAI'S CALENDAR, HOLY DAYS AND NINETEEN DAY FEAST (Summary)

The world religions such as Christianity, Buddhism and Islam have their own calendars. One of the modern religions - Baha'i faith, has also created its own calendar by which about 6.5 - 7 million Bahais are led. The Baha'i faith has originated in Iran in 19-th century by Baha'u'llah, one of the followers of Bab.

According to the new calendar established by Bab /which is known as Badi or Baha'i calendar/ the year is comprised of 19 months, each month is comprised of 19 days. There are 9 holy days in Baha'i faith. On each first day of the month the Bahais meet and celebrate the Nineteen Day Feast.

In 1992 the Armenian Baha'i community was emerged in Armenia. The Bahais of Armenia like the other followers of the Bahai faith in the world also celebrate the Bahai feasts and holy days.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աճառյան Հ., Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 384:
2. Ատրպեյտ, Իմամաթ, Ալեքսանդրապոլ, 1906, էջ 61:
3. Momen W., A basic baha'i dictionary, Oxford, 1991, p. 35, 49; Перкинс М., Хейнсворт Ф., Вера бахаи, Москва, 1992, с. 81; Эсслемент Дж. Э, Баха-

- Улла и новая эра, Екатеринбург, 1991, с. 176; Составитель Дустдар Ф., Новые духовные ценности, Учение бахаи, Москва, 1992, с. 215.
4. Հիմնականում Բաբի ծննդյան թիվը նշված է 1819թ. հոկտեմբերի 20-ը, իսկ որոշ աղբյուրներում Иванов М., С., Антифеодальные восстания в Иране в середине XIX в., Москва, 1982, стр. 90 նշված է 1920թ. հոկտեմբերի 9-ին; Ислам, Энциклопедический словарь, Москва, 1991; стр. 33; Encyclopedie de l'islam, tome I, Paris, 1960, p. 856, երկու թիվն էլ ընդունում է:
 5. Հիմնականում Բաբի հայտնության օրը գրված է 23 մայիսի 1844թ., իսկ Батюшков Г., Бабыды, Персидская секта, "Вестникъ Европы", Санктпетербургъ, 1897, стр. 339, Кузнецова Н. А., Иран в первой половине XIX века, Москва, 1983, стр. 203, նշված է 12 մայիսի 1844թ.:
 6. Ислам, Энциклопедический словарь, Москва, 1991, стр. 33, գրված է, որ Բաբը մահապատժի է ենթարկվել 1847թ. հուլիսի 9-ին, այնինչ Բաբը մահապատժի է ենթարկվել 1850թ. հուլիսի 9-ին:
 7. Завет, Санкт-Петербург, 1997, стр. 12.
 8. «Զիբուր ալ - Ակդաս» արարերեն «Ամենասուրբ գիրք», րահայինների սուրբ գիրքն է, որը Բահաուլլահը գրել է 1873թ.՝ Աքքայում, արարերեն լեզվով:
 9. պարսկերեն նշանակում է հրաշալի, շքեղ, նորույթ, նորահմար, Նալրամդյան Գ. Մ., Պարսկերեն-հայերեն բառարան, Երևան, 1987, էջ 81:
 10. Бахаулла, Китаб-и-агдас, Санкт-Петербург, 1998, с. 85, 218.
 11. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 41.
 12. Там же, с. 41, 219.
 13. Արարական այբուբենի այս տառը արջադ համակարգում ունի «հինգ» թվային նշանակությունը: Նաև Սուրբ գրություններում «Հա» տառին տրվում է հոգևոր նշանակություններ, որոնցից է «Աստծո էություն» նշանակությունը:
 14. Там же, с. 41.
 15. Հաղորդություն Աստծո հետ, Երևան, 1996, էջ 65; Молитвы бахаи, открытые Бахауллои, Бабом, Абдул-Баха, Алматы, 1998, с. 131:
 16. Բաբի գրած օրենքների գիրքն է, որը նա գրել է պարսկերեն և արարերեն:
 17. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 42, 221.
 18. Հաղորդություն Աստծո հետ, էջ 68; Молитвы бахаи, с. 133:
 19. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 216.
 20. Там же, с. 39, 42, 220; Перкинс М., Хейнсворт Ф., Вера бахаи, с. 46.
 21. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 220.
 22. Там же, с. 285.
 23. Yarshater E., Encyclopaedia Iranica, London and New York, 1989, Volume III, p. 446; Momen W., A basic baha'i dictionary, p. 158; Faizi G., The Baha'i Faith, New Delhi, 1990, p. 105; Эсслемонт Дж. Э, Баха-Улла и новая эра, с. 176.
 24. Momen W., A basic baha'i dictionary, p. 65; Гувьон К., Жувьон Ф., Садовники господа, Санкт-Петербург, 1993, с. 105.
 25. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 217; Momen W., A basic baha'i dictionary, p. 49, 65; Перкинс М., Хейнсворт Ф., с. 82; Гувьон К., Жувьон Ф., с. 103.
 26. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 80.
 27. Հաղորդություն Աստծո հետ, էջ 68; Молитвы бахаи, с. 135:
 28. Մարգարյան Ա., Հոգևոր ճնշման ճիշահներում, Երևան, 1997, էջ 29:

29. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 284; Momen W., A basic baha'i dictionary, p. 103; Yarshater E., Encyclopaedia Iranica, p. 447.
30. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 285; Faizi G., The Baha'i Faith, New Delhi, 1990, p. 118; Բահայական համայնքը, հիմունքները, նպատակները և մտադրությունները, Երևան, 1996, էջ 14:
31. Աճառյան Հ., Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 384:
32. Սարգսյան Ա., Հոգևոր ճնշման ճիրաններում, Երևան, 1997, էջ 29:
33. Նույնը, էջ 29:
34. Իրանագիտության հարցեր, Ա մատենաշար, Երևան, 1978, էջ 42:
35. Հաստիսեան Հ., Աղանդներ՝ քրիստոնեական ճշմարտության պրիսմակէն, էջ 315:
36. Նույնը, էջ 315:
37. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 267.
38. Там же, с. 268.
39. Там же, с. 252.
40. Абдул-Баха, Избранное из писании, Санкт-Петербург, 1995, с. 83.
41. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 253.
42. Праздник Девятнадцатого дня, Сборник цитат из Писаний Бахауллы, Абдул Баха, Шоги Эффенди, Дома Справедливости, Санкт-Петербург, 1994, с. 36.
43. Там же, с. 37.
44. Там же, с. 37, 38.
45. Там же, с. 29, 31.
46. Там же, с. 31.
47. Бахаулла, Китаб-и-агдас, с. 253.
48. Праздник Девятнадцатого дня, с. 25.
49. Ռեյհանի Ֆ., Վարչական կարգը, Երևան, 1996, էջ 71:

ՅԱԶԸՃՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ

ՀԱՅ-ԶՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1919-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայաստանի առաջին հանրապետության քաղաքականությունն իր օտարազգի քաղաքացիների նկատմամբ բավարար չափով չի ուսումնասիրվել: Բացառություն են հանրապետության թուրք և թաթար (ադրբեջանցի) քաղաքացիների հետ առնչված իրադարձություններին նվիրված ուսումնասիրությունները:

1878 թվին, Սան Ստեֆանոյի և այն վերանայած Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքով տիրանալով Կարսի մարզին, ցարական Ռուսաստանը որդեգրեց ժողովրդագրական այլ քաղաքականություն: Արգելելով հայերի և մուսուլմանների ներհոսքերը մարզի տարածք, այս իշխանություններն անցան մարզն արագորեն ռուսականացնելու ակտիվ քաղաքականության, որպես նախապատրաստություն այս ուղղությամբ Օսմանյան կայսրության մյուս տարածքներ ու «տաք ջրեր» ռուսական հեռագնա ծրագրերի: Մարզում, մասնավորաբար՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Մարի-դամիշ երկաթուղու և խճուղու անմիջական մոտակայքում, ռուսական տիրապետության 40 տարիների ընթացքում հայտնվեցին ռուս մոլոկան աղանդավորների շուրջ 40 գյուղեր¹, Նովո-Էստոնկա գյուղում հաստատվեցին վերաբնակիչներ Էստոնիայից: Այսպիսով, մարզի բնակչության ազգային խճանկարը դարձավ է՛լ ավելի խայտաբղետ: Մարզում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ապրում էին բազմա-հազար հայեր, քրդեր, թաթարներ, թուրքեր, կարափափախներ, ռուսներ, հույներ, փոքր քանակով՝ նաև թուրքմեններ², վրացիներ, աջարներ, լազեր, հրեաներ, էստոնացիներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Ռուսաստանի 1909թ. մարդահամարի համաձայն, Կարսի մարզում ապրում էր 364,700 հոգի, որոնցից 131 հազարը (35,9%) թուրքախոս ժողովուրդների էին պատկանում. հայերը կազմում էին 91 հազար (25,3%), իսկ ռուսները՝ 35 հազար (9,6%)³: Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ՀՀ պատվիրակության ներկայացրած մի հուշագրում, հիմնվելով Ռուսաստանի 1915 և 1917 թվականների պաշտոնական վիճակագրություն-

ների վրա, հայտնվում է, որ Կարսի նահանգում ապրում են 123,170 հայեր, 158,804 մուսուլմաններ, 4,231 վրացիներ և 118,100 այլ ազգիներ⁴:

1918թ. փետրվարին, թուրքերը շարժվեցին դեպի արևելք: Հայկական փոքրաթիվ ուժերը չկարողացան առաջքն առնել թուրքական հարձակողականին: Ապրիլի 12-ի կեսօրին, Անդրկովկասյան Մեյմի կառավարության նախագահ, վրացի մեմշկիկ Չխենկելու հրամանով, հայկական կորպուսը առանց մարտի թողեց Կարսը և նահանջեց: Հետևեց քաղաքի և նահանգի հայ ազգաբնակչության, նաև հույների և առհասարակ բոլոր քրիստոնյաների գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան, Վրաստան և Հյուսիսային Կովկաս: 1919 թվին Փարիզի կոնֆերանսին ՀՀ պատվիրակության ներկայացրած մի փաստաթղթի համաձայն, միայն Կարսի շրջանից գաղթել են «շուրջ 120,000 հայեր»:

1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրով, ՀՀ-ը Օսմանյան կայսրությանը զիջեց Կարսի նահանգն ամբողջությամբ: Պայմանագրի հավելվածում, մարզից գաղթածներին իրավունք էր տրվում մեկ ամսվա ընթացքում վերադառնալ իրենց տուն ու տեղին: Հասկանալի է, որ այս «իրավունքը» հայ գաղթականների համար սոսկ հռչակագրային բնույթ ուներ:

Առաջին աշխարհամարտում թուրքերի պարտությունից հետո, Կարսի նահանգում հաստատվեցին բրիտանական իշխանություններն ու զորքերը: Ջորաերամանատար Շյուքրի փաշայի ամմիջական մասնակցությամբ, նահանգի թուրքերը, քրդերն ու ռուս մոլեկանները կազմեցին «Ազգային խորհուրդ»՝ «Միլլի շուրա», որը «կառավարում էր» ինքնահռչակ «Հարավ-արևմտյան հանրապետությունը»: 1919 թ. սկզբից, ՀՀ կառավարությունը բանակցություններ վարեց բրիտանացիների հետ՝ նահանգը ՀՀ-ին կցելու նպատակով: Բրիտանացիք չեին շտապում. նրանք հայերին չեին վստահում՝ նրանց ռուսասեր կամ ռուսամետ համարելով: Խնդիրը բարդանում էր նրանով, որ Կարսի նահանգի հյուսիսային շրջանների նկատմամբ տարածքային հավակնություններ ունեւր Վրաստանը⁵: 1919 թ. հունվարի 8-ին, Արևելյան Անդրկովկասում բրիտանական զենեքալ Ֆ. Ուոկլերի և ՀՀ արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանի միջև կնքվեց Կարսի նահանգի մասին մի համաձայնություն, որի 10-րդ և 11-րդ կետերը վերաբերում էին ոչ-հայ բնակչության կառավարման ձևին. նշվում էր, որ «մահմեդականները վախենում են հայկական վարչությունից, հետևաբար, անհրաժեշտ է գործել զգուշությամբ և ցրվել ամեն վախ ցույց տալու համար, որ հայերը ընդունակ են մոռանալու ցեղային նախապաշարումները, երբ որ իշխանության գլուխ են կանգնում»⁷: ՀՀ-ի կողմից Կարսի քաղաքացիական նահանգապետ նշանակվեց վարչական Հմուտ և փորձառու գործիչ Ստեփան Դորդանյանը: Հայ-բրիտանական միացյալ զորքերը, առանց զինյալ դիմադրության

հանդիպելու, 1919 թ. ապրիլի 24-ին մտան Կարս: Չորս օր հետո, քաղաքում ամբողջ իշխանությունը փոխանցվեց հայերին: Մայիսի 9-ին հայկական զորքերը մտան ռազմավարական նշանակության Միդիանեկ հունարնակ գյուղը, իսկ ամսի 13-ին՝ Օլթի և Կադզվան: «Քրդերն ու թուրքերը ընդունեցին նրանց աղ ու հացով»:

Այսպիսով, Կարսի ամբողջ մարզը, բացի Օլթիի գավառի արևմտյան մասից, անցավ ՀՀ գերիշխանության տակ: Մկավեց հայ գաղթականների զանգվածային տունդարձը: Խանդավառված մոտակա տունդարձի հեռանկարով, Կարսի նահանգ տեղափոխվեց արևմտահայ գաղթականների մի զգալի մասը: 1919 թ. երկրորդ կեսին, ըստ ՀՀ պատվիրակության ներկայացրած մի վիճակագրության, Կարսի նահանգում ապրում էր շուրջ 404 հազար մարդ, որից մոտ 160 հազարը՝ մուսուլմաններ, նրանց թվում՝ 55 հազար մուսուլման քրդեր⁹:

Ազատագրելով Կարսի նահանգը, ՀՀ-ը ժառանգեց նաև նահանգում ազգամիջյան բարդ, հաճախ և թշնամական հարաբերությունները, որոնք հարկավոր էր կարգավորել և լծվել խաղաղ, շինարարական աշխատանքի: Հակառակ այս ուղղությամբ նահանգապետ Ստ. Դորդանյանի հետևողական ջանքերի, մինչև նահանգի անկումը 1920 թ. հոկտեմբերի վերջին-նոյեմբերի սկզբին, ՀՀ-ին չհաջողվեց լուծել այս ծայր աստիճան դժվար խնդիրը:

Նահանգում հայ-քրդական հարաբերությունների վատացման տեղիք տվին ամառինը քրդերը: Եթե ցարական իշխանությունը կարողանում էր երկաթե բռնուցքով խաղաղ հարաբերություններ պահպանել այս երկու ժողովուրդների միջև, ապա՝ 1918 թ. սկզբին, թուրքական հարձակման ժամանակ, քրդական հրոսակախմբերը մեծ աշխուժություն ցուցաբերեցին հայոց և հույների ունեցվածքը թալանելու և նրանց կոտորելու գործում¹⁰: Քրդերը մեծ թիվ էին կազմում նաև Ջավիդ բեյի 11-րդ դիվիզիայի կազմում, որը 1918 թ. մայիս-հունիսին հայոց ահավոր կոտորածներ հրազործեց Լոռու և Փամբակի շրջաններում¹¹: Թարմ էր նաև Մեծ եղեռնի իրագործման մեջ քրդերի ակտիվ մասնակցության հիշատակը: Հասկանալի է, որ հայերը քրդերից դաժան վրեժ էին լուծելու, որն էլ փոխվրեժ էր ամառ քերելու, և այսպես շարունակ: Արդեն 1918թ. ամառին կեսին, նահանջող հայերն ու հարձակվող թուրքերն ու քրդերը դաժանորեն կոտորեցին հակառակորդի խաղաղ բնակիչներին¹²:

Հասկանալի ու արդարանալի է, որ 1919 թ. կեսերից տուն դարձող գաղթականները լցված լինեին վրեժի զգացումներով: Անարդարանալին և ՀՀ-ի համար նույնիսկ ողբերգական հետևանքների ամառնորդողը, սակայն, վրիժառության պիտակի տակ հայ բաշխրոզուկների կատարած բռնություններն ու կամայականություններն էին: Այս մասին կան բազմաթիվ վկայություններ¹³:

Ալ. Խատիսյան, որի վարչապետության օրոք իրականացվեց Կարսի մարզի կցումը Հայաստանի Հանրապետությանը, մարզում ՀՀ իշխանությունների հետապնդած «չորս գլխավոր նպատակներից» երրորդն է հիշատակում «խաղաղեցնել բնակչության մուսուլման տարրը և հաշտեցնել զայն քրիստոնյա զանգվածին հետ»¹⁴:

ՀՀ-ը ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ չուներ հստակ քաղաքականություն: Կարսի նահանգում, տեղական ոչ-հայ տարրերի նկատմամբ ևս չկար պետական հստակ քաղաքականություն: Հայկական իշխանության հաստատումից մինչև Կարսի անկման օրը, ՀՀ քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների միջև Կարսի նահանգում գոյություն ունեին թշնամության հասնող հակամարտություններ, որոնցում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում այլազգի տարրերի նկատմամբ վարվելիք քաղաքականության ուղղվածությունը: Երկու կողմերի բևեռներն էին՝ մի կողմից նահանգապետ Ստեփան Դորդանյանը, մյուս կողմից՝ Կարսի բերդապետ, գեներալ-լեյտենանտ Դանիել Բեգ Փիրումյանը և նահանգի զորամիավորումների անմիջական հրամանատար գեներալ-մայոր Հովսեփյանը: Իսկ Հայ հեղափոխական դաշնակցության տեղական գործիչների մի մասը հակվում էր այս, մյուս մասը՝ այն խմբին: Այս երկվորյունը ճակատագրական եղավ ամբողջ նահանգի համար:

Ստեփան Դորդանյանը հակված էր խաղաղ միջոցներով, ուժի ցուցադրումով, բայց ոչ այն անպայմանորեն գործադրելով սիրաշահել նահանգի մուսուլման բնակչությանը, և, մասնավորաբար, քրդերին¹⁵: Դորդանյանին հակառակ, նրա իսկ բնորոշումով, «ջարդել-փշրելու» քաղաքականության կողմնակից էին և դա կիրառում էին նահանգի հայկական զորամիավորումների բարձրաստիճան սպաները:

Կարսի նահանգում հայ-քրդական հարաբերությունները ունեցել են հիմնականում տնտեսական բովանդակություն: Քրդերը բնակվում էին լեռնային շրջաններում ու առավելապես զբաղվում անասնապահությամբ: Նրանց տնտեսական գործընկերները եղել են հիմնականում հայերը: «Կարսիցի բոլոր հայերը կապված էին նահանգի բոլոր նշանավոր քրդերի հետ բազմաթիվ գործնական, տնտեսական, առևտրական կապերով»¹⁶: Մինչև Առաջին աշխարհամարտը, «հայերի խաշնարած տնտեսությունը գտնվում էր բացառապես քրդերի ձեռքում»¹⁷: Հայերն իրենց տավարը քրդերին «յուղով կտային», այսինքն՝ աշունը նրանց հանձնած իրենց անասուններին հետ էին վերցնում նորածին ձագերի հետ՝ խնամող քրդերին թողնելով այս ժամանակահատվածում ստացված յուղը (կարագը): Քրդերի մրցակիցներն էին գյուղական շրջաններում ապրող, անասնապահությամբ և մեղվաբուծությամբ զբաղվող հույները: Այս մրցակցությունը 1918-1920 թվականներին վերաճեց թշնամության և փոխադարձ կոտորածների ու թալանի:

1919-1920թթ. Կարսի նահանգում հայ-քրդական հարաբերությունների վրա իրենց կնիքն էին դրել մաս մինչ այդ թվականները նահանգում քուրք-քրդական, ռուս-քրդական և վրացա-քրդական հարաբերությունները: Թե՛ քուրքերը և թե՛ վրացիները միշտ կեղեքել են քրդերին, նրանց համարել երկրորդ կարգի մարդիկ, և շահագործել նրանց, հաճախ դիմելով մույնիսկ բռնությունների: Ռուսները ևս շահագործում էին քրդերին, սակայն միաժամանակ աշխատում էին սիրաշահել նրանց՝ Անատոլիայի խորքերը իրենց հետագա հառաջխաղացման ծրագրերին ծառայեցնելու համար սահմանի երկու կողմերում ապրող քրդերին: Այսուհանդերձ, քրդերը այդքան էլ զոհ չեին ռուսական իշխանություններից:

Հետևաբար, քրդերը հույս ունեին, որ հայկական իշխանությունը վերջ կտա իրենց նկատմամբ նախորդ իշխանությունների արհամարհական կամ թշնամական վերաբերմունքին, սակայն տեղի ունեցավ ճիշտ հակառակը, ինչպես պիտի տեսնենք:

Հայ-քրդական հարաբերությունների բնականոնացմանն էր նպատակամիտված 1919 թ. ամռանը Երևանում ստեղծված հատուկ մարմինը՝ քրդերի պետքերը հոգալու համար. նախատեսվում էր հանրապետության քրդաշատ վայրերում, հատուկ քրդերի համար բացել դպրոցներ, հիվանդանոց, դեղատուն, սպառողական խանութ և այլն: Այդ մարմնին ամրանակցում էին երիտասարդ իրավաբան Պարույր Լևոնյանը (Աշուղ Ջիվանու որդին) և քրդագետ Լազոն: Սակայն, ծրագիրը ձախողվեց, քանի որ կառավարությունը միջոցներ, փող չուներ¹⁸:

Քրդերի նկատմամբ նահանգապետ Ղարղանյանի բարյացական քաղաքականությունը դրսևորվում էր բազմաթիվ առիթներով. նա ազդեցիկ քրդերի պաշտոնների էր նշանակում, մի քանիսին շնորհում զենք կրելու իրավունք և այլն: Նա ծրագրել էր նահանգի քուրդ երևելիների գլուխն անցած, հատուկ գնացքով նրանց տանել Երևան, ներկայացնել կառավարությանը և վերջինիս կողմից նրանց պատիվների արժանացնել: Այս ծրագիրը տապալվեց 1920 թ. մայիսյան բուլշևիկյան խռովությունների պատճառով¹⁹:

Նահանգապետ Ղարղանյանը մույնիսկ փորձեր է արել կապեր հաստատելու սահմանից այն կողմ գտնվող քրդական աշիրաթապետների հետ, այդպիսի հանձնարարություններով մարդիկ ուղարկել Ալաշկերտ, Վան և Կարին, ու այդ մասին իմաց տվել ներքին գործերի նախարարին: Դրանով, Ղարղանյանն աշխատում էր բարենպաստ պայմաններ ստեղծել արևմտահայ տարագիրների հայրենի եզերք վերադարձի համար: «Բայց պետք չկա ասելու, - դառնությամբ գրում է նա, - որ այդ բարդ և մեծ գործը պահանջում էր մեծ միջոցներ և բազմաթիվ ինտելիգենտ ուժեր, որ չուներ մեր կառավարությունը»²⁰:

Ղորղանյանն աշխատեց հանրապետության շահերին ծառայեցնել մասնաշաղկապ կոչված «հաչող քրդերի» աղանդին²¹, որը վերահայտնվել էր Կարսի մահանգի Կաղզվանի գավառում: Ղորղանյանը, գավառապետ Պալյանի միջոցով կապ հաստատեց աղանդի ղեկավար շեյխ Հյուսնիի հետ՝ քրդության մեջ «լոյալ, հանգիստ և մեզ բարեկամ մթնոլորտ ստեղծելու» նպատակով²²: Այս մասին մահանգապետը ծածկագրված գաղտնի գեղուցում է ուղարկում Երևան, բայց կառավարությունից ոչ միայն այս ծրագրի համար փող, միջոցներ և հրահանգներ, այլ մույնիսկ պատասխան չի ստանում և ծրագիրը տապալվում է²³:

Մի քիչ մանրամասն ներկայացնենք մահանգում հայ-քրդական հարաբերությունները էականորեն բարելավելու և ՀՀ-ի նկատմամբ քրդերի հավատարմությունը ամրապնդելու միտված, Ստ. Ղորղանյանի երեք այլ նախաձեռնությունները:

1. Պաշտոնական մեծ շքախմբի ուղեկցությամբ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի այցելությունը Կարսի մահանգ՝ 1919 թ. նոյեմբերի 2-ից 6-ը: Նահանգապետի և իր շքախմբի հետ, վարչապետը այցելեց մաս քրդաբնակ շրջաններ, եղավ Սարիղամիշում, Կաղզվանում, Մերդենեկում և Աքդահանում: Ժողովուրդը, մասնավորաբար քուրդ ազգաբնակչությունը, բացառիկ պատիվներով ընդունեց նրանց: Նահանգապետի առաջարկությամբ, վարչապետը հայկական բանակի սպայական ուսադիրներ և զինվորական կոչումներ շնորհեց մի քանի քուրդ երևելիների, ինչը մեծ գոհունակությամբ ընդունվեց քրդերի կողմից: Այդ երևելիների շարքին էր Կաղզվանի շրջանում բնակվող կասկանցի (զիլանցի) աշիրեթի պետ Հասան բեգը, որը շքախմբին դիմավորել էր 200 ձիավորներով և արժանացել հայկական սպայության երկրորդ աստիճանին²⁴: Վարչապետը «հանձնարարեց մահանգապետին մի գումար նվիրաբերել երաշտից վնասված մի երկու քուրդ գյուղերի»²⁵:

2. Նախիջևանցի թաթար Իբրահիմ Կադիմովի նշանակումը Արդահանի գավառապետի պաշտոնին: Կադիմովը, շատ չանցած, ամուսնացավ մի քրդուհու հետ, իրեն շրջապատեց քուրդ հեծյալ թիկնապահներով և զանազան այլ ձևերով սիրաշահեց գավառի քրդությանը: Կադիմովը կարևոր դեր ունեցավ գավառում մեծ ազդեցության տեր, վրացական շահերի պաշտպան, աջարացի Ջեմալ բեգ Խամշիկի ազդեցության չեզոքացման գործում²⁶: Կադիմովի միջոցով գավառի քրդության հավատարմությունը ՀՀ-ին դրսևորվեց մասնավորապես նախաձեռնած, Հայաստանի անկախության փոխառությանը ակտիվ մասնակցության մեջ: Կադիմովի միջոցով, Ղորղանյան կապ հաստատեց ազդեցիկ քուրդ հրոսակապետ, քեմալականների Էրզրումի համագումարի պատգամավոր Ջաֆար բեգի հետ²⁷: Կադիմովից Ղորղանյանն ստանում էր քրդերի միջոցով ձեռք բերված հետախուզական տվյալներ սահմանի մյուս կողմում

թուրքական զորքերի տեղաշարժերի ու ծարգրերի մասին և այդ տեղեկություններն անհապաղ փոխանցում էր Երևան:

Մակայն, Կարսի բարձր հրամանատարությունը հենց սկզբից թշնամաբար տրամադրվեց նահանգապետի հովանավորությունը վայելող Կադիմովի նկատմամբ: Դա հատկապես դրսևորվեց 1920. մայիսի վերջին, երբ Դորդանյանն առաջին անգամ մեկնել էր Երևան. Կադիմովին զրպարտության հիման վրա բանտարկելու փորձ արեցին զեներալները՝ կամավորականների խմբապետ, քրդերին հարստահարող Մուրադի միջոցով: Դորդանյանին հազիվ հաջողվեց կառավարության միջոցով տապալել զինվորականների այս դավադրությունը: Նույն օրերին, նույն զինվորականների դրդումով և առանց նահանգապետի կարծիքը հարցնելու, Կարսի նահանգի Աբդահամի գավառից անջատվեցին Ջարուշատի և Աղբաբայի մուսուլմանաբնակ շրջանները ու միացվեցին Ալեքսանդրապոլի նահանգին: Դա ամրագրվեց ՀՀ կառավարության 1920թ. մայիսի 25-ի նիստում ընդունված, ՀՀ վարչական բաժանման օրենքում²⁹:

3. Ջինվորական ցուցադրական զբոսանք-երթի կազմակերպման նախաձեռնությունը, որը նպատակ ուներ ահ ազդել նահանգի մուսուլման անհանգիստ տարրերի վրա՝ նրանց զգուշացնելով ՀՀ-ի նկատմամբ թշնամական քայլերի հետևանքներից: 1919 թ. օգոստոսի 30-ին նախատեսված այս ցուցադրությունը բարձր զինվորականության, մասնավորաբար զեներալ Հովսեփյանի ձգձգումների հետևանքով, և Դորդանյանի՝ այս մասին կառավարությանը 17 դիմում-հեռագիրներից հետո²⁹, տեղի ունեցավ 1920 թ. հունվարին՝ ուղեկցված ավելորդ ու չհիմնավորված խստություններով, տալով նախատեսվածից հակառակ արդյունքը:

Քրդերի նկատմամբ հավեհարդար տեսնելու և նրանց ունեցվածքը թալանելով յուրացնելու իրենց մոլուցքի մեջ, զեներալներն ու զնդապետները շահագործեցին նաև քրդերի նկատմամբ թշնամությամբ ու վրիժառությամբ լցված հույներին և հայկական կամավորական խմբերին: Հույներից կազմվեցին առանձին զորամիավորներ: 1920 թ. հունիսին, «հենց մեր զորաբանակը անցավ դեպի Օլթի, այդ հույները հարձակվեցին Օլթիի գավառի խաղաղ քուրդ գյուղերի վրա»³⁰: Հայ կամավորների կողքին, հույները հիմնականում զբաղված էին քրդերին իրենց բնակավայրերից քշելով և նրանց տավարի ու ոչխարի հոտերը, գորգերն ու այլ ունեցվածքը հօգուտ իրենց և բարձր հրամանատարության թալանելով³¹: Այս անիդրավությունների մասին նահանգապետ Դորդանյանի Երևան անընդհատ տեղացող հաղորդագրություններն ու բողոքագրերը մնում էին անհետևանք, քանի որ բարձր սպայությունը վայելում էր 1920 թ. մայիսից իշխանության փաստական մեծատեր, զորաց և ներքին գործերի նախարար Աուրեն Տեր-Մինասյանի հովանավորությունը:

Արդյունքը, ինչպես նշեցինք, եղավ քրդերի թշնամացումը ՀՀ-ի նկատմամբ: Իրենց բնակավայրերից բշված փախստական քրդերը ապաստան գտան սահմանի մյուս կողմում, ուր իրենց քարոզչությանը է՛լ ավելի գրգռեցին իրենց ազգակիցներին հայերի դեմ: Վերջիններին հետ նրանք մասնակցեցին Քյազիմ Կարաբեքիրի՝ 1920 թ. աշնանային արշավանքին, որն ավարտվեց Կարսի խայտառակ անկումով, Հայրենիքի տարածքների կորստով և անկախ պետականության վերացումով:

1920թ. հունիսին Օլթիի ուղղությամբ հայկական զորքերի հառաջխաղացքի բուն նպատակն էր ճանապարհ հարթել դեպի Մև ծով ելքի համար³²: Օլթի մուտքի ժամանակ տեղի քուրդ բնակչության նկատմամբ ապօրինի գործողությունները է՛լ ավելի հրահրեցին ՀՀ-ի նկատմամբ քրդերի թշնամական զգացումները: Ձիմվորականները չխորշեցին նման գործողություններ թույլ տալ մույնիսկ Ղորղանյանի կողմից Օլթիի գավառապետ նշանակված քուրդ Էզո բեգի նկատմամբ. նրանց ծառայող կամավորականները սպանեցին գավառապետի երկու հովիվներին և թալանեցին նրա 800 գլուխ ոչխարը: Օլթիի բնակչության կեսից ավելին փախչեց սահմանի թուրքական կողմը: Ըստ Մտ. Ղորղանյանի՝ Օլթիի քրդաբնակ շրջանում թալանվել է 32 հազար գլուխ տավար և ոչխար, որոնք իրացվում էին Վրաստանում, իսկ զորգերը, ցորենն ու այլ իրերը, որպես ավար, տեղափոխվում էին Կարս և Ալեքսանդրապոլ և այնտեղ հավաքում³³:

Մեպտեմբերի 18-ին, Կարսի նահանգի մուսուլմանների նկատմամբ ապօրինի գործողություններին վերջ տալու պատրվակի տակ, Քյազիմ Կարաբեքիրի զորքերն ու քրդական հրոսակախմբերը սկսեցին պատերազմը ՀՀ-ի դեմ: Հայկական զորքը, միայն թույլ դիմադրություն ցույց տալով, իրար հետևից դատարկեց Օլթին, Կադզվանն ու Մարիդամիշը և նահանջեց Կարսի ուղղությամբ: Ամրացված բերդաքաղաքը, ազգային ռզմ բացակայության և հաղթանակի կամքի չգոյության պատճառով³⁴, առանց լուրջ դիմադրության, խայտառակ կերպով թուրք-քուրդ միացյալ ուժերի ձեռքը հոկտեմբերի 30-ի կեսօրին: Կարսի վրա հարձակվող թուրքական զորքերի հառաջապահի դերը կատարում էին քուրդ ձիավորները³⁵, որոնց թիվը, ըստ գերի ընկած մի թուրք սպայի, 1000 հոգի էր³⁶: Այդ ձիավորների առաջին շարքում էին նահանգից փախստական քրդերը: Ըստ Կարսի անկման ականատես Արտաշես Բաբայանի՝ հոկտեմբերի 30-ին, «մինչև ուշ երեկո տաճկական մի գումարտակ միայն, քուրդ ձիավորներով, գրաված պահեց քաղաքը»³⁷: Հոկտեմբերի կեսերին, հայկական բանակի ռազմական մի զեկույցում հայտնվում էր, որ «թուրքական բանակին կընկերանա քուրդ ձիավոր զորամասս մը Մալազկերտի Քեռո Հյուսեյն փաշայի և իր մարտոց ղեկավարությամբ»³⁸, իսկ

Իզդիրի և Երևանի ուղղությամբ գործում էին Մասիսի և Կողբի քուրդ ձիավորները³⁹:

Դեպի Հայաստանի խորքերը հառաջացող քուրքական զորքերի կողքին կռվող քրդերը առանձնահատուկ դաժանությամբ վարվեցին Կարս քաղաքի և նահանգի հայ ազգաբնակչության հետ, անխնա բռնաբարելով, կոտորելով ու սպանելով, վրեժ լուծելով իրենց ազգակիցների նկատմամբ կատարված դաժանությունների համար⁴⁰:

Նոյեմբերի երկրորդ կեսին, ՀՀ-ը վերջնականապես պարտվեց հայ-քուրքական պատերազմում, և որպես անկախ հանրապետություն, դադարեց գոյություն ունենալուց:

Կարսի նահանգը Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի իրարահաջորդ համաձայնագրերով անցավ Թուրքիային, մի իրավիճակ, որը հակառակ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո դրանք հետ բերելու Խորհրդային Միության կատարած փորձերի, շարունակվում է առ այսօր:

Ամփոփելով՝ լիովին համաձայն ենք Կարսի նահանգապետ Մտեփան Դորդանյանի հետևյալ գնահատականի հետ. «Մենք ունեինք բոլոր տվյալները Կարսի նահանգը մեծ պատմեշ դարձնելու քուրքական հարձակումների դեմ: Կարսի նահանգը ավելի քան կեսով բնակեցրած էր քրդերով⁴¹, որ այնպես տրամադիր էին մերձենալու մեզ: Իսկ մենք, փոխանակ կռիվելու այդ տրամադրությունը,...փոխանակ սպառնալից բռնուցք ստեղծելու մեր սահմաններում, մենք հետ մղեցինք դեպի մեր հովանին նետվող այդ քրդերին:

Եվ մենք առատորեն հնձեցինք մեր ցանածը»⁴²...

YAZCHYAN GEVORG

THE ARMENIAN-KURDISH RELATIONS IN THE KARS PROVINCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN 1919-1920

(Summary)

After the defeat of the Ottoman Empire in the World War I, the Kars oblast of the Russian Empire was occupied by British forces. Great Britain passed to the jurisdiction and sovereignty of RA in April 1919.

The population of the province consisted of many nationalities, the majors of which were the Armenians, the Kurds and the Turks.

The policy of the authorities of RA towards the Turkish and Kurdish population of the province varied diametrically between the military and the civil authorities, and specially the covernor Stepan Ghorghanyan followed a tolerant policy, the military inclined to the force, sometimes permitting violence towards the Kurds. The majority of the Kurds, who expected tolerance from the Armenian authorities were looted and forced to deport.

This led them to join the Kemalists during the Turko-Armenian War of 1920, which lasted with the fall of Kars and the collapse of the Armenian independent state. Thees, the leadership of RA, with his false policy towards the Kurds, anverted them from potential sattelities to actual enemies, a factor that antributed led by Karabekir Pasha.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռուս վերաբնակիչների թիվը 1916. սկզբին անցնում էր 9 հազարից. տե՛ս - Վահե Արծրունի, Հայ-թուրքական պատերազմը - Հայ սպայությունը - Շատախ, Երևան, 2002, էջ 408-409, ծանոթագրություն 24 (ծանոթագրող՝ Գեղամ Բադալյան):
2. Օրինակ, թուրքմեններով բնակված գյուղեր էին Թիխմիսը, Սուփանագատը և Գոթանլուն (Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 419, ծանոթագրություն թիվ 102; էջ 420, ծանոթագրություն թիվ 106):
3. Armenia - Political and Ethnic Boundaries (այսուհետև՝ APEB), compiled and edited by Anita Burdett, London, 1998, p. 351.
4. APEB, p. 487. Մոտավորապես նույն թվերն է նշում նաև Ալեքսանդր Խատիսյանը, հայտնելով թե թուրքերն ու թաթարները կազմում էին 102,860, քրդերը՝ 54,931 հոգի. տե՛ս Ալեքսանդր Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, ապրիլ 1925թ., էջ 49:
5. APEB, p. 447. Ալ. Խատիսյան Կարսի հայ զաղթականների թիվ է նշում «մոտ 100.000 հոգի». տե՛ս Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 49:
6. Այս հարցը առերևոյթ կարգավորվեց 1919թ. զարմանը Ալ. Խատիսյանի Թիֆլիս կատարած այցելության ժամանակ: Վրաստանին թողնվեցին Կուր գետի ձախափնյա տարածքները. տե՛ս Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 49: Այսուհանդերձ, վրացիք չդադարեցին հավակնել մարզի տարածքներին, նույնիսկ անդրքուլիսային բանակցություններ վարելով քմայականների հետ:
7. Միմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Բ. հրատարակություն, Երևան, 1993, էջ 257:
8. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 261:
9. APEB, pp. 455, 470-471.
10. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 89-90; քծիշկ Հովակիմ Մելիքյան, Արյան ճանապարհով, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, ապրիլ 1925, էջ 133 և այլն:
11. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 211-212:
12. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 70-71, 94, 96:
13. Մեպուհի հրամանատարած 4-րդ քրիզադայում զրազիր ծառայած անանուն հեղինակ, Ազատ, անկախ և միջյալ Հայաստանի վերջին օրերը, Երևան, 1994, էջ 3; Գարեգին հպս. Հավսեփյանց, Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկությանս թոպեն, Դ. հրատարակություն, Երևան, 2002, էջ 35; Գարեգին հպս. Հովսեփյանց, Կարսի անկումը 1920թ. - Օրագրություն, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1989, թիվ 3, էջ 131; Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 29, 30, 31, 59, 67, 73, 94, 124, 153, 156, 384; Արտաշես Բաքալյան, Կարսի անկումը, «Հայրենիք», հոկտ. 1923, էջ 62; Կարո Մասունի, Հայ-թուրքական

- պատերազմը, «Հայրենիք», 1926, թիվ 6, էջ 87-88; նաև Հայաստանի Հանրապետության Պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆոնդ 477, ցուցակ 1 (Մտեփան Դորդանյանի հուշագրությունը):
14. Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», ապրիլ 1925, էջ 50:
 15. Մտ. Դորդանյանը իր դեռևս անտիպ հուշերում (ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1) շատ տեղերում գրում է քրդերին իր համակրության մասին, երբեմն հասնելով մինչև իսկ քնարական զեղումների նրանց հասցեին:
 16. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 75:
 17. Նույնը, ք. 74:
 18. Նույնը, ք. 80:
 19. Նույնը, ք. 81-82:
 20. Նույնը, ք. 88-89:
 21. Աղանդն ստեղծվել էր Արևմտյան Հայաստանում, 1890-ական թվականներին: Նա խաղաղություն էր քարոզում և մերժում չարությունը: Այդպես էր կոչվել անդամների աղոթքի ժամանակ երկինք նայելով հաշոցի մասն ձայներ արձակելու համար: Ցարական իշխանությունների կողմից խստորեն ճնշվելուց հետո, 1915-1916թթ.-ին, պատերազմական գործողությունների հետևանքով, այս աղանդը վերստին հայտնվել էր ասպարեզում:
 22. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 104:
 23. Նույնը, ք. 105-106:
 24. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 2-րդ մաս, ք. 198-199: Հաշվի առնելով Հասան րեզին ընծայված այս պատիվը, 5-րդ գնդի հրամանատար գնդապետ Շաղուրաթյան (այլ աղբյուրներում գնդապետի ազգանունը նշվում է Շահրուդադյան ձևով) 1920թ. աշնանը Կաղզվանը պարպելու ժամանակ նրան է հանձնարարում զավառում մնալ ցանկացող հայոց կյանքի և ինչքի ապահովությունը, տե՛ս Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 96-97:
 25. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 2-րդ մաս, ք. 207:
 26. Օգտվելով 1920թ. օգոստոս-նոյեմբերի հայ-թուրքական պատերազմից, վրացիք վերստին քացահայտեցին իրենց նկրտումները Արդահանի, Օլթիի և Գլդրի շրջանների, ինչպես նաև Լոռի-Փամբակի նկատմամբ:
 27. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 115:
 28. Օրենքի շարադրանքը տե՛ս «Գոլոս Արմենիի» ռուսերեն օրաթերթ, Երևան, 2002թ., մայիսի 28, էջ 1:
 29. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 232:
 30. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 2-րդ մաս, ք. 263-264:
 31. Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 67:
 32. Համաձայն չենք պատմական գիտությունների թեկնածու Կտրիճ Մարդարյանի այն գնահատականի հետ, որ հայկական զորքերի առաջխաղացքը և Օլթիի գրավումը քայլեր էին, «որոնք ավելի շատ համընկնում էին թշնամու ծրագրերին»։ տե՛ս Կտրիճ Մարդարյան, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921թթ, Երևան, 2002, էջ 138: Նման գնահատականը ճիշտ ենք զանդում այլազգի ազգաբնակչության նկատմամբ զորքերի ապօրինի գործողությունների համար միայն: Ինչպես ճիշտ է նկատել տալիս Արտաշես Բալայանը, «մեր զորքի կողմից գործված բռնությունները իսլամ ազգաբնա-

կության վրա պատրվակ էին տաճիկ փաշաների համար, և երբեք պատճառ չէին պատերազմի»։ տե՛ս Արտաշես Բաբայան, Կարսի անկումը, «Հայրենիք», հոկտ. 1923, էջ 64:

33. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 2-րդ մաս, ք. 264-268:
34. Տե՛ս Գևորգ Յազըճյան, Ոգուն չապավինելու արդյունքը, Երևան, 2002, էջ 10, 12:
35. Վահե Արծրունի, մշվ. աշխ., էջ 271:
36. Նույնը, էջ 290-291:
37. Արտաշես Բաբայան, Կարսի անկումը, «Հայրենիք», հոկտ. 1923, էջ 62:
38. Կարո Մասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք», 1926, թիվ 6, էջ 83:
39. Նույնը, էջ 95:
40. Գարեգին արք. Հովսեփյանց, Կարսի անկումը 1920թ. - Օրագրություն, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1989, թիվ 3, էջ 129-131, 157:
41. Ստ. Ղորղանյան խիստ չափազանցում է քրդերի քանակը Կարսի մահանգում: Նրանք կազմում էին քնակչության 14 տոկոսից էլ պակաս:
42. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 85-86:

ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Ազգային ինքնությունը բազմիմաստ հասկացությունն է, որը կարող է ունենալ տարբեր մեկնաբանություններ: Ամենաընդհանուր ձևով այդ հասկացության տակ ընդունված է համարել որևէ պետությանը կոլեկտիվ պատկանելիության զգացումը: Խոսելով ազգային ինքնության մասին՝ մենք ի նկատի ունենք, ամենից առաջ, կոնկրետ երկրի քաղաքացիների մոտ անցյալի ընդհանրության զգացումը, որի մեջ մտնում են պատմության նախորդ շրջանների, իրադարձությունների և պատմական անհատների, տվյալ ազգի ճակատագրի ընդհանրության հանդեպ կոլեկտիվ հավատի մասին հիշողությունները: Ազգային ինքնությունը պահանջում է նաև քաղաքացիների մոտ ներկայի ընդհանրության զգացման առկայություն: Տվյալ դեպքում խնդիրը կայանում է երկրի քաղաքական ու հասարակական զարգացման հիմնարար հարցերի շուրջ ազգային համաձայնության մեջ: Վերջապես, ազգային ինքնություն հասկացությունը ենթադրում է նաև ազգի մոտ ընդհանուր ապագայի զգացման առկայություն¹:

Այսպիսով, ազգային ինքնությունը իրենից ներկայացնում է մի սոցիալ-հոգեբանական իրողություն, որն, ըստ էության, ուղղորդում է երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Տվյալ ազգի հանրային մտապատճենները, նախապաշարումները և գերակայությունները այս կամ այն աստիճանով կիսվում են այն մարդկանց կողմից, որոնք վարում են երկրի քաղաքականությունը: Այդ հասկացությունը որոշում է առանձին ազգի տարբերությունը մնացած աշխարհից, որի հետ տվյալ երկրի կառավարությունը կառուցում է հարաբերությունները ամբողջ ազգի անունից:

Այս համատեքստում թուրքական ազգային ինքնության գործոնը Թուրքիայի ժամանակակից պատմության մեջ հարկ ենք համարում դիտարկել երկու կողմերով՝ նրա ներգործությունը ներքաղաքական զարգացման մեջ և նրա ազդեցությունը Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական

դեմքի և դերակատարության վրա: Առավել ևս, որ ազգային ինքնության հիմնահարցը արդիական է համաշխարհային այնպիսի խոշոր դերակատարների՝ Ռուսաստանի, Չինաստանի, Հնդկաստանի, Իրանի, մահմեդական աշխարհի պետությունների քաղաքականության համար:

Թերևս, դեռ Առաջին աշխարհամարտի և համընդհանուր աշխարհաքաղաքական ու հասարակական փոփոխությունների հետևանքով Թուրքիայի առջև ծառացել էր սեփական ինքնության, ազգային «Եսի» փոխակերպման և հստակեցման հիմնախնդիր: Նախորդ ինքնությունը իր արմատներն ուներ Օսմանյան կայսրության աշխարհածավալ բնույթի և նրա անկման շրջանի հոգեբանության և քաղաքականության մեջ, երբ տիրում էր վախ մեծ տերությունների կողմից թուրքական պետության դեմ ուղղված դավերի և նվաճողական ծրագրերի կապակցությամբ: Դրան գումարվեց համաթրքության (պանթուրքիզմի) տեսությունը, որն առաջ քաշվեց, երբ պարզ դարձավ, որ կայսրության բազմազգ բնակչության մոտ համընդհանուր օսմանցիական ինքնության ձևավորումը իրականանալի չէ: Ընդ որում, ազգային ինքնության մասն ընկալումը իր դրսևորումը գտավ կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների բնաջնջման՝ ցեղասպանության հետևողական քաղաքականության մեջ: Հենց այդ գործոնները դրդեցին Օսմանյան Թուրքիային մտնել համաշխարհային պատերազմի մեջ և դրանով նպաստեցին նրա պարտությանը և փլուզմանը: Ալկնհայտ է նաև, որ մասն ժառանգության ընդունումը կարող էր բացասական հետևանքներ ունենալ թուրք ժողովրդի համար: Եվ 1919-1922թթ. Անատոլիայում ծավալված ազգայնական շարժման հետևանքով ստեղծված Թուրքիայի Հանրապետությունը դիտվեց որպես այդ ժառանգությունից ազատվելու լավագույն ուղի: Օսմանյան անցյալի հետ արմատական խզման էական հատկանիշ դարձավ հասարակական գիտակցության զտումը: Այդ գիտակցությունը պետք է ծառայեր որպես մաքուր թուղթ (*tabula rasa*), որի վրա կորոշվեր նոր թուրքական ազգային պետության հիմնարար գաղափարախոսությունը:

Հարկ է նշել նաև, որ թուրք ժողովրդի ազգային «Եսը» դարեր շարունակ որոշվում էր իսլամի գործոնով: Իսլամական ինքնությունը վեց դարվա ընթացքում որոշում էր օսմանյան-թուրքական հանրության քաղաքական ու սոցիալական էությունը: Բայց վերջիվերջո այն բախվեց XIX դարում արդիականացման շարժման հետ, երբ հետզհետե մոդեռնիզացվող ռազմա-բյուրոկրատական վերնախավը նպաստում էր կայսրության արևմտականացմանը և Արևմուտքի հետ ընդհանուր ինքնության գոյացմանը՝ դիտելով դրանք որպես կայսրության պահպանման միակ հնարավոր ուղի: Այդ էլիտան էլ իր ձեռքը վերցրեց կայսրության պարտությունից և փլուզումից հետո թուրքական պետականության փրկության և ամրապնդման գործը, ինչն իր արտահայտությունը գտավ քեմալական

շարժման և 1920-1930-ական թթ. բարեփոխումների մեջ: Հայ անվանի թուրքագետ Ռ.Մահալայնը իրավամբ նշում է, որ Հանրապետության հիմնադիր Քեմալ Աթաթյուրքը խորապես հասկացավ, որ համեմայն դեպս մոտակա ժամանակաշրջանում կրոնական գործունե չէ, որ պիտի լինել ազգային ինքնության հիմքը և առաջ քաշեց թուրքական էթնոսի, թուրք (այլ ոչ թե թյուրք) ազգի մեծության գաղափարը՝ հաղորդելով թուրքերի ինքնությանը աշխարհիկ բնույթ: Փորձ կատարվեց անգամ հիմնավորել այդ նոր ինքնությունը համաշխարհային պատմության աղավաղմամբ: Հենց Մուստաֆա Քեմալի նախաձեռնությամբ ու անմիջական դեկավարությամբ հիմնադրվեց Թուրքիայի Պատմական Ընկերությունը, որի հրատարակած «Պատմություն» (Tarih) չորս ընդարձակ հատորները կոչված էին ընդգծելու թուրքերի քաջամիկ դերը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ, հաստատելու նոր Թուրքիայի աշխարհագրական տարածքի՝ Անատոլիայի թուրքական լինելը՝ խառնված խեթերի և Կենտրոնական Ասիայի նախաթյուրքերի կոնցեպցիաների հետ:

Թուրքիայի բնակչության համախմբումը, նրա ընդհանրության զգացումը պետք է իրականացվեր «թուրքիզմի» հիմքի վրա, որտեղ կենտրոնական դեր էր հատկացվում թուրքական ազգին պատկանելիությանը և Թուրքիայի քաղաքացի լինելուն: Ցանկացած ոք, որ կրում էր թուրքական քաղաքացիություն և իր հայրենիքն էր անվանում Թուրքիան, համարվում էր և այսօր էլ համարվում է թուրք: Քեմալական ազգայնականությունը սահմանափակվեց ԹՀ սահմաններով՝ ընդգրկելով նրա բոլոր քաղաքացիներին: Այս արագ և գործնական լուծմամբ Աթաթյուրքը փորձեց ստեղծել նոր թուրքական ազգային ինքնություն և մշակույթ, որոնց մեջ տեսականորեն հաշվի չէր առնվում ռասայական կամ կրոնական պատկանելիությունը: Աթաթյուրքը շախաղեց այդ նոր ազգային ինքնությունը «Ինչ երջանիկ է նա, ով իրեն թուրք է համարում» կարգախոսով, որն այսօր փակցված է թուրքական պաշտոնական մարմինների շենքերին:

Մյուս կողմից, 1920-30-ական թվականների բարեփոխումների հետ զուգահեռ նորաստեղծ Հանրապետությունում ընթանում էր նաև որոշակի արգելքների կամ տարումների հաստատման մի գործընթաց, որը վերաբերվում էր Հանրապետության հիմնարար սկզբունքների և պետական դոգմաների մեկնաբանմանը: Այն է՝ (1) հասարակության մեջ գոյություն չունեն որևէ դասակարգեր. «Մենք մեկ միասնական զանգված ենք», - հռչակվում էր իշխող ՀԺԿ-ի ծրագրում, (2) գոյություն չունի ոչ մի էթնիկական-մշակութային քաղաքականություն, յուրաքանչյուր քաղաքացին թուրք է, (3) Թուրքիան աշխարհիկ պետություն է, և իսլամն ու իսլամական մշակույթը դիտվում էին որպես հասարակական առաջընթացի ճանապարհի վրա արգելք, (4) Թուրքիայի տարածքում չի իրականաց-

վիլ որևէ ցեղասպանություն, (5) զինվորականությունը դիտվում է այսուհետ որպես Հանրապետության հիմքերի պահապանն ու երաշխավորը, և նրա դերը պետության ներսում և արտաքին քաղաքականության որոշման մեջ քննադատության ենթակա չէ³:

Սակայն 1960-ական թվերից ի վեր սկսվեց տվյալ արգելքների քննադատությունը, երբ ձախ գաղափարախոսությանը հարող հասարակական խմբերը բացահայտ պնդեցին, որ Թուրքիայում գոյություն ունեն դասակարգեր: Դրան հետևեցին քրդերն ու իսլամիստները, որոնք խոսեցին ազգային բազմազանության և իսլամական ինքնության գոյության մասին: Այդ քննադատությունը նպատակ չունեւ կասկածի տակ դնելու Հանրապետության փաստը, այլ դիտարկում էր այն որպես վերանորոգման կարիք զգացող մեքենա: Սակայն զինվորականությունը որպես վերոնշյալ արգելքների պահապան թույլ չէր տալիս այդ խմբերին միավորել սեփական ջանքերը և հեշտությամբ ճնշում էր նրանց գործունեությունը: Ավելին, այս կամ այն ձևով այդ արգելքները ամրագրվել էին Մահմանադրության և քրեական օրենսգրքի մեջ և ցանկացած անհատ կամ խումբ, որոնք հանդես էին գալիս դրանց դեմ, հավասարվում էին պետության թշնամիներին: Այնուամենայնիվ, փոփոխություններն այնքան խորացան, որ այսօր երկրի քաղաքական էլիտան, անգամ իրենք՝ զինվորականներն ընդունում են, որ Թուրքիայում հասարակությունը միատեսակ չէ, որ իսլամը մեծամասամբ որոշում է երկրի մշակութային կյանքը և որ քրդերը գոյություն ունեն որպես ժողովուրդ և ունեն մշակութային ինքնավարության իրավունք: Դա նշանակում է, որ քեմալական պետական դոգմաները սասանված են:

Բացի դրանից, այսօր Թուրքիայում առկա են որոշ խմբեր, ինչպես, օրինակ, արմատական ազգայնականները և իսլամիստները, որոնք մերժում են Աթաթյուրքի և Իսմեթ Ինյունյույի օրոք առաջ քաշված ազգային խնդիրների լուծումները: Նրանց համոզմամբ, աշխարհիկ ինքնությունը և արևմտյան կողմնորոշումը, որոնք կոչված էին ապահովելու թուրք ժողովրդի հուսալի և ապահով գոյությունը, բերեցին ֆրոստրացիայի՝ պետության քաղաքական ու տնտեսական ձախողումների: Վերջին գարգացումները ցույց են տալիս, որ, օրինակ, իսլամական ինքնությունը զարթոնք է ապրում՝ լինելով հիմնականում աշխարհիկ արևմտյան քաղաքականության հետ շաղկապված սոցիալական ու տնտեսական գարգացման հանդեպ բնակչության հուսախաբության հետևանք: Նույնը նաև վերաբերվում է երկրում քրդական խնդրի արժարժմանը, որը ևս առաջ է բերում ազգայնականության հերթական ալիք:

Այս առումով Թուրքիայի առջև ծառացած գլխավոր ներքին հիմնահարցը հետևյալն է. ինչպիսի նախադրյալների վրա է հիմնված նրա՝ որպես ընդհանրության (պետության) գոյությունը: Մեծամասամբ կոլեկ-

տիվ խմբերը, ինչպես նաև ամանձին քաղաքացիները, որոնք ապրում են երկրում, դեռևս չեն հասել այն պայմանների և համաձայնության շրջանակների որոշմանը, որոնց հիմքերի վրա նրանք պետք է գիտակցեն իրենց ընդհանուր պատկանելիությունը միևնույն հանրությանը: Թուրքական քաղաքական ու մտավորական շրջանակներում տեսակետներ կան, որ Հանրապետությունը դեռևս գտնվում է ժողովրդավարության ուղու սկզբնամասում և այսօրվա տեսքով Հանրապետության հարատևման մեջ շահագրգռված է, ըստ էության, միայն զինվորականությունը⁴:

Անդրադառնալով Թուրքիայի ազգային ինքնության գործոնի դերին աշխարհաքաղաքական ամուսնով, հարկ ենք համարում նշել, որ Առաջին աշխարհամարտից և Թ-Հ ստեղծումից հետո թուրք ժողովուրդը պետք է հարմարվեր այն իրողության հետ, որ Թուրքիան այլևս մեծ տերություն չէ և դարձել է երկրորդական նշակություն ունեցող մի պետություն: Այստեղ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ ժամանակաշրջանը, երբ այս կամ այն կայսրությունն ապրում է քայքայման պրոցես, դառնում է իսկական ցնցում այն ժողովրդի համար, որը հանդիսանում է կայսրության գաղափարի կրողը: Հարյուրամյակներով ձևավորված հոգեբանությունը, մտածելակերպը, աշխարհընկալումը և սեփական ինքնության գնահատականը, այս ամենը փլուզվում են, երբ տվյալ ժողովուրդը դադարում է լինել այն միջին-աշխարհի կենտրոնը, ինչպիսին յուրաքանչյուր կայսրությունն է: Կայսրության փլուզումը ուղեկցվում է կորստի դառը զգացմամբ, սովորական դարձած ընկալումներից և պատկերացումներից հրաժարմամբ, դեռ երեկ քեզ ենթակա ժողովուրդների հետ հավասար հարաբերությունների կառուցման անհրաժեշտությամբ: Տարբեր ժամանակներում ամեն «կայսրական» ժողովուրդ յուրովի էր վերաբերվում այդ գործընթացին: Այսպես, Հռոմը և Բյուզանդիան մինչև վերջ պայքարում էին կայսրության պահպանման համար, ինչով իրենց մտանցին վերջնական կործանման: Արաբներն ավելի իներտ կերպով էին դիմադրում քայքայման պրոցեսին և դրանով պահպանեցին անհրաժեշտ ուժերը արաբական աշխարհի գոյատևման համար: Իրադարձությունների այս տրամաբանությունը լավ էր հասկացել Քեմալ Աթաթյուրքը, որն ամեն ինչ արեց թուրքական էթնոսի միասնական գոյության պահպանման համար և ձեռք բերեց այն տարածքը, որը կարող էր դառնալ հայրենիք այդ էթնոսի համար, որին ամառ պատկանում էր ամբողջ կայսրությունը, քայքայող չուներ հայրենիք: Դասեր քաղելով իր նախորդների քաղաքականությունից՝ Աթաթյուրքը ամառ քաշեց «աշխարհում խաղաղություն, երկրում խաղաղություն» հայտնի հիմնադրույթը: Քեմալական արտաքին քաղաքական դեկտրինի համաձայն Թուրքիան պետք է խուսափեր ռազմաքաղաքական դաշինքների ու կազմակերպությունների մեջ մտնե-

լուց և հրաժարվել պանթյուրքիզմից ու պանիսլամիզմից՝ որպես պետական գաղափարախոսությունից, ու չպետք է վարեր ծավալապաշտական քաղաքականություն՝ գոյություն ունենալով 1920թ. «Ազգային ուխտի» նախանշած սահմաններում և ձգտելով հաստատել իր շուրջ կայունության գոտի, ինչը հնարավորություն կտար իրեն կենտրոնանալու երկրի մոդեռնիզացման հարցերի վրա⁵։ Ըստ էության, քեմալական շրջանում լուծվեց այն խնդիրը, որ կայսրության գաղափարակիր ժողովուրդը կա՛մ իր մեջ ուժ գտներ հրաժարվել կայսրական գաղափարից, վերջնականապես ճշտելով իր տարածքը, որի պահպանմանն ու զարգացմանը հարկավոր էր ուղղել սեփական եռանդն ու ներուժը և տեսանելի ապագայում վերականգնվել որպես ուժեղ պետություն, կա՛մ էլ անընդհատ փորձեր կատարել կայսրությունը վերականգնելու համար, վատնել սեփական ուժերը և ռեսուրսները հարևանների հետ հյուժիչ քաղաքական, տնտեսական ու ուժային պայքարում՝ դրանով լուրջ վտանգ ստեղծելով սեփական պետականության գոյության համար։ Որդեգրելով առաջին այլընտրանքը՝ Թուրքիան մոտ 35-40 տարվա ժամանակահատվածով ապահովեց իրեն կայուն, թեև ոչ դինամիկ զարգացման ուղի։

Աթաթյուրքի օրոք կարևորվեց մաս Արևելքի և Արևմուտքի միջև Թուրքիայի միջանկյալ դիրքը։ Եթե Օսմանյան կայսրությունը որդեգրել էր Արևմուտքին հակադրվելու և Արևելքը նվաճելու մոտեցումը, փորձելով ներքին խնդիրները ենթարկեցնել արտաքին հարցերի լուծմանը, ինչի հետևանքով այդ կայսրությունը ի վերջո դարձավ Արևմուտքի աշխարհաքաղաքական պլանների թիրախ և փլուզվեց, ապա ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունը նախընտրեց կենտրոնանալ ներքին խնդիրների լուծման վրա և միաժամանակ ներգրավվել եվրատլանտյան աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ընդհանրության մեջ։

Մակայն Եվրոպան, դեպի որն այդքան ձգտում է Թուրքիան, երկար ժամանակ մույնացնում էր և շարունակում է մույնացնել նրան հետամնաց, մահմեդական երկրի հետ, չընկալելով այն որպես իր քաղաքակրթության մի մաս՝ չնայած Աթաթյուրքի և նրա հետմորդների ջանքերին ապացուցելու, որ Թուրքիան այն արդիական պետությունն է, որը առաջացել է միջնադարյան կայսրություններից մեկի փլուզման հետևանքով և որը ձգտում է սերտաճել եվրոպական քաղաքակրթության հետ։ Այսօր բազմաթիվ թուրք մտավորականներ նշում են, որ Թուրքիան զնաց զուտ արևմտյան մտուշների փոխառման, պատճենահանման ուղիով և չհաղորդեց իր արևմտյան ինքնությանը լուրջ բովանդակություն։ Բայց ինչպես այդ, այնպես էլ Արևմուտքից հնչող քննադատությունը թուրք քաղաքական առաջնորդները միշտ բացասաբար են ընդունել։ Այսպես, Թուրքիայի 8-րդ նախագահ Օզալը անգամ հայտարարում էր, որ «Եվրոպա-

կան Միությունը փակ քրիստոնեական ակումբ է, որտեղ մահմեդական երկրների մուտքը չի թույլատրվում»⁵:

Ինչպես նշում է հայտնի ամերիկյան քաղաքականագետ Մ.Հանթինգտոնը իր հայտնի «Քաղաքակրթությունների բախում» աշխատությունում, Թուրքիայում ազգային ինքնության խնդրում չկա համաձայնություն (consensus), թե որ քաղաքակրթությանն է պատկանում Թուրքիան: Ելիտան արտաքնապես ձգտում է միանալ Արևմուտքի աշխարհաքաղաքական ու քաղաքակրթական ընդհանրությանը, պահպանում է իր հավատարմությունը արևմտյան տիպի արդի աշխարհիկ պետությանը, որը հանդիսանում է ՆԱՏՕ-ի լիարժեք անդամ, Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, խոշոր ճգնաժամների պահերին Արևմուտքի վստահելի դաշնակիցը տարածաշրջանում: Մակայն երկրի պատմությունը, մշակույթը և ավանդույթները քիչ ընդհանուր բան ունեն Արևմուտքի հետ: Թուրքական հասարակության որոշակի տարրեր աջակցում են իսլամական ավանդույթների վերականգնմանը և պնդում, որ Թուրքիան արևելյան մահմեդական երկիր է⁶:

Բացի այդ, վերջին տասնամյակում միջազգային հարաբերությունների համակարգում և աշխարհաքաղաքական պատկերում ընթացող զարգացումները իրենց դրոշմն են թողել Թուրքիայի ազգային դեմքի վրա: Սկզբից Խորհրդային Միության փլուզումը իրենից բխող հետևանքներով մոր հետանկարներ բացեց Թուրքիայի համար, ինչն ուղեկցվում էր երկրի ներսում պանիսլամիստական և պանթուրքիստական ծավալապաշտության որոշակի վերակենդանացմամբ: Այս իմաստով թուրքական իշխող էլիտան բաժանվեց ապազգայի նկատմամբ ունեցած երկու ուղղությունների՝ կա'ն Հանրապետության այսօրվա սահմաններում առաջ գնալ ժողովրդավարացման ուղիով և շարունակել Արևմուտքի հետ ինտեգրումը, կա'ն էլ փորձել իրականացնել նորից մեծ տերություն դառնալու երազանքը՝ վերակենդանացնելով կապերը Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի թյուրքալեզու ժողովուրդների հետ:

Եվրամիության մեջ անդամագրման դիմումների մերժման հետևանքով Թուրքիան բնական է, որ պետք է սկսեր ձգտել դեպի հակառակ կողմ՝ Եվրասիա (այդպես անվանում արդի ախարհաքաղաքագիտության մեջ Կովկասն ու Կենտրոնական Ասիան), փորձելով գլխավորել նոր՝ թյուրքական քաղաքակրթական ընդհանրությունը՝ Ադրիատիկից մինչև Չինական պարիսպ: Ելնելով ազգային ինքնության հենց նման ընկալումից՝ 1990-ական թթ. Թուրքիան վարձեց իրականացնել Եվրասիայում իր գերիշխանության հաստատման երազանքը: Պանթուրքիստական ուղղվածություն ունեցող քաղաքական ուժերը կառավարությունից պահանջում էին ավելի սերտացնել հարաբերությունները նորանկախ թյուրքալեզու պետությունների հետ՝ գտնելով, որ Թուրքիան պետք է այդ

երկրների հետ հարաբերություններում հեգեմոնի կամ հովանավորի դեր ստանձնի: Որոշ շրջանակներում արծարծվում է նաև «Թուրքի» գաղափարի արդիականացման միտքը: Նման գաղափարներ հիմնականում արտահայտում է Ազգայնական Գործողության կուսակցությունը: Իսլամիստական քաղաքական ուժերը, պահանջելով կառավարությունից արագորեն ստանձնելու քյուրքալեզու աշխարհում հեգեմոնի դերը, դիտում էին դա որպես ամբողջ մահմեդական աշխարհում Թուրքիայի գերիշխող դերի հաստատմանն ուղղված առաջին քայլ: Մակայն գործադրած մեծագույն ջանքերը հիմնականում ապարդյուն անցան, թուրքական դիվանագիտությանը չհաջողվեց հասնել ցանկալի արդյունքների: Դա տեղի ունեցավ ինչպես Թուրքիայի քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական առկա հնարավորությունների և ներուժի ոչ բավարար աստիճանի, այնպես արտաքին դիմադրության պատճառով: Անկարան փաստորեն արձանագրեց Եվրասիայում միայն սահմանափակ ձեռքբերումներ սեփական աշխարհաքաղաքական, ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական ազդեցության տարածման գործում:

Պատահական չէ, որ վերջին ժամանակաշրջանում երկրի զինվորական, քաղաքական, մտավորական ու գործարար էլիտան գերադասում է ավելի զուսպ դիրքորոշումներ հանդես բերել: Այդ էլիտան այնուամենայնիվ մնում է հիմնականում արևմտամետ և հավատարիմ Աթաթյուրքի ժառանգությանը: Լինելով պրագմատիկ, նրա ներկայացուցիչները պետք է հասկանան, որ Թուրքիան տնտեսապես և քաղաքականապես դեռևս պատրաստ չէ տարածաշրջանում քաղաքական գերիշխող ուժի վերածվել:

Այսպիսով, վերոնշյալը թույլ է տալիս մեզ անել հետևյալ եզրահանգումները՝

1) Թուրքիայի ազգային ինքնությունը մինչև XX դար հիմնվում էր «մեծ տերության», կայսրության ընկալման վրա, իսկ Առաջին աշխարհամարտից հետո այն վերածվեց երկրորդական նշանակություն ունեցող, սակայն տարածաշրջանային առաջնորդության հավակնող պետության ընկալմանը: Միաժամանակ այդ պետությունը ստեղծվեց և զոյտեց պաշտոնական գաղափարախոսության մակարդակին հասցված ազգայնականության հենքի վրա:

2) Թուրքիայի ինչպես իշխող, այնպես հասարակական շրջանակներում ազգային ինքնության խնդրում մինչ օրս գոյություն չունի համաձայնություն և որպիսի այն կարողանա ձեռք բերի հաստատում տեսք, երկրի քաղաքական, մտավորական ու տնտեսական էլիտան պետք է աջակցի նման քայլին և ակտիվորեն մասնակցի դրա իրականացմանը: Ըստ էության, Թուրքիան կանգնած է մոր ուժերի և առաջնորդների ի

հայտ գալու անհրաժեշտության առաջ, որոնք ունակ կլինեն մարտահրավեր նետել նրա ավանդական կերպարին ու ինքնությանը:

3) Թուրքիայում գոյություն ունի մի վերնախավ, որը կողմնորոշված էր դեպի ազգային ինքնության արևմտյան «մեկնաբանում» և ջանք էր է քափում երկիրն ամեն զնով ինտեգրել այսօր համաշխարհային առավել ազդեցիկ ուժի կենտրոն հանդիսացող եվրոատլանտյան աշխարհաքաղաքական համակարգին: Սակայն այդ վերնախավը գիտակցում է նաև, որ Թուրքիայի դերը այս համակարգում մնալու է երկրորդական: Այդ պատճառով որոշակի միջոցներ առնվեցին Անդրկովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ազդեցության տարածման ուղղությամբ: Մոտակա ապագայում, ելնելով հենց սեփական աշխարհաքաղաքական ինքնության առանձնահատկություններից, Թուրքիան փորձելու է ստանձնել ինչպես եվրոատլանտյան, այնպես էլ եվրասիական համակարգերում հատուկ գերակատարություն և միաժամանակ ամրապնդել իր տեղը զարգացող, գլոբալացվող և արդիականացվող աշխարհի ուղեծրում:

BAGHDASARYAN SUREN

FACTOR OF NATIONAL IDENTITY IN MODERN TURKISH POLITICS

(Summary)

In dealt paper a factor of the Turkish national identity in the modern history of Turkey is considered by two sides – its effect on the inner policy developments and its influence on Turkey's geopolitical image and performance.

After the World War I and worldwide geopolitical and social changes Turkey was in front of issue of own identity transformation and clarification. The previous identity has been rejected as a traumatic legacy, and the social consciousness has to serve as *tabula rasa*, where it would imprint fundamental ideology of the new Turkish nation-state, expressing an idea of pure nationalism by a device “How is happy to be Turk!”.

By another side, in parallel with reforms of 1920-1930s in the new-established Republic there took place a process of establishment of certain prohibitions or taboos relating to basic principles and state tenets of the Republic, as (1) the rejection of existence in the Turkish society of classes, (2) the rejection of existence in the country of ethnic and cultural diversity, (3) Turkey is a secular state, and Islam and Islamic culture must be considered a hinder on the way of social progress, (4) on Turkey's territory there were no ethnic cleansing, (5) the military must be considered as a guardian and guarantor of the foundations of the Republic, and its role in the country's inner and foreign policy decision-making is not subjected to any discussion.

But since 1960s it begun a wave of criticism against these taboos. Firstly, the left political forces pointed an existence of classes in Turkey. After the Kurds and the Islamists spoke about the national diversity and Islamic identity. The military, however, suppressed these activities, considering any word against above-mentioned

taboos as a state crime. However, the changes so deepened that today the political elite of Turkey and even the military accepted an idea of Turkey's society life and culture transformation, which meant that Kemalist state tenets are shattered.

After the World War I and the creation of the Turkish Republic the Turkish people had to accommodate to a reality that Turkey is not any longer great power and has become a second-degree state. Having learn a lesson from his predecessors policy Atatürk advanced a teaching, according ti it Turkey must avoid to come in any military-political alliances and organizations and reject from expansionist policy, aspiring to form around itself a zone of stability, which gives it an opportunity to concentrate on the country's modernization issues. Turkey preferred also to involve in Euro-Atlantic geopolitical and geo-economic community, but Europe identified it long time with backward, Muslim country, not perceiving Turkey as a part of its own civilization.

At present time in Turkey there is no consensus about the national identity issue. The elite, it seems, aspires to join to the Western geopolitical and civilization community and keeps its adherence to the Western secular type state. But the history, culture, and traditions of the country have little similarities with the West. Certain elements of the Turkish society maintain to rebirth of the Islamic traditions. Besides, at last decade the proceeding developments of the international relations system and geopolitical image imprinted Turkey's national identity. They divided the ruling elite by two alternatives: either to go forward on the way of democratization and integration with the West, or to try fulfill again a dream of great power, establishing relations with the Turkic peoples of the Central Asia and Caucasus and to be at the head of new Turkic community from Adriatic Sea to the Chinese Wall. But all efforts were in this direction practically ineffective because of insufficient degree of Turkey's political, economic and military potential and opportunities, as well as the resistance of the foreign forces.

Thus, the above-mentioned allows to make the following conclusions: (1) national identity of Turkey untill XX century was based on the perception of great empire, but after World War I it transformed into relatively small, but having nationalist and regional ambitions state; (2) till present time in the ruling and societal circles of Turkey there is no consensus about the national identity. Moreover, there is a deep gap between the reality and officially proclaimed values; (3) in Turkey there is an elite which orients on the Western "comment" of the national identity and makes efforts to integrate the country in today's most influential center of force – the Euro-Atlantic geopolitical system. But this elite is also aware that the role of Turkey in that system will remain minor, and on this reason Turkey tried and continue to try expand its geopolitical and geo-economic influence in direction of Transcaucasus and the Central Asia. In the foreseeable future, proceeding from own geopolitical identity's peculiarities Turkey wil try to assume a special performance between the Euro-Atlantic and Euro-Asian systems and simultaneously to firm its place on the orbit of developing, globalizing and modernizing world.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Smith A. National Identity and the Idea of European Unity – “International Affairs”, 1992, vol. 68, N 1, p.58.
2. Սահակյան Ռ. Կայսրությունից դեպի ազգային պետություն - «Ինքնություն», Երևան, 1995, էջ 137.
3. Akçam T., Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, Istanbul, 1995, s. 9-75.
4. «Ազգ», 12.09.1997.
5. Huntington S., Clash of Civilizations – “Foreign Affairs”, Fall 1993, N 3, p. 14.
6. Ibidem, p. 15.

ԴԵՄՈՑԱՆ ՀԱՅԿ

ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԶԼՄ-ՆԵՐՈՒՄ 1988-1990 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ՝*

Ղարաբաղյան հիմնահարցի վերաբացումը և հայոց ազգային-ազատագրական շարժման նոր վերելքը համընկավ նախկին ԽՍՀՄ-ում Միխայիլ Գորբաչովի կողմից հռչակված վերակառուցման և ազատախոսության քաղաքականության հետ՝ որոշակիորեն դեկավարվելով քաղաքական այդ գծի ուղենիշերով: Մակայն Հայաստանի հետ վերամիավորվելու արցախահայության պահանջը խորհրդային կուսակցական վերնախավի կողմից դիտվեց որպես լուրջ մարտահրավեր ԽՍՀՄ-ի գոյություն ունեցող վարչա-տարածքային բաժանմանը, որն ըստ մեծի մասի ձևավորվել էր ստալինյան բռնապետության օրոք: Կոմունիստական մոմենկլատուրայի նման դիրքորոշումը ինչպես և սպասվում էր, իր արտացոլումը գտավ խորհրդային ԶԼՄ-ների հրապարակումներում և անդրադարձներում, ուր հայկական շարժումը ենթարկվեց բացասական սյուտակավորումների և համատարած դատապարտման:

Զգտելով խուսանավել դեպքերի և դրանք պայմանավորող պատմական անցյալի օբյեկտիվ լուսաբանումից, խորհրդային մամուլը և հեռուստատեսությունը ոչ երկրորդական դեր ունեցան հակամարտության թեժացման և կենտրոնի նկատմամբ հակամարտող կողմերի մոտ անվստահության մթնոլորտի ձևավորման գործում:

Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ արևմտյան ԶԼՄ-ների դիրքորոշումը հակամարտության առաջին երկու տարիների ընթացքում որոշակի տեղաշարժեր ունեցավ պայմանավորված ԽՍՀՄ-ում և Արևելյան Եվրոպայում տեղի ունեցող քաղաքական զարգացումներով, միաժամանակ կիրառելով նաև Մառը պատերազմի

* Հղվածը պատրաստվել է Բուդապեշտի «Բաց հասարակության արխիվների» (Open Society Archives) դրամաշնորհի աջակցությամբ:

Ժամանակաշրջանին հատուկ քաղաքական մոտեցումներ և քարոզչական ռազմավարություն:

Չնայած ԽՍՀՄ-ում գործաշուկյան հրապարակախոսության և Արևելք-Արևմուտք հարաբերություններում լարվածության թուլացմանն ուղղված կոնկրետ քայլերին, այդուհանդերձ, սկզբնական շրջանում արևմտյան մամուլի հրապարակումներն ի դեմս դարաբաղյան շարժման տեսնում էին որպես հարմար առիթի՝ խորհրդային ժողովուրդների շրջանում ազգայնական տրամադրությունների ուժեղացման և խորհրդային համակարգի թուլացմանը նպաստելու համար: Հենց այս հանգամանքն առավել քան մյուսները հարուցում էր խորհրդային մամուլի խիստ քննադատությամբ, որն արևմտյան լրատվական միջոցների կողմից արցախահայության պահանջների սատարումը դիտում էր որպես ԽՍՀՄ ներքին իրավիճակի ապակայունությանն ուղղված մշակված քաղաքականություն¹: Խորհրդային կողմի անհամաձայնություններն այս առումով պատահական չէին: Բավական է ասել, որ Խորհրդային Միության գծով փորձագետ, ԿՀՎ փոխտնօրեն Ռոբերտ Գեյթսին այս ընթացքում համաճարարվեց մանրակրկիտ կերպով վերլուծության ենթարկել Հայաստանում տեղի ունեցող ցույցերը²: Այս հարթության մեջ պետք է դիտել արևմտյան հրապարակումների որոշակի հայամետ դիրքորոշումը, որոնք համարյա առանց բացառության քննադատելով խորհրդային ազգային քաղաքականությունը և վարչատարածքային բաժանման սկզբունքները, հանդես էին գալիս ազգերի ու ժողովուրդների ինքնորոշման հարգման և այդ սկզբունքի կիրառման դիրքերից, մի բան, որը հետագայում, արդեն հետխորհրդային շրջանում, դիտվեց անցանկալի և մույնիսկ անընդունելի:

Այս առումով խորհրդային մամուլի հրապարակումների մեջ առանձին խումբ են կազմում Անդրկովկասում տեղի ունեցած դեպքերին անդրադառնող արևմտյան ՁԼՄ-ների առանձին հրապարակումների քննադատությամբ, որոնք խորհրդային մամուլի գնահատմամբ ոչ օբյեկտիվ էին և նպատակ ունեին միջամտել ԽՍՀՄ ներքին գործերին: Արդեն 1988թ. մարտին ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ն բողոք հայտնեց Մոսկվայում ԱՄՆ դեսպանությամբ խորհրդային հանրապետությունների նկատմամբ «Ամերիկայի ձայն» ռադիոկայանի «սադրիչ և խափանողական գործողությունների համար»³:

Կոմունիստական վերնախավի և խորհրդային մամուլի կողմից Արևմուտքի միջամտությունը ԽՍՀՄ ներքին գործերին բացատրվում էր նաև Խորհրդային Միությունում ազգային հարցի դրական լուծումից շեղելու Արևմուտքի շահագրգռվածությամբ:

Այսպես, ըստ «Բակինսկի ռաբոչի» թերթի, ազգային հարցում գոյություն ունեցող դժվարությունները, ինչպես և նախկինում ստեղծվում էին

ԽՍՀՄ-ի գաղափարական հակառակորդների, արհեստավարժ հակախորհրդային և հակակոմունիստական տրամադրություններ ունեցող ուժերի կողմից... Թերթը նշում էր, որ «...ազգային հարցը ներկա փուլում հանդիսանում է կայսրության և սոցիալիզմի միջև սուր և ինտենսիվ գաղափարական պայքարի առարկա: Ազգային վերապրումներն ամեն կերպ բորբոքվում են դրսից՝ բուրժուական աշխարհի քաղաքական գործիչների ու քարոզիչների կողմից: Իրենց գաղափարախոսական խափանիչ գործողություններում հակախորհրդային տարրերը հատուկ ուշադրություն են դարձնում ռադիոհաղորդագրությունների, հատկապես հակահեռարձակումների (инновации) վրա»⁴:

Հետաքրքրական է, որ Երևանում տեղի ունեցող համաքահավաքներն ու ցույցերը արևմտյան որոշ տեսաբանների կողմից դիտվում էին որպես խորհրդային իշխանությունների կողմից կազմակերպված գործողություններ, քանզի նման մասշտաբի քայլը ԽՍՀՄ-ում անհավանական էր դիտվում Արևմուտքում⁵: Իհարկե, Արևմուտքի համար ԽՍՀՄ ծայրամասերում տեղի ունեցած զարգացումներին ի պատասխան գորքեր ուղարկելը և որոշ դեպքերում ռազմական դրություն մտցնելն արդեն ինքնին արտակարգ փաստ էր դիտվում և այն մատուցվում էր որպես ակնառու վկայություն խորհրդային համակարգի իրական թերությունների և դրանում պարունակվող վտանգի մասին: Բավական տպավորիչ է նաև հակամարտության առաջին շաբաթների ընթացքում արևմտյան մամուլի հրապարակումների վերնագրերը, որոնք խորհրդային կողմը հակված էր դիտարկելու որպես բացահայտ սադրանք⁶:

Որոշ արևմտյան ԶԼՄ-ներ վերլուծելով խորհրդային մամուլում դարադրյալ հակամարտության լուսաբանումը և դրա մեթոդներն ու եղանակները հանգում էին այն եզրակացության, որ ազատախոսությանը ԽՍՀՄ-ում դեռ շատ սահմանափակումներ ունի⁷: Միաժամանակ, այն հանգամանքը, որ խորհրդային իշխանությունները արգելելով արևմտյան լրագրողների մուտքը հակամարտության գոտի, միաժամանակ չէին խոչնդոտում տարբեր աղբյուրներից տեղեկատվության ձեռքբերմանը, դիտվում էր որպես աննախադեպ մի երևույթ, որն անհնար էր պատկերացնել մինչգործաչույան շրջանում⁸:

Շատ դեպքերում հնարավորություն չունենալով ներկա գտնվել իրադարձությունների կիզակետում և ականատեսի աչքերով լուսաբանել դեպքերը, արևմտյան մամուլը որպես տեղեկատվության այլընտրանքային և հավաստի աղբյուր օգտագործում էր այլախոհական (դիսիդենտական) աղբյուրները: Մինչև 1988թ. մարտի սկզբները արևմտյան լրագրողներին մուտքը Անդրկովկաս արգելված էր: Նման քաղաքականությունը խորհրդային պաշտոնական շրջանները բացատրում էին այն հանգամանքով, որ մարտի սկզբներին իրադրության հանդարտեցման պայման-

ներում արևմտյան լրագրողների ներկայությունը Երևանում կարող է խրախուսել ազգայնական տարրերին⁹:

Ղարաբաղի շուրջ արևմտյան քարոզչությունը շատ հաճախ հանդես էր գալիս ավելի լայն ճակատով ներառելով վերակառուցման և խորհրդային տնտեսության ու հասարակական կյանքի մյուս բնագավառների շուրջ եղած խնդիրների լուսաբանումը և վերլուծությունը: Այսպես 1988 թ. մարտյան իր թողարկումներից մեկում անգլիական Բի Բի Սի ռադիոկայանը նշում էր, որ անհրաժեշտ է օրինականացնել մասնավոր ձեռնարկությունները և հողը սեփականաշնորհել, այսպես ոչ հեռու ապագայում ազգայնական պոթքումը կարող է հանգեցնել խորհրդային համակարգի լիակատար ճգնաժամին (sic!)¹⁰:

Խոսելով Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ արևմտյան հրապարակումների մասին, պետք է հաշվի առնել նաև դրանցում տեղ գտած թերություններն ու անճշտությունները, որոնք որոշակի ազդեցություն ունեցան Արևմուտքում հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա:

Որոշ հրապարակումներ ի դեմս Հայաստանում և Ղարաբաղում տեղի ունեցող բռնի իրադարձությունների տեսնում էին խորհրդային համակարգի դեմ ուղղված հակազդեցության պայքարի և խորհրդային իշխանությունների համար որպես ընդօրինակման օրինակ բերվում էին կապիտալիստական երկրների կողմից կամավոր կերպով գաղութներին անկախություն շնորհելու փաստերը: Վերլուծելով տեղի ունեցող դեպքերը, արևմտյան խորհրդագետների շրջանում կարծիքներ հայտնվեցին այն մասին, որ անդրկովկասյան դեպքերը Խորհրդային Միության փլուզման սկիզբն են: Նրանցից Դանիել Փայփսն օրինակ գտնում էր, որ նման փլուզումը տեղի է ունենալու միութենական հանրապետությունների գոյություն ունեցող սահմանների պահպանմամբ¹¹:

Ամերիկյան «Թայմ» շաբաթաթերթն այս առումով կանխագուշակում էր, որ ԽՍՀՄ-ին լուրջ քաղաքական ճգնաժամ է սպասվում, որը ճակատագրական կարող է դառնալ վերակառուցման քաղաքականության համար¹²: Իսկ անգլիական «Թայմզը» գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը պետք է նախադեպ հանդիսանա ԽՍՀՄ մյուս ազգությունների համար, ինչպես նաև լեհերի, ռումինացիների, մոլդավների, ուկրաինացիների, բելոռուսների և մյուսների համար ովքեր տուժել են պետական սահմանների վերափոխումից¹³:

Իր հերթին խորհրդային կողմը հակաքարոզչության ընթացքում շատ հաճախ ի ցույց էր դնում արտասահմանյան ռադիոկայանների տարբեր բաժինների՝ մասնավորապես հայկական և ադրբեջանական գրասենյակների կողմից բերվող տվյալների և փաստերի անհամապատասխանելիությունը¹⁴: Ադրբեջանական «Բակինսկի ռաբոչի» թերթի հոդվածա-

գիրն օրինակ մեղադրելով «Ազատություն» և «Ամերիկայի ժայռ» ռադիոկայաններին նշում էր որ այս երկու ռադիոկայանները հանդես են բերում ամապել ուշադրություն դարաբաղյան դեպքերի կապակցությամբ՝ հետևելով հատուկ ծառայությունների կողմից մշակված քարոզչական մեթոդներին ու ռազմավարությունը¹⁵:

Խորհրդային քարոզչությունը մեղադրելով արևմտյան ռադիոկայաններին Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ ցուցաբերած «չափազանց» ուշադրության համար, նշում էր, որ ստեղծված իրադրությունից «կարող են օգտվել մեր նկատմամբ անբարյացակամ տրամադրվածները, «ռադիոձայները», որոնք կարող են հանդես գալ մի ժողովրդի իրավունքների պաշտպանի տոգայով, մոռանալով մյուսի մասին և այսպիսով բորբոքելով ազգամիջյան տարաձայնությունները»¹⁶: Անդրադարձնալով արևմտյան մամուլում և ռադիոհաղորդումներում դարաբաղյան իրադարձությունների լուսաբանման ռճին, խորհրդային կողմը նշում էր, որ վերջին տարիներին փոխադարձ վստահության մթնոլորտի ձևավորման պայմաններում Արևմուտքը փորձում է «դրացնել բաց թողածը» և ԽՍՀՄ-ը ներկայացնել որպես ազգամիջյան երկպառակությունների հետևանքով պառակտվող երկիր¹⁷:

Չգտելով որևէ կերպ հակազդել արևմտյան քարոզչությանը, խորհրդային մամուլը հիշատակում էր Արևմուտքում առկա ռասսայական, ազգային և սոցիալ-տնտեսական խնդիրները: Այդ նպատակով օգտագործվում էին մասնաշաղկապային երկրներում գործող կոմունիստական կուսակցությունների կողմից հրատարակվող պարբերականները: Այսպես ամերիկյան կոմունիստների «Փիփլզ դեյլի վորլդ» թերթը գրում էր. «Ամերիկյան լրատվամիջոցներն ամեն կերպ չափազանցում են վերջին երկու տարիներին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած դեպքերի նշանակությունը, ձգտելով դրանցից սենսացիա ստեղծել և խեղաթյուրել փաստերը: Ընդ որում, - գրում էր թերթը, - ամերիկյան հատուկ ծառայությունները ձգտում են օգտագործել ցանկացած հնարավորություն բորբոքելու և ավելի սրելու ԽՍՀՄ-ում դեռ գոյություն ունեցող խնդիրները, օգտագործելով դրանք համայն աշխարհում սոցիալիզմի դեմ քարոզչության նպատակներով»¹⁸:

Արտասահմանյան լրատվամիջոցների հրապարակումներում խորհրդային մամուլը տեսնում էր մշակված «ռազմավարական քաղաքականություն» որն ուղղված էր Խորհրդային Միությունում առկա ազգային խրթին հիմնահարցերը որպես գործիք օգտագործելով մասնատել ԽՍՀՄ-ը: Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ իրադարձությունների լուսաբանումն Արևմուտքում, ըստ խորհրդային մամուլի, ցույց տվեց, որ չնայած տեղի ունեցող դրական գործընթացներին ու միջազգային հարաբերություններում գործընկերական հարաբերություններին, դրանք օգտագործ-

վում են որպես հարմար առիթ ի ցույց դնելու «հմայերիալիստական քաղաքականության դասական էությունը»:

Ավելին, որոշ հեղինակներ Ղարաբաղում և հատկապես Մումզսիքում տեղի ունեցած հակահայկական ջարդերը դիտեցին որպես հիմնական պատճառ Պակիստանի կողմից աֆղանական հարցում ժնկում ձեռք բերած համաձայնություններից խուսափելու համար, նշելով, որ Վաշինգտոնն ու Իսլամաբադը ի դեմս Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների տեսնում էին որպես հարմար առիթի՝ Մոսկվայի դժվարություններն օգտագործելով աֆղանական հարցում առավելությունների հասնելու և նույնիսկ ձգձգել Աֆղանստանից խորհրդային զորքերի դուրսբերումը ձգձգելու համար¹⁹:

Որպես կանոն արևմտյան հրապարակումները Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին ուղեկցվում էին հակամարտող կողմերի դավանական տարբերությունների շեշտադրմամբ: Ադրբեջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները շատ դեպքերում դիտվում էին Ադրբեջանում իրանական արմատականության և իսլամական հեղափոխության գաղափարների տարածման պրիզմայով: Նույնիսկ հակամարտության սկզբից մեկ ու կես տարի անց արտասահմանյան հրապարակումներում խնդրի բարդացումը տեսնում էին հակամարտող կողմերի տարբեր դավանական պատկանելիության մեջ²⁰:

Շատ հաճախ ադրբեջանական մամուլը հանդես էր գալիս արտասահմանյան հրապարակումների քննադատությամբ, նշելով, որ դրանք լուսաբանելով Ադրբեջանի ներքաղաքական իրադրությունը ուղղակիորեն ապակողմնորոշում են ամերիկյան և միջազգային հանրությանը: Ներկայացվող մեղադրանքների մեջ նշվում էր որ Մոսկվայում հավատարմագրված որոշ արևմտյան լրագրողներ՝ Գ. Լին (Վաշինգթոն փոստ), Ու. Կելլեր (Նյու Յորք Թայմս) և այլոք գործում էին «առավել ռեակցիոն տրամադրված հայկական էմիգրացիայի հատվածի հետ»²¹:

Նույն հոդվածում ադրբեջանական թերթը նշում էր, որ արտասահմանյան լրագրողների շարքում ազգությամբ հայ լրագրողների ամկայությունը փաստում է, որ չպետք է հույսեր տածել արտասահմանյան լրատվամիջոցների Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ իրադարձությունների օբյեկտիվ լուսաբանման առումով²²:

1989թ. հուլիսի 19-ին ԱՄՆ-ի Մենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովը Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ մի քանաձև ընդունեց, որով «ԱՄՆ-ի աջակցությունն էր հայտնվում Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդին Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ առկա վեճի խաղաղ և ազնիվ կարգավորման գործում» և որ «Լեռնային Ղարաբաղի ներկա կարգավիճակը շարունակում է անհանգստության և գոյությունների առարկա հանդիսանալ հայերի ու

Աղորեջանի խորհրդային հանրապետության միջև»²³: Այս բանաձևի որոշումների մեջ մասնավորապես ասվում էր, որ «պետք է խրախուսել նախազահ Գորբաչովին Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների հետ բանակցություններ վարելու համար՝ կապված Հայաստանի հետ միավորվելու պահանջի, ինչպես նաև հայկական ժողովրդավարական շարժման հետ, որը ներառում է վերջերս ազատված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին»²⁴: Վերջում այս բանաձևը կոչ էր անում Խորհրդային Միության հետ երկկողմ քննարկումների ժամանակ հարց բարձրացնել հայերի դեմ իրականացված բռնությունները բարձր մակարդակով հետաքննելու և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար:

Այս որոշումը հանգեցրեց խորհրդային իշխանությունների և մամայի կտրուկ հակազդեցությանը և խորհրդային արտաքին գերատեսչության կողմից ԱՄՆ դեսպանին արված հայտարարությունում նման փաստաթղթի ընդունումը որակվեց որպես պահանջ-պրետենզիա և կոպիտ միջամտություն ԽՍՀՄ ներքին խնդիրներին, ինչը կարող է հանգեցնել իրավիճակի հետագա ապակայունացմանը: «Մենք չենք կարող չդիտարկել այս հրահրիչ ակցիան այլ կերպ քան «սառը պատերազմի» ռեցիդիվ, որը կարող է վնաս հասցնել մեր երկու երկրների ջանքերին՝ ուղղված խորհրդա-ամերիկյան հարաբերությունների կառուցողական զարգացմանը», - ասվում էր հայտարարության մեջ²⁵:

Այս բանաձևի կապակցությամբ իր բողոքն արտահայտեց նաև Աղորեջանի ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը: «Նյու Յորք Թայմս» թերթի խմբագրությանն ուղղված աղորեջանական լրատվամիջոցների համատեղ մամակ-բողոքում ասվում էր, որ «Պատմությունը չգիտի Աղորեջանի Գերագույն խորհրդի կողմից ԱՄՆ ներքին քաղաքականության վերաբերվող բանաձևի ընդունման որևէ դեպք»²⁶:

Արևմտյան քաղաքական շրջանակների ու ԶԼՄ-ների կողմից խորհրդային Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ ունեցած դիրքորոշումը որոշակի տեղաշարժեր ունեցավ հատկապես կապված 1990թ. Բաքվում տեղի ունեցած հայկական ջարդերի և դրան հաջորդած խորհրդային զորքերի մուտքի հետ:

1980-ականների վերջերին Արևելյան Եվրոպայում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացները փաստորեն Վարշավյան ուխտի մոտալուտ վախճանի նախերգանքն էին, ուստի Արևմուտքն ամեն կերպ փորձում էր «սիրաշահել» Մոսկվային՝ այս գործընթացներին ի պատասխան անկանխատեսելի քայլերից հետ պահելու համար: Հենց այս հանգամանքներն էին, որ որոշիչ դարձան անդրկովկասյան հակամարտությունների հարցում Մ. Գորբաչովին աջակցելու համար, որին Արևմուտքում համա-

րում էին Արեւելքի ու Արեւմուտքի հարաբերություններում լիցքաթափման լավագույն երաշխիք:

Բաքվում տեղի ունեցած հունվարյան իրադարձությունները որոշ արևմտյան լրատվամիջոցներ հակված էին դիտելու որպես իրանական մոլեռանդության դրսևորում, մի բան, որից ըստ մրանց վաղուց զգուշանում էին խորհրդային իշխանությունները: Դառնալով լուրջ վտանգ զորքաչույան բարեփոխումների հետագա իրագործման համար, կարծիքներ էին հայտնվում այն մասին, որ զորքերի ուղարկումը Բաքու կկարողանա սանձահարել բռնությունը, բայց չի թողարկի խնդրի երկարաժամկետ քաղաքական հետևանքները: Մյուս կողմից, օրինակ ֆրանսիական «Լիբերասիոնը» գտնում էր, թե Ադրբեջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները կարող են օգտագործվել պահպանողականների կողմից քաղաքական բարեփոխումները կասեցնելու համար²⁷:

Բավական հետաքրքիր էր դանիական «Փոլիթիքըն» թերթի մոտեցումը, որը շեշտում էր ԽՍՀՄ-ին օգնություն ցուցաբերելու անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես ամառը արկվում էր օգնություն ցուցաբերել հայ փախստականների համար բնակարանների շինարարության և աշխատատեղեր ստեղծելու գործում, իսկ մյուս կողմից նպատակահարմար էր համարվում ադրբեջանցիներին տնտեսական աջակցություն ցուցաբերելը:

Ֆրանսիական մամուլն էլ դեմս «Լը Մոնդ» և «Յումանիտե դիմանշ» թերթերի գրում էր, որ խորհրդային իշխանությունների նման որոշմանն էլ պատասխան պետք է սպասել արտաքին աշխարհի չափավոր արձագանքին: Անդրադառնալով Նախիջևանում տեղի ունեցած դեպքերին վերջինս գրում էր, թե նախնիների գերեզմաններն այցելելու և ազգականների հետ հանդիպելու ադրբեջանցիների պատճառաբանությունները սոսկ առիթ էին «բացառիկ ծանր հետևանքներով քաղաքական գործողության համար»²⁸: Մեկ այլ ֆրանսիական պարբերական, «Յումանիտե» գտնում էր, որ Իրանի և Թուրքիայի սահմանների երկայնքով իրականացված գործողությունները ամենևին հախտում և տարերային չէին, այլ ընդհակառակը, ամեն ինչ վկայում է այդ գործողությունները հոյակապ կազմակերպված լինելու և Ադրբեջանի ազգայնականների, մաֆիոզների ու կուսակցական- բյուրոկրատական ապարատի համաձայնության մասին²⁹:

Իր հերթին անգլիական «Դեյլի թելեգրաֆը» գրում էր, որ պետք է ըմբռնումով մոտենալ խորհրդային իշխանությունների ձեռնարկած քայլերին, քանզի կենտրոնը ցանկանում է չեզոքություն պահպանել երկու թշնամարար տրամադրված համայնքների միջև առկա հակամարտությունում: Թերթը գտնում էր, որ Գորբաչովի կողմից ուժի դիրքերից հանդես գալն ամենևին էլ չի նշանակում թե նա փոխել է իր սկզբունքային

մտնեցումը խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար³⁰։ Իսկ «Դեյ-լի միրոր» օրաթերթը գրում էր, թե նախագահ Գորբաչովը գործեց կտրուկ որպեսզի վերջ տա սարսափելի արյունահեղությանը։ Եթե այդ քայլը չիրագործվեր, «ասպա հայերի ու ադրբեջանցիների միջև իսկական պատերազմ կբռնկվեր։ Խորհրդային կառավարությանը այլ ընտրություն չէր մնացել», - եզրակացնում էր հոդվածագիրը³¹։

Իրոք, Վաշինգտոնի համաձայնությունն Անդրկովկաս գորքեր ուղարկելու Կրեմլի որոշման հետ անհավանական կարող էր թվալ դրանից մի քանի տարի առաջ։ Այս ընթացքում արդեն Արևմուտքում տիրապետում էր այն համոզմունքը, որ խորհրդային ռազմական վտանգը նվազ սպառնալից էր դարձել։ Ամերիկյան «Թայմ» շաբաթաթերթն այս առումով գրում էր, որ Սառը պատերազմից հետո Վաշինգտոնն ու Մոսկվան տարածայնություններ չունեն և ամերիկյան նախագահը բարոյապես կարող է ազատ զգալ և քաղաքականապես հանգիստ սեփական երկրի տարածքում կարգուկանոն հաստատելու համար գորքեր ուղարկելու խորհրդային առաջնորդների որոշմանը հավանություն տալու համար³²։

Սակայն գորբաչովյան մարտավարությունն այս հարցում չստացավ լիակատար աջակցություն արևմտյան մամուլի կողմից։ Դրա վառ վկայությունն էր արտասահմանյան այն հրապարակումները որոնցում խորհրդային զորքերի մուտքը Բաքու համեմատվեցին 1956թ. Բուդապեշտ, 1968թ. Պրագա և 1979թ. Աֆղանստան խորհրդային զորքերի մուտքի հետ և նույնիսկ «խորհրդային կայսրության վախճանի» վերաբերյալ եզրակացություններ արվեցին³³։

Չնայած անցյալ դարի 80-ականների երկրորդ կեսին Արևելք-Արևմուտք հարաբերություններում արձանագրված անմախաղեպ դրական տեղաշարժերին և փոխվստահության մթնոլորտի ձևավորմանն ուղղված քայլերին, այդուհանդերձ երկու հակադիր գաղափարախոսական բլոկների միջև շարունակում էր տիրապետող մնալ Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանին հատուկ քարոզչության և հակաքարոզչության եղանակներն ու մեթոդները՝ հատկապես ՋԼՄ-ների հաղորդումներում և հրապարակումներում։ Այս ամենն իր ուրույն արտացոլումը գտավ դարաբաղյան շարժման լուսաբանման պարագայում, երբ մի կողմից Արևմուտքը հակված էր այն դիտարկելու որպես հակազաղութային, ազգային-ազատագրական պայքար, մյուս կողմից ի դեմս այս շարժման տեսնում էր որպես հարմար նախադեպ ԽՍՀՄ-ը թուլացնելու և կազմալուծելու համար։ Ավելի ուշ Արևմուտքը հանդես եկավ տարածքային անձեռնմխելիության սկզբունքի հարգման դիրքերից։

DEMOYAN HAYK

THE LEGACY OF COLD WAR AND THE REPRESENTATION OF
KARABAKH CONFLICT IN THE WESTERN MASS-MEDIA
IN 1988-1990
(Summary)

In spite of impressive *detanté* and positive steps towards establishing of partnership in the relations between Eastern and Western blocks in the second half of 20th century, the legacy of Cold war was dominating with its specific methods and policies of propaganda and counter-propaganda. These were evident in the publications and broadcasting in both Soviet and Western mass media. It had a specific reflection especially in the media coverages on Karabakh conflict. Originally Western mass media was trying to estimate the events in Transcaucasus as an anti-colonial national-liberation movement and at the same time as an appropriate means to weaken and collapse Soviet Union. Later, the West moved away from its initial positions and in the Post-Soviet period the principle of preservation of territorial integrity became dominant.

ՇՆՆՈՒԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Г. Оганов, Крокодиловы слезы Би-Би-Си, «Советская культура», 31. 03. 1988; "Crocodile Tears" over Karabakh from BBC and British press, RFE/RL Records, 04. 04. 1988; Krasnyi Arkhiv, Open Society Archives (այսուհետ՝ HU-OSA), 300/80/1/14.
2. St'u "New York Times", 02. 03. 1988; «Литературная газета», 23. 03. 1988.
3. А. Заргаров, Кто разжигает страсти, «Бакинский рабочий», 06. 03. 1988.
4. Նույն տեղում:
5. Mark Saroyan, Trouble in Transcaucasus, "Bulletin of the Atomic Scientists", March 1989, RFE/RL, KRASNIY ARKHIV, HKAO, p. 34, HU-OSA 300/80/1/15.
6. Մի քանի փոփոխություններ Երևանի փողոցներում: Трещина на советском фасаде «Ньюсуик», Сто народов против Москвы, «Шпигель», Преследования в СССР, «Ле экспресс интернационал», տե՛ս «Аргументы и факты», No. 14, 2-8 апреля, 1988.
7. Ann Shelly, Soviet Media Coverage of Recent Events in Armenia and Azerbaijan, RFE/RL 109/88, March 14, 1988, p. 1, KRASNIY ARKHIV, Азербайджан-10, HU-OSA 300/80/1/12.
8. Ann Shelly, p.7.
9. «Аргументы и факты», 5-11 марта, 1988.
10. Г. Оганов, Крокодиловы слезы Би-Би-Си, «Советская культура», 31. 03. 1988.
11. А. Давтян, Бремя ошибок, время решений, «Социалистическая индустрия», 13. 05. 1988.

12. «Аргументы и факты», но 14, 2-8 апреля, 1988.
13. Նույն տեղում:
14. «На радиостанции «Голос Америки» существуют две «правды»: одна для армян, другая для азербайджанцев», TACC 08. 04. 1988, RFE/RL Records, USSR Today Soviet Media Actualities, HU-OSA 300/80/1/514.
15. А. Заргаров, Кто разжигает страсти, «Бакинский рабочий», 06. 03. 1988.
16. «Аргументы и факты», N 14, 2-8 апреля, 1988.
17. «Западная печать о Нагорном Карабахе», TACC 02. 04. 1988; RFE/RL Records, USSR Today Soviet Media Actualities, HU-OSA 300/80/1/514.
18. «Советская культура», 17. 03. 1988.
19. Юрий Бандура, Нагорный Карабах, недобрый взгляд со стороны, «Московские новости», 03. 04. 1988.
20. St'u Билл Келлер, Националисты в Азербайджане добываются крупных уступок со стороны партийного лидера, «Нью Йорк Таймс», перевод в газете «Комсомолец», 24. 10. 1989.
21. «Восточная» политика западных корреспондентов, «Бакинский рабочий», 06. 09. 1989.
22. Նույն տեղում:
23. Հեղինակի արխիվ:
24. Հեղինակի արխիվ:
25. «Известия», 21. 11. 1989.
26. «Бакинский рабочий», 18. 10. 1989.
27. «Аргументы и факты», но. 43, 27 февраля, 1988.
28. «Комсомольская правда», 23. 01. 1990.
29. Նույն տեղում:
30. «Коммунист», Ереван, 22. 01. 1990.
31. «Известия», 22. 01. 1990.
32. Michael Mandelbaum, The Trouble with Independence, «Time», January 15, 1990.
33. «За рубежом», но. 5, 1990.

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

1963-1964 ԹԹ. ԿԻՊՐՈՍՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Անգլիական գաղութային իշխանության դեմ Կիպրոսի ժողովրդի երկարատև և համառ պայքարի արդյունքում Ցյուրիխում, իսկ այնուհետև Լոնդոնում տեղի ունեցած բանակցություններից հետո 1959 թ. փետրվարի 19-ին ստորագրվեց համաձայնագիր, որը հռչակում էր Կիպրոսի անկախ հանրապետության հիմքերը¹: Համաձայնագիրը բաղկացած էր Անգլիայի, Հունաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվելիք «երաշխիքային» պայմանագրից, Կիպրոսի հանրապետության, Հունաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվելիք «միասնության» մասին պայմանագրից, իշխանությունը Կիպրոսի կառավարությանը փոխանցելու անգլիական կառավարության դեկլարացիայից, ապագա Կիպրոսի հանրապետության պետական հիմք հանդիսացող սահմանադրությունից, պայմանագրին մասնակից երկրների կողմից համաձայնեցված գործողություններ կատարելու մասին հայտարարության և մի շարք այլ փաստաթղթերից²:

1959թ. դեկտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններ: Նախագահ ընտրվեց ազգությամբ հույն Մակարիոսը, իսկ փոխնախագահ՝ ազգությամբ թուրք Քյուլյուքը³:

1960 թ. օգոստոսի 16-ին անգլիական վերջին նահանգապետ Ֆուտըլքեց կղզին և նախագահ Մակարիոսն ու փոխնախագահ Քուլյուքը Նիկոսիայում ստորագրեցին Կիպրոսի հանրապետության անկախության հռչակագիրը: Միաժամանակ ստորագրվեցին «երաշխիքների» և «միասնության» մասին պայմանագրերը և Կիպրոսի հանրապետության սահմանադրությունը, որը ուժի մեջ մտավ ստորագրման պահից: Սա անկասկած առաջընթաց քայլ էր Անգլիայի գաղութ հանդիսացող Կիպրոսի պատմության մեջ, անկախ այն բանից, թե ինչպիսի հանրապետություն էր պարտադրվել կիպրոսցիներին: Մակայն իրականում այս անկախության հռչակագիրը լիարժեք անկախություն չբերեց Կիպրոսին, այն միայն որոշ չափով ներքին ինքնավարություն տվեց նորաստեղծ հանրապետությանը: Ինչպես հետագայում Մակարիոսն էր ճշում. «Ես ամենևին էլ համաձայն չեի Լոնդոնյան պայմանագրի դրույթների հետ, սակայն ստո-

րագրեցի այն միայն ելնելով ժամանակի պահանջից՝ չունենալով այլ-լընտրանք»⁴։ Պետք է նշել, որ 1958-59 թթ. Կիպրոսի հարցի շուրջ Հունաստանի և Թուրքիայի միջև օրեցօր աճող լարվածության հետևանքով, երբ փլուզման շեմին էր կանգնած ՆԱՏՕ-ի հարավ-արևելյան թևը, և երբ հարցը ՄԱԿ-ի քննարկման առարկան դարձնելու ռեալ սպառնալիք կար, ԱՄՆ-ն սկսում է ճնշումներ գործադրել Հունաստանի և Թուրքիայի վրա պահանջելով նրանցից շուտափույթ համաձայնության գալ հարցի վերաբերյալ՝ ՆԱՏՕ-ի «ընտանեկան» շրջանակներում։

Թուրք-հունական կոմպրոմիսը ձեռք բերվեց արդեն 1958թ. վերջերին՝ առանց կիպրոսցիների կարծիքը հաշվի առնելու, և, ինչպես սպասվում էր, այն արտահայտում էր ՆԱՏՕ-ի շահերը տարածաշրջանում։ ՌԻՀագրավ է նաև այն փաստը, որ Լոնդոնյան համաձայնագրի ստորագրումից առաջ հունական իշխանությունները զգուշացրեցին Մակարիոսին, որ եթե վերջինս հրաժարվի փաստափուլից ստորագրելուց, ապա նա կզրկվի Հունաստանի աջակցությունից, իսկ պայմանագիրը կստորագրվի առանց նրա մասնակցության։ Նմանատիպ ճնշումներ գործադրվեցին նաև թուրքական համայնքի վրա։ Բացի այն, որ երաշխիքների և միասնության մասին պայմանագրերի համաձայն Անգլիան, Թուրքիան և Հունաստանը երաշխավոր պետությունների պատրվակով իրենց իրավունք էին վերապահում «աներաժեշտության դեպքում» միջամտել Կիպրոսի ներքին գործերին, նորաստեղծ հանրապետության եռամյա փորձը ցույց տվեց, որ սահմանադրության մեջ գոյություն ունեն մի շարք թերություններ, որոնք արգելք են հանդիսանում պետական առանձին հիմնարկների բնականոն գործունեությունը և խանգարում են երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային առաջընթացին։

Եվ իրոք, լորդ Ռեդկլիֆի գլխավորությամբ անգլիացի մի խումբ իրավաբանների կողմից մշակված⁵ և Կիպրոսի հանրապետությանը պարտադրված սահմանադրության ուսումնասիրությունից ակնհայտորեն ի հայտ է գալիս երկու համայնքների տարանջատման և միմյանց հակադրման միտումը, ինչը միջհամայնքային տարածայնությունների աղբյուր էր հանդիսանում և լարվածության մթնոլորտ է ստեղծում հանրապետության ողջ տարածքում։ Սա ամենևին էլ պատահականություն չէր։ Հերթական անգամ օգտագործելով «Փաժանիր և տիրիր» իր շատ սիրելի սկզբունքը, անգլիական դիվանագիտությունը փորձում էր, համայնքների միջև առկա լարվածության պայմաններում դատավորի դերում հանդես գալով, հիմնավորել և ամրապնդել իր ներկայությունը Կիպրոսում, դրանով իսկ վերահսկողության տակ պահելով իրավիճակը։

Նախ նշենք, որ սահմանադրության համաձայն երկրի և՛ նախագահը, և՛ փոխնախագահը հավասարապես օժտված էին վետոյի իրավունքով. սա նշանակում է, որ նախագահը միանձնյա չէր կարող ոչ մի ո-

բոշում ընդունել, առանց այն փոխնախագահի հետ համաձայնացնելու: Փոխնախագահ Քույրըը հետագայում այս կապակցությամբ գրում էր. «Եթե նախագահի ձեռքում հանրապետության ղեկն էր, ապա իմ ձեռքում՝ արգելական սեղանկը»⁶: Այսպես, օրինակ, բանակի մասին օրենքի ընդունման ժամանակ փոխնախագահը, օգտվելով իր վետոի իրավունքից, կասեցրեց միասնական բանակի մասին օրենքի ընդունումը և պահանջեց անջատ ստեղծել թուրքական և հունական ստորորաժամույններ⁷:

Ոչ պակաս դժվարություններ կային նաև օրենսդրական դաշտում: Օրենսդիր մարմինը՝ պառլամենտը բաղկացած էր 50 պատգամավորից, որոնցից 35-ը հույներ էին, իսկ 15-ը՝ թուրքեր: Օրենքները ընդունվում էին յուրաքանչյուր համայնքի պատգամավորական խմբի առանձին քվեարկությամբ արդյունքում, ձայների պարզ մեծամասնությամբ, այսինքն, օրենքի նախագծի քվեարկության ժամանակ կողմ քվեարկած 35 հույն և 7 թուրք պատգամավորների ձայների դեպքում դեմ քվեարկած ընդամենը 8 թուրք պատգամավորները կարող էին տապալել օրենքի ընդունումը: Հաճախ երկրի համար կենսական նշանկություն ունեցող մի շարք օրենքներ չէին ընդունվում առանձին պատգամավորների քննադատության պատճառով, ինչպես, օրինակ, հայտարարեցին թուրք պատգամավորներից մեկը. «Մեր ձայների դիմաց մենք պետք է որևէ բան ստանանք, հակառակ դեպքում մենք ուղղակի չենք տա այդ ձայները»⁸:

Դատական համակարգի գործունեությունը սահմանադրությամբ հետևյալ կերպ էր կարգավորվում՝ դատավորներ կարող էին լինել և՛ հույները, և՛ թուրքերը, որոնցից սակայն յուրաքանչյուրը իր լիազորությունները կարող էր իրականացնել միայն իր ազգությանը պատկանող քաղաքացիների նկատմամբ: Բավական է միայն վերցնել ամենաթեթև գործը, երբ հայցվորն ու պատասխանողը տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ են, առաջանում էր դատը երկու դատավորներով վարելու դժվարություն, ինչը մույնպես բարդություններ էր առաջացնում:

Անկասկած, թերություն էր նաև այն փաստը, որ սահմանադրությամբ տեղական ինքնակառավարման մարմինները, հատկապես խոշոր քաղաքներում տարանջատված էին ըստ համայնքների, այսինքն, միաժամանակ գործում էին երկու իրարից անկախ քաղաքապետարաններ, ինչը խոչընդոտում էր քաղաքների արդյունավետ կառավարման գործընթացին, եթե հաշվի առնենք, որ հիմնականում քաղաքներին բնորոշ էր բնակչության խառը կազմը:

Սահմանադրությունը տարանջատում էր ոչ միայն տեղական ինքնակառավարման մարմինները, այլ նաև բանակը, ոստիկանությունը, կրթական, մշակութային և պետական հիմնարկները՝ 70:30, իսկ առանձին դեպքերում նաև 60:40 հարաբերակցությամբ⁹: Այս ամենը անկասկած

խանգարում էր երկրի բնականոն զարգացմանը, երկու համայնքների մերձեցմանը և միջհամայնքային տարաձայնությունների աղբյուր էր հանդիսանում:

Բոլոր այս թերությունները շուտով իրենց զգացնել տվեցին: «Լարվածությունը երկու համայնքների միջև 1963թ. սկզբին արդեն այնքան է հասնումացել, որ արտաքին միջամտություն է պահանջում».-գրում էր թուրքական մամուլը¹⁰: Ստեղծված իրավիճակը շտկելու նպատակով նախագահ Մակարիոսը փոխնախագահ Քույուքին առաջարկեց սահմանադրության զոնե որոշ կետերում փոփոխություններ կատարել և 1963 թ. նոյեմբերի 30-ին ներկայացրեց 13 կետից բաղկացած սահմանադրական փոփոխությունների մի ծրագիր¹¹: Նա գրում էր, որ հավատում է բոլոր այն մարդկանց բարի մտադրություններին, ովքեր Յուրիխում և Լոնդոնում համաձայնագրեր էին ստորագրում հանուն անկախ հանրապետության ստեղծման:

Մակայն այս պետությունը կարևոր դեր և նշանակություն ուներ ՆԱՏՕ-ի համար և յուրաքանչյուր փոփոխություն որը կարող էր ամրապնդել նորաստեղծ պետության հիմքերը և թուլացնել վերահսկողության մեխանիզմները, բնական է, որ չէր կարող ընդունվել ՆԱՏՕ-ի անդամ պետություններ, մասնավորապես, Թուրքիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի կողմից: Ուստի պատահական չէր, որ Մակարիոսի առաջարկին առաջինը բացասական արձագանքով հանդես եկավ ոչ թե թուրքական համայնքը, այլ հենց Թուրքիան, որը բարեփոխումների մեջ տեսնում էր թուրք փոքրամասնության շահերի ոտնահարման միտում և էնոսիսի՝ իրականացման նախադրյալներ:

1963թ. դեկտեմբերի 7-ին թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես մերժեց Մակարիոսի առաջարկը¹², որին հետևեց նաև թուրքական համայնքի բացասական պատասխանը:

Բարեփոխումների ծրագիրը թեպետ վերաբերվում էին զուտ Կիպրոսի ներքաղաքական կյանքին, սակայն Անգլիան և ԱՄՆ-ն մույնպես դրանում մտավախություն էին տեսնում կապված նախ ՆԱՏՕ-ի համընդհանուր, ապա իրենց անմիջական շահերի հետ (այստեղ գտնվող անգլիական ռազմաբազաները և ամերիկյան ռադիոկայանները):

Ուստի, բարեփոխումների կուրսից նախագահ Մակարիոսին շեղելու և երկրի ներքին գործերին միջամտելու համար «երաշխիքային» պայմանագիրը գործնականորեն փորձարկելու նպատակով անհրաժեշտ էր լարվածության նոր օջախ ստեղծել Կիպրոսում: Դա քաջ գիտակցում էին անգլո-ամերիկյան ռազմագետները, և իսկույն գործի անցան: Գաղտնի ծառայությունների միջոցով կապեր հաստատելով ինչպես թուրք, այնպես էլ հույն ծայրահեղականների և տեռորիստական կազմակերպությունների հետ, սկսեցին ակտիվորեն զինել նրանց: Ընդ

որում, զենք մատակարարվում էր Կիպրոսում տեղակայված անգլիական ռազմական ջանքերից: Գրանցվել են անգամ դիպքեր, երբ անգլիացի զործակալները բռնվել են զենք փոխանցելու պահին¹³:

Անգլիական զադտնի ծառայությունների ձեռնարկած միջոցառումների արդյունքները երկար սպասեցնել չտվեցին: Լարվածությունը համայնքների միջև զմալով աճում էր, և արդեն առաջին միջադեպը տեղի ունեցավ 1963թ. դեկտեմբերի 21-ին Նիկոսիայի մերձակայքում, երբ թուրք ծայրահեղականները հարձակվեցին հույն ոստիկանների վրա: Բռնկված փոխերաձգության ժամանակ երկու թուրք սպանվեց: Այդ միջադեպը էլ ավելի սրեց առանց այդ էլ լարված իրավիճակը: Նույն օրը Մակարիոսն ու Քուչուքը դիմեցին կիպրոսցիներին, կոչ անելով ցուցաբերել զսպվածություն, կարգ ու կանոն պահպանել և չտրվել սադրանքներից, սակայն ապարդյուն. ընդամենը մի քանի օր անց միջհամայնքային արմատախիզ պատերազմը ընդգրկել էր ողջ կղզին:

1963 թ. դեկտեմբերի 24-ին Անգլիան, Թուրքիան և Հունաստանը, օգտագործելով երաշխավոր-պետությունների իրենց իրավունքները, դիմեցին Կիպրոսի կառավարությանը և հունական ու թուրքական համայնքներին պահանջելով վերջ տալ անկարգություններին¹⁴:

Սակայն դեկտեմբերի 25-ին ամսպասելիորեն, Կիպրոսում տեղակայված թուրքական զորքերը դուրս եկան իրենց զորամասերից և միացան թուրք ծայրահեղականներին: Նրանց հաջողվեց պայքարելով հույների ոչ կանոնավոր ջոկատների դեմ, ետ մղել մրանց դեպի Նիկոսիայի հարավային շրջաններ՝ զրավելով ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Նիկոսիա-Կիրինեյա մայրուղին: Ի պատասխան սրան Կիպրոսի կառավարության խնդրանքով հունական ստորաբաժանումները մույնպես դուրս եկան իրենց ռազմականներից և միացան հույներին՝ թուրքական հարձակումներին դիմակայելու նպատակով: Իսկական մի պատերազմ էր ծավալվել թուրքական և հունական զորաջոկատների միջև, որը սպառնում էր վերածվել Թուրք-Հունական պատերազմի: Թեպետ հետագայում Թուրքիայի վարչապետ Ինյոնյուն պնդում էր, որ թուրքական զորքերը ինքնազուխ են լքել զորամասերը, տեսնելով, թե ինչպես են իրենց աչքի առաջ մոթում իրենց ազգակիցներին¹⁵, սակայն մրանց զործողություններից կարելի է ենթադրել, որ մրանք գործել են Անկարայի ամմիջական հրահանգով և նպատակ ունեին մախսապայմաններ ստեղծել կղզու բաժանման համար: Դա է վկայում այն փաստը, որ թուրքական զորքերը թուրք ազգաբնակչությանը բռնի կերպով տեղափոխում էին թուրքաբնակ տարածքներ, ինչպես նաև այն, որ ստրատեգիական տեսակետից մրանք այնպիսի դիրք էին զրվել, որը հնարավորություն էր տալիս յոսից թուրքական զորքերի ներխուժման դեպքում ապահովել մրանց թիկունքը:

Եվս ոչ առանց Անկարայի մասնակցության իրենց պաշտոններից ի նշան բողոքի, ցուցադրական հրաժարվեցին փոխնախագահ Քուլուբը, կառավարության անդամ 3 թուրք նախարարները և բարձրաստիճան աշյ պաշտոնյաներ: Արդեն պարզ ուրվագծվում էին Կիպրոսի բաժանման վերաբերյալ Թուրքիայի ունեցած ծրագրերը:

1963 թ. դեկտեմբերի 25-ին Թուրքիան պաշտոնապես հայտարարեց Կիպրոսում տեղի ունեցող իրադարձություններին անգլիական, թուրքական և հունական զորքերի անհապաղ միջամտելու անհրաժեշտության մասին¹⁶:

Դեկտեմբերի 26-ին Թուրքիայում, նախագահի և վարչապետի մասնակցությամբ, տեղի ունեցան բարձրաստիճան հրամանատարական կազմի խորհրդակցություններ, որտեղ որոշում ընդունվեց զորքեր ուղարկել Կիպրոս: Նույն օրը վարչապետ Ինյոնյուն ելույթ ունենալով պառլամենտում, պատգամավորների բոլոր ծափահարությունների ներքո հայտարարեց. «Մենք մեր զորքերը ուղարկում ենք Կիպրոս: Մեր ռազմականները կուղևորվեն Կիպրոսի ափերի մոտ և կսպասեն այնտեղ հետագա գործողությունների հրամանին»: Իսկ նախագահն այս գործողությունները հիմնավորելու նպատակով նույն օրը նամակով դիմեց ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Հունաստանի նախագահներին հայտնելով, որ իբրև թե Կիպրոսում իսկական մի ցեղասպանություն է իրագործվել թուրք ազգաբնակչության նկատմամբ¹⁸: Ինչպես երևում է, Թուրքիան նախադրյալներ էր ստեղծում Կիպրոս ներխուժելու և իր այդ քայլը արդարացնելու համար:

Կանգնելով թուրքական ազդեսիայի վտանգի առաջ դեկտեմբերի 26-ին ՍԱԿ-ում Կիպրոսի մշտական ներկայացուցիչը բողոք հղեց Գլխավոր Զարտուղարին պահանջելով Անվտանգության խորհրդի արտահերթ նիստ հրավիրել կապված Թուրքիայի կողմից Կիպրոսի ներքին գործերին միջամտելու հարցի հետ: Ի պատասխան այս քայլին Կիպրոսի իշխանություններին ահաբեկելու նպատակով, Թուրքիան ռազմական ուժի ցուցադրական գործողություններ սկսեց իրականացնել Կիպրոսի ափերի մոտ:

Դեկտեմբերի 27-ին ՍԱԿ-ի Անվտանգության Խորհուրդը սկսեց Կիպրոսի շուրջ ստեղծված իրավիճակի հարցի քննարկումը¹⁹:

Հարցի քննարկումը ՍԱԿ-ում խիստ անհանգստություն առաջացրեց ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև ԱՄՆ-ի և Անգլիայի մոտ, որոնք աշխատում էին խուսափել ՍԱԿ-ի միջամտություններից, և հարցի քննարկումները իրականացնել ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում, որտեղ իրենց ազդեցության միջոցները անհամեմատ շատ էին:

Այդ կապակցությամբ իսկույն գործի անցավ անգլիական դիվանագիտությունը: Դեկտեմբերի 25-ին անգլիական կառավարությունը

Մակարիսիին առաջարկեց որպես ժամանակավոր միջոց կարգուկանոնը վերականգնելու նպատակով Կիպրոսում օգտագործել Յուրիխ-Լոնդոնյան համաձայնագրերով այստեղ գտնվող անգլիական, հունական և թուրքական զորքերը, որոնք պետք է դրվեին անգլիացի զինեռալ Յանգի ենթակայության տակ: Շարունակվող թուրքական ներխուժման վտանգի պայմաններում դեկտեմբերի 27-ին Մակարիոսը ստիպված եղավ ընդունելու այս առաջարկը: Ստորագրված համատեղ հայտարարագրի մեջ ասվում էր, որ այս զորքերը պետք է աջակցեն Կիպրոսի իշխանություններին խաղաղությունն ու կարգ ու կանոնը վերականգնել գործում²⁰:

Դեկտեմբերի 28-ին Նիկոսիա ժամանեց Մեծ Բրիտանիայի Համագործակցության հարցերով նախարար Դանկեն Մենդիսը՝ ստեղծված իրավիճակը Կիպրոսի կառավարության հետ քննարկելու նպատակով: Բանակցությունների արդյունքում նրա նախաձեռնությամբ դեկտեմբերի 29-ին ստեղծվեց Քաղաքական կապերի հատուկ կոմիտե, որի մեջ ընդգրկվեցին Կիպրոսում Միացյալ Թագավորության զերագույն կոմիսարը, Հունաստանի և Թուրքիայի դեսպանները և հունական ու թուրքական համայնքների ներկայացուցիչները: Այս կոմիտեի ստեղծման նպատակը ճգնաժամային իրավիճակից շուտափույթ կարգավորումն էր: Կոմիտեի աշխատանքների արդյունքում մույն օրը կողմերի միջև զինադադարի համաձայնություն ձեռք բերվեց: Դեկտեմբերի 30-ին Մենդիսի առաջարկով, նոր ընդհարումներից խուսափելու նպատակով, Հատուկ կոմիտեն որոշում ընդունեց Նիկոսիայում թուրքական և հունական կողմերի միջև չեզոք գոտի ստեղծելու մասին, որը կոչվեց «կանաչ գոտի»²¹: Շուտով նման գոտիներ ստեղծվեցին նաև մյուս խոշոր քաղաքներում: Փաստորեն տեղի ունեցավ քաղաքների արհեստական բաժանում:

Մենդիսի առջև դրված մյուս կարևոր խնդիրն այն էր, որ ամեն գնով ստիպել Մակարիոսին հրաժարվել ՄԱԿ-ում հարցի քննարկումից և շահագրգիռ կողմերի մասնակցությամբ խնդրի կարգավորման նպատակով կոնֆերանս հրավիրել Լոնդոնում: Այդ կապակցությամբ Մակարիոսի վրա ճնշումներ սկսեցին գործադրվել պահանջելով նրա համաձայնությունը, ընդ որում հասկացնում էին, որ բացասական պատասխանը կհանգեցնի նոր բարդությունների՝ ընդհուպ մինչև թուրքական զորքերի ներխուժումը Կիպրոս²²: Թեպետ և՛ Անգլիան, և՛ ԱՄՆ-ն չէին ողջունում Թուրքիայի նման ծայրահեղ քայլերը, քանի որ գիտակցում էին, որ դրանք կարող են հանգեցնել ՆԱՏՕ-ի երկու անդամ պետությունների՝ Հունաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմի առաջացմանը, սակայն առիթը բաց չէին թողնում այդ փաստը Կիպրոսի վրա ճնշում գործադրելու համար օգտագործելու առումով:

1964 թ. հունվարի 2-ին, ստանալով Սակարիոսի համաձայնությունը, Լոնդոնում հրավիրվեց կոնֆերանս Անգլիայի, Թուրքիայի, Հունաստանի և Կիպրոսի երկու համայնքների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Կոնֆերանսը իր աշխատանքները սկսեց հունվարի 15-ին: Նիստը նախագահող անգլիական նախարար Սենդիսը քննարկման ներկայացրեց խնդրի կարգավորմանն ուղղված իր ծրագիրը³: Այն ընդգրկում էր հետևյալ առաջարկները՝ խաղաղության պահպանման նպատակով միջազգային խաղաղարար ուժերի ստեղծում, որոնց կարող էին մասնակցել ցանկություն հայտնած բոլոր երկրների զինված ստորաբաժանումները: Այս գործերի առկայությունը Կիպրոսում ոչ մի ձևով չպետք է անդրադառնար Անգլիայի, Թուրքիայի և Հունաստանի կառավարությունների իրավունքների և պարտականությունների վրա Կիպրոսում:

Բոլոր վիճելի հարցերի լուծումը միայն ու միայն կոնֆերանսին մասնակից կողմերի համատեղ ջանքերով:

Անգլիայի, Թուրքիայի, Հունաստանի և երկու համայնքների ներկայացուցիչների համաձայնությամբ ՍԱԿ-ի հատուկ միջնորդի նշանակում, որը պարբերաբար պետք է տեղեկացներ ՍԱԿ-ի Գլխավոր Քարտուղարին Կիպրոսում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին:

Վերոնշյալի առիթով Կիպրոսի ներկայացուցիչը ՍԱԿ-ում պետք է հանդես գար Անվտանգության Խորհրդի միատույն և հայտարարել, որ լիովին համաձայն է Լոնդոնի կոնֆերանսի արդյունքների հետ²³:

Հարցի հետագա քննարկումների համար Լոնդոնում պետք է ստեղծվեր եռակողմ միջպետական հանձնաժողով՝ առանց Կիպրոսի կառավարության մասնակցության:

Սենդիսի այս ծրագիրը, որը բացի կղզու օկուպացումից խնդրի կարգավորմանն ուղղված ոչ մի ռեալ առաջարկ չէր պարունակում, մերժվեց Սակարիոսի կողմից, սակայն Թուրքիան, Հունաստանը և թուրքական համայնքը ընդունել էին այն²⁴:

Ստանալով վերջիններիս համաձայնությունը Անգլիան իսկույն դիմեց ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներին առաջարկելով զինված ստորաբաժանումներ տրամադրել միջազգային խաղաղարար ուժերի համար:

1964 թ. հունվարի 30 -ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջոնսոնը պաշտոնապես հայտարարեց միջազգային խաղաղարար ուժերին մասնակցելու ցանկություն մասին, այդ նպատակով առաջարկելով ՆԱՏՕ-ի անդամ պետությունների զորքերից կազմված տասնհազարանոց մի զորաջուկատ²⁵, ինչի կապակցությամբ Եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի զորքերի հրամանատար Լեմնիտցերին գործուղեց Աթենք և Անկարա մասնակցության պայմաններին ծանոթանալու համար:

1964թ. փետրվարի 2-ին Սենդիսի առաջարկը վերջնագրային տեսքով հանձնվեց Կիպրոսի կառավարությանը:

Կիպրոսի համար ստեղծված այս ծանր պայմաններում ճգնաժամի վերաբերյալ իր դիրքորոշմամբ հանդես եկավ ԽՍՀՄ-ը, որը մինչ այդ ուշադիր հետևում էր կատարվող իրադարձություններին: Հայտարարության մեջ մասնավորապես ասվում էր. «ԽՍՀՄ-ը ողջունում է անկախության համար մղվող Կիպրոսի ժողովրդի արդարացի պայքարը և դատապարտում որևէ օտարերկրյա միջամտություն նրա ներքին գործերին: ՆԱՏՕ-ի ագրեսիայի վտանգը սպառնալիք է ոչ միայն կիպրոսցիների, այլ նաև բոլոր ազատասեր ժողովրդների համար, և հակառակում է ՄԱԿ-ի կանոնադրությանը: Ուստի ԽՍՀՄ-ը չի կարող անտարբեր մնալ այս ամենից, և առաջարկում է հարցի կարգավորումը իրականացնել ՄԱԿ-ի շրջանակներում»²⁶:

Սառը պատերազմի տարիներին, երբ հակադիր ճամբարների միջև ամենաշտ մրցակցություն էր գնում ագրեսիայի ուղղությունից ընդլայնման համար, որի արդյունքում միջազգային քաղաքական իրավիճակը ծայրաստիճան լարված էր, ԽՍՀՄ-ի այս դիրքորոշումը չէր կարող անտեսվել ՆԱՏՕ-ի կողմից, պատահական չէ որ դրանից ոգեշնչված մի քանի օր անց Մակարիոսը մերժեց ՆԱՏՕ-ի վերջնագիրը:

1964 թ փետրվարի 4-ին Մակարիոսը իր նստավայրում ընդունելով ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ներկայացուցիչներին, և գրավոր ձևով հանձնեց նրանց իր պատասխանը: Պատասխանում ասվում էր, որ միջազգային խաղաղարար ուժերի կազմավորման իրավունքը պատկանում է Անվտանգության խորհրդին, որն էլ և առաջատար է հանդիսանում Կիպրոսի խնդրի կարգավորման գործում²⁷:

Անվտանգության Խորհրդի որոշումը ՄԱԿ-ի խաղաղարար ուժերը Կիպրոս ուղարկելու կապակցությամբ ընդունվեց 1964 թ մարտի 4-ին: Առաջին հինգհազարանոց ստորաբաժանումը շվեդական, դանիական և իռլանդական զորքերի մասնակցությամբ, հնդիկ զենքերալ Գիանիի հրամանատարությամբ²⁸ Կիպրոս ժամանեց մարտի 14-ին, որից հետո իրավիճակը համեմատաբար կայունացավ: Մակայն այս կայունությունը ժամանակավոր էր: Իրավիճակի վերստին սրմանը նպաստում էին կողմերի փոխադարձ մեղադրանքները մեկմեկու. թուրքական կողմը մասնավորապես հույներին մեղադրում էր էմգիսին ուղղված գործողությունների իրականացման մեջ, ինչը իբրև թե խախտում էր «1960թ-ի պայմանագրերով երկու կողմերի միջև ձեռք բերված համաձայնագրերը»²⁹:

Խնդիրը լուծված չէր, իսկ պայքարը Կիպրոսի համար շարունակվում էր:

KAZARYAN ARTUR

CYPRUS CRISIS IN 1963-64 YEARS

(Summary)

In 1960 as a result of the long lasted struggle of the cypriots against the english domination the Independent Republic of Cyprus was created. But the independence of Cyprus was not complete, because according to the signed treaty Cyprus was under the supervision of England, Turkey and Greece. Internal political situation was becoming complicated owing to the disagreements between the two communities (greek and turkish) caused by the imperfection of the Constitution. In 1963 an armed conflict took place between the two communities. The crisis of Cyprus became the subject of discussion among the UN, England, Turkey and Greece, which undertook a conference in London to solve of the problem. But the conference failed to achieve positive results. The tension was alleviated in only 1964 after intervention of the peace-maker forces of UN in accordance with appropriate UN resolutions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sebahattin Özel "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Kurtuluş Savaşları ile Sonrasında Kıbrıs Türklerinin Genel Durumu", "Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi", İstanbul 2001, s. 169
2. Леонидов С. М. «Кипр в борьбе за независимость». М. 1982г. с. 91-92.
3. Կիպրոսի սահմանադրության համաձայն երկրի մայրաքաղաքը Է լինիս հույն, և ընտրվել հունական համայնքի կողմից, իսկ փոխմայրաքաղաք՝ թուրք, և ընտրվել համապատասխանաբար թուրքական համայնքի կողմից:
4. Стл' ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 год. 1098 заседание 27 февраля, 1964г. Нью-Йорк, 1964, стр. 12.
5. Шмаров В. А. Кипр в средиземноморской политике НАТО. М. 1982г. стр 46
6. Ст'у Анисимов Л. Н. Проблема Кипра. Исторический и международно-правовой аспекты. М. 1986г. стр. 40.
7. Lerodiakou L. The Cyprus question. Stokholm. 1971 p. 233.
8. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 18 г. 1085 заседание 27 декабря 1963г. Нью-Йорк, 1963г, стр. 5.
9. Ahmet C. Gazioğlu "Kıbrıs Sorunu, Ortaklık Cumhuriyeti ve AB Üyelğinin Girişimlerinin Siyasi ve Hukuki Yönleri", İstanbul 2001, s. 269
10. <Akis> 05. 01. 1963
11. Cyprus. The Problem in perspektiv. Nikosia. 1968. p. 7. Էնոսիս' (հուն. միավորում) Կիպրոսի միավորումը Հունաստանի հետ:
12. Cumhuriet 8 դեկտեմբեր 1963թ
13. Папайоану Э. Освободительная борьба на Кипре и агрессивная роль англо-американского империализма. «Проблемы мира и социализма» № 2. 1965, стр. 33.

14. Письмо исполняющего обязанности постоянного представителя Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии от 8 января 1964г. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты 19 год. Док. S/5508. Нью-Йорк, 1964.
15. St'u' ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 г. 1136 заседание 18 июня 1964г. Нью-Йорк, стр. 22.
16. Поцхверия Б. М. Турция и Кипрский вопрос. «Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке» М. 1966. стр. 421.
17. St'u' İnönü'nün radio konuşması <Forum> № 234. Ankara 1964 s. 6.
18. St'u' birleşik ulklar' Cumhurbaşkanımız mesajı.
19. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 18 год. 1085 заседание 27 декабря, 1963г. Нью-Йорк, 1963, стр. 1.
20. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 год. Дополнение за январь, февраль, март 1964г. Нью-Йорк, 1964, стр. 10.
21. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции после второй мировой войны. М. 1976г. стр. 216.
22. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 год. 1096 заседание 19 февраля, 1964г. Нью-Йорк, 1964, стр. 4.
23. İbrahim Camli. Duña, Amerika, Türkiye. İstanbul, 1966. s. 29.
24. Cumhuriyet 24. 02. 1964.
25. Кипр. Справочник II-е издание, М. 1986г. стр. 137.
26. Правда 31. 01. 1964г.
27. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 год. 1095 заседание 18 февраля, 1964г. Нью-Йорк, 1964, стр. 14.
28. Питер Кальвокоресси, Мировая политика после 1945г. том 1. М. 2000г. стр. 441.
29. Soyalp Tamçelik « Kıbrız ve Avrupa Birliği ilişkileri » «Dünden Bugüne Kıbrız meselesi», İstanbul 2001, s. 173.

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ

ՌՈՒԲԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1917-1918 ԹԹ. ԹՈՒՐԶ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԽՈՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՆՇՄԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

20-րդ դարասկզբի հայ ազատամարտի անխոնջ մվիրյալ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հայ ժողովրդի համար իր ապրած բախտորոշ ժամանակաշրջանում բազմաթիվ անգամ համդես է եկել որպես պատասխանատու անձնավորություն և գրեթե միշտ պատվով է կատարել իրեն վերապահված պարտականությունը: Առանձնապես կարևոր է Ռուբենի դերը 1917-1920թթ. Հայաստանում թուրք-թաթարական խռովությունների ճնշման և հայ գաղթականների վերաբնակեցման գործում:

1915թ. Մասանի հերոսամարտից հետո Ռուբենն անցնում է Կովկաս: Մակայն կարճ ժամանակ անց Թիֆլիսի Քաղաքների միությունը լիազորում է նրան անցնել Խնուս և զբաղվել թուրքական յաթաղանից խույս տված և բախտի քմահաճությին մատնված հայ բնակչության հարցերով: Դեռևս Խնուսում եղած ժամանակ Ռուբենը մտախոզված էր հայ գաղթականության տեղավորման հարցով: Հայաստանում ահագին գաղթականություն էր հավաքվել: Մակայն երկիրը փոքր էր, տնտեսապես քայքայված և ամենագլխավորը՝ Երևանի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում լավագույն հողերի վրա նստած էին թուրքերն ու թաթարները, մինչդեռ հարյուր հազարավոր հայեր անտուն, անօթևան էին դարձել և ենթարկվում էին ամեն տեսակ զրկանքների: Հայոց ազգային համախորհրդակցության աշխատանքներին մասնակցելու համար Թիֆլիս մեկնելուց առաջ Ռուբենը Խնուսում իր զինակիցներին (Մասունցի Մուշեղ, Հ. Ամատունի և ուրիշներ) բացատրում է հայությանը Հայաստանում տեղավորելու ծրագիրը: Նա ցույց է տալիս իր կողմից գծված մի քարտեզ, որի վրա նշված էին այն բոլոր վայրերը, ու պետք է տեղավորվեին Արևմտյան Հայաստանի շրջաններից եկած գաղթականները:

Ռուբենի Թիֆլիս մեկնելուց հետո նրա հրահանգով իր զինակիցները պետք է անցնեին Երևան և Տարոնի ժողովրդին Ալազյազի շրջանում տեղավորելու միջոցներ ձեռնարկեին:

Ռուսական ընդհանուր մահանջի հետ Խնուսից մահանջում է 60-70000 մարդ՝ մեծ մասամբ տարոնցիներ: Նահանջի ճանապարհին թուրքերը և քեդերը արգելքներ են հարուցում և կռիվների տեղիք տալիս, որոնց ընթացքում վերականգնվում է սևսուցիների գոմղը, (ղեկավարներից էին Մուշեղը, Զոլմ, Մորուք Կարոն, Փեթարցի Մանուկը, Կարո Մասունին և ուրիշներ)²: Այդ օրերին Անդրանիկը, տեսակցելով Մուշեղին և Փեթարցի Մանուկին, թերահավատորեն է մայում նրանց բռնած գործին՝ պատճառաբանելով, որ Ալազյազի շրջանում գաղթականներ բնակեցնելու համար պետք է գրավել Թալինի բերդը, ինչը այդ պահի դրությամբ անկարելի է համարում: Մուշեղը պատասխանում է, որ Ռուբենից համապատասխան նախագծով հարձակման հրաման են ստացել և պետք է այն իրականացնեն: Ռուբենը Թալինի բերդի վրա հարձակման մածագիծը կազմելիս հաշվի էր առել բոլոր մանրամասնությունները:

Ինչևէ, սասունցիների գոմղը՝ մոտ 500 հոգի, նախապատրաստվելով, մախ գրավում է Ալազյազի մի քանի գյուղեր, ապա՝ պաշարում Թալինի բերդը: Վերջինս ռազմական բացառիկ նշանակություն ուներ Հայաստանի համար: Այն ոչ միայն «փշխում» էր Էջմիածնի և Աշտարակի վրա, այլև տևական սպառնալիք էր Երևանի համար: Սասունցիները բերդը գրավելու համար իրենց ուժերը բաժանում են երեք թևի: Հյուսիսից, հարավից և կենտրոնից միաժամանակյա հարձակումով կարողանում են ճեղքել թուրքերի պաշտպանությունը և ներխուժել բերդի դռներից ներս: Թուրքերը փախուստի են դիմում՝ սասունցիներին թողնելով մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք, ամասուններ և այլն: Հետագայում, Մարդարապատի և Բաշ-Ապարանի կռիվների ժամանակ ավելի պարզ երևաց Թալինի բերդի գրավման բացառիկ նշանակությունը:

Ռուբենի մշակած ծրագրով հնարավոր է դառնում շատ կարճ ժամանակամիջոցում Ալազյազի շրջանի լքված բնակավայրերում մոտ 70000 գաղթականների տեղավորել:

Հայաստանը հայ գաղթականներով վերաբնակեցնելու իր ծրագիրը Ռուբենը շարունակեց իրականացնել Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո ևս:

1918թ. օգոստոսին Ռուբենին հանդիպելու համար Ալազյազից Երևան են գալիս նրա հին մարտական ընկերները՝ Փեթարցի Մանուկը, Զոլմ, Մորուք Կարոն, Մուշեղը, և նորից խորհրդակցում գաղթականների տեղավորման ծրագրերի շուրջ: Ռուբենը հանգամանորեն քննադատում է այն ամենը, ինչ խոսել էր Խնուսում ավելի քան մեկ տարի առաջ: Այդ մասին Սասունցի Մուշեղը պատմում է. «Ռուբեն այդ օր մեր առջև դրա

գործունեության ամբողջ ծրագիր մը ավելի լայնն ու ընդարձակը՝ ինչ որ պարզած էր Խնուսի մէջ: Մեղանին վրայ փռած էր իր նշանաւոր քարտեսը, որու վրայ յետին մանրամասնութեամբ նշանակուած էին Հայաստանի գիւղերն ու քաղաքները՝ իրենց ունեցած բնակչութեան տեսակներովն ու այլազանութեամբը»³:

Բացատրություններ տալով Հայաստանի վիճակի և իր ծրագրերի մասին՝ Ռուբենը Հայաստանը համեմատում է տխուր և ապրելու հնարավորություններից զրկված մի մանուկի հետ: Մակայն նա հույս է հայտնում, որ կառավարությունը շուտով կկարողանա սովի և համաճարակի դեմն առնել: Այս գործում նա էական է համարում հայ ժողովրդի տոկոսությունը. «Մեր ժողովուրդն ալ սակաւապետ է եւ կրնայ քար ծամել, քարէն հաց հանել, ինչ որ մտահոգիչ է ապագայի համար, ատիկա Հայաստանի բնակչութեան ներկայ դիմագիծն է, արուեստական կերպով ստեղծուած»⁴: Անդրադառնալով իր ծրագրերին՝ Ռուբենը քարտեզի վրա ցույց է տալիս այն շրջանները, որտեղ հաստատվել էին հայ գյուղացիության ձեռքից լավագույն հողերը բռնագրաված թուրքերն ու թաթարները: Նրա համոզմամբ գոյատևման անհրաժեշտ նախապայման էր այդ անարդարության սրբազրումը: «Հայուն երկիրը, հայուն հողը պետք էր իր ժողովրդի զաւակներուն սեփականութիւնը դառնար, զաղթականութիւնը պետք էր տեղաւորուէր ամենց վրայ, որպէսզի իրաւունք ունենայինք ըսելու, որ երկիր ունինք ու անելի վստահութեամբ նայելու ապագային վրայ», -շարունակում է նա⁵:

Ռուբենի մտտ հավաքված խմբապետները լուռ լսում նրա բացատրությունները և սպասում էին գործնական հրահանգների: Հասկանալով նրանց միտքը, Ռուբենը քարտեզի վրա ցույց է տալիս Շղմի ձորի, Միլիտերեի, Գիւնեքենդի և Բոյուք Վեդիի ընդարձակ շրջանները: Նա խորհուրդ է տալիս, որ ամեն ինչ առանց աղմուկի կատարվի, առանց կառավարության մասնակցության: Խմբապետները հաշվետու պիտի լինեին միայն իրեն և իր միջոցով՝ կուսակցությանը: Խստիվ պատվիրում է ապահովել զաղտնապահությունը: Նա այս պարագան ընդգծում էր ոչ միայն արտաքին թշնամիներին զգոնության չբեչելու, այլև նոր բացվող խորհրդարանի ու կառավարության որոշ «խոսքի սիրահարների» խոսելու նյութ չտալու համար⁶: Միջոցառման մասին չպիտի իմանային նաև կուսակցական շրջանակները, որոնց մեծ մասի ընկերվարական մտածելակերպն ու հոգեբանությունը անհնարին պիտի դարձներ նման գործողության իրականացումը Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում:

Ռուբենն իր խմբապետներին զգուշացնում է, որ իրենց կատարած գործի համար պատասխանատու են նաև կուսակցության առաջ: Ծրագիրը նա հղացել էր՝ խորհրդակցելով միայն Արամ Մանուկյանի հետ,

ծածուկ պահելով այն կուսակցական դեկավար շրջանակներից⁷: Օրինակ՝ երբ սասունցի խմբապետները այս նպատակով փամփուշտ էին տեղափոխում և քանաքեռում տեղակայված պետական զորքը արգելք է հանդիսանում, դրությունը փրկում է Արամ Մանուկյանի կողմից ստորագրված արտոնագրի առկայությունը⁸:

Խմբապետ Մուշեղը պատմում է, որ իրենց առաջին գործը լինում է «մաքրել Դարավագեագի շրջանը եւ մաս մը ժողովուրդ տեղաւորել այնտեղ»⁹: Դրանից հետո անցնում են ծրագրավորված մեծ գործողություններին: Դղնի ձորի գործողությունը տևում է 5 օր: Ազատագրված բնակավայրերում անմիջապես տեղավորվում են գաղթականները: «Յարձակումներէն եւ յաջողութիւններէ ետք, ժողովուրդը կը հոսեր գիւղերէն ներս, տէր դառնալու համար ոչ միայն իր հողերուն, այլ իր պապենական գոյքերուն: Մեծ մասամբ այդ գոյքերը հայկական դրոշմ ունէին, արձանագրութիւններ, խաչեր եւ այլն»¹⁰:

Դղնի ձորի բնակեցումից հետո Ռուբենն անմիջապես հրահանգում է անցնել Միլիտերին: Այս շրջանն ավելի ընդարձակ էր, քշնամին՝ ավելի ուժեղ և ամուր: Ընդ որում նրա ազատագրումը կարևոր էր ոչ միայն գաղթականներին տեղավորելու ստումով, այլև այն պատճառով, որ գտնվում էր մայրաքաղաք Երևանի թիկունքում և տևական վտանգ կարող էր սպառնալ Հայաստանի անկախությանը: Տեղանքի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո, չնայած բուռն դիմադրությանը, սասունցի խմբապետներին կարճ ժամանակամիջոցում հաջողվում է ազատագրել նաև Միլիտերին: Ռուբենը, որ վայրկյանը վայրկյանին հետևում էր գործողություններին, շտապում է ժողովրդին տեղավորել ազատագրված բնակավայրերում: Դղնի ձորի և Միլիտերի գործողությունների ընթացքում հայկական կողմը տալիս է ընդամենը 25 զոհ: Ռուբենն այնուհետև խմբապետներին հրահանգում է անցնել Չիմենքենդի և Բոյուք Վեդիի շրջանները: Սակայն, ի տարբերություն նախորդ շրջանների, այստեղ պետք էր ավելի զգույշ լինել և չշտապել: Թշնամու զբաղեցրած տարածքը բավականին ընդարձակ էր, լուրջ դժվարություններ կարող էր հարուցել նրա աշխարհագրական դիրքը: Բացի այդ այս երկու շրջաններում մեծ թվով թուրքական կանոնավոր զորքեր կային՝ թնդանոթներով և զնդացիրներով, որոնք ծպտված մնում էին բազմաթիվ գյուղերում¹¹:

Թշնամու մասին այս տեղեկություններն իմանալով հանդերձ Ռուբենն ու իր զինակիցները չէին վարանում: Սակայն այս անգամ դեպքերը այլ հումով են զարգանում, Ադրբեջանի բողոքի հիման վրա Երևան է գալիս մի քննիչ հանձնախումբ՝ Անդրկովկասում Անտանտի հանձնակատար զնդապետ Հասկելի գլխավորությամբ¹²: Զննիչ հանձնախումբը պետք է ստուգումներ կատարեր արդեն հայերով վերաբնակեցված տարածքներում: Ռուբենի բացատրությունները լսելուց հետո, խմբապետներ

րը պատրաստվում են հերքելու մեղադրանքները: «Մեզի կը մնար միջոցներ ձեռք առնել ու փաստել, որ ամտելի է կատարուած բողոքը, ոչ մէկ ատեն ճղմի ձորը, Սիլիտերէն, Բաշգետնին, Ալագետազը, Դարալագետազը թրքական չեն եղած: Վկայ էին այս իրողութեան հայկական գերեզմանոցներն ու սրբավայրերը, տնական կահկարասիներն ու ժողովուրդին դիմագիծը», - պատմում է խմբապետ Մուշեղ Ավետիսյանը¹³:

Խմբապետներից Զուրն և Մորուք Կարոն, իբրև առանձին շրջանների ընդհանուր պետեր, գոհացուցիչ և տրամաբանական պատասխաններ են տալիս ստուգողներին, նշելով, որ «հայերը դարերէ ի վեր տէրն էին այդ գիւղերուն, թուրքեր, թաթարներ անշուշտ եղած էին: Սակայն անոնք քոչուրներ էին, որոնք Ատրպէյճանէն կու գան եւ աշնան մեկնին իրենց տեղերը: Բախումներ եղած էին, պէտք չէր ուրանալ, սակայն պատերազմի այդ տարիներուն որտեղ կոխ չէր պատահած»¹⁴:

Զննիչ հանձնախումբը Երևանից մեկնում է Թիֆլիս այն համոզմունքով, որ աղբրեջանցիների ամբաստանությունները առնվազն չափազանցված են: Օգոստոսի 22-ին Երևանից հեռանալուց առաջ Հասկելը խոստանում է դեպքերի պատճառների մասին (շրջափակում, անհնազանդություն կառավարությանը) զեկուցել Փարիզի Վեհաժողովին և օգնություն խնդրել Հայաստանի համար: Սակայն, երբ նա Թիֆլիսից անցնում է Բաքու, այնտեղ օգոստոսի 29-ին Աղբրեջանի կառավարության հետ պայմանագիր է ստորագրում, որի համաձայն Շարուր-Դարալագետազի և Նախիջևանի գավառներում պիտի հաստատվի «չեզոք գոտի», որի կառավարությունը պիտի հանձնվի զննապետ Հասկելի նշանակած ընդհանուր նահանգապետին¹⁵: Հայաստանի Խորհրդարանը այս հարցը քննելուց հետո Թիֆլիս է ուղարկում Ռուբենին և Ա. Խատիսյանին¹⁶: Նրանք բացատրություն են տալիս Հասկելին, որի արդյունքում Հասկելը չեղյալ է հայտարարում Աղբրեջանցիների հետ կնքած պայմանագրի որոշ կետեր: Բայց այս անգամ էլ Աղբրեջանն է մերժում ընդունել այդ համաձայնությունը:

Զննիչ հանձնախմբի միջամտությունից հետո մի պահ ստեղծվում է համեմատաբար խաղաղ շրջան, սակայն Ռուբենը Կարսի դաշնակցական մարմինների և զինվորականների խնդրանքով ստիպված է լինում զսպելու նաև Ալեքսանդրապոլի և Կարսի միջև ընկած Արգինայից մինչև Զաքյուղար (Զարիշատ գավառ) տարածվող ըմբոստ թրջությանը: Այստեղի թուրքերի թիվը համեմատաբար այնքան էլ մեծ չէր, սակայն նրանք իրենց զբաղեցրած դիրքով խանգարում էին հանրապետության բնականոն կյանքի ընթացքը, իրենց ձեռքն էին վերցրել Ախուրյան գետի վրա գտնվող Արգինայի կամուրջը, որով անհնարին էր դառնում Կարսից Ալեքսանդրապոլ և հակառակ ուղղությամբ ճամփորդելը, իսկ երկաթուղին աշխատում էր միայն զրահապատի ուղեկցությամբ: Այս շրջանը

հնազանդեցնելու ծրագիրը մշակելուց հետո Ռուբենն անցնում է հատուկ գործողությունների: Մեծ դեր է խաղում զրահապատ գնացքը: Գործողությունների արդյունքում հնարավոր է լինում վերջնականապես թե Ձառիշատ գավառը, թե Արգինայի կամուրջը ազատել թուրքերից:

Այս դեպքերից հետո Ռուբենն իր զինակիցներին կրկին հավաքում է իր քնակարանում: Նրանք նորից ուսումնասիրում են այն քարտեզը¹⁷, որտեղ առանձին նշված էին արդեն ազատագրված շրջանները և դեռ չազատագրված Չիմենքենդը, Չանգիքասարը և Բոյուք Վեդին: Այստեղ որոշվում է ազատագրել նաև Չանգիքասարը:

Չանգիքասարը մայրաքաղաք Երևանի համար շատ կարևոր դիրքում ուներ և թուրքական ավազակախմբերի իսկական որջ էր: Այստեղի կռիվներն անցնում են սպասվածից թե՛ մթնոլորտում: Սակայն հայերին հաջողվում է 5 օրում, տալով ընդամենը 15 զոհ, լուծել իրենց ամբողջական խնդիրը: Թուրքերը նահանջում են Իգդիրի ուղղությամբ: Չանգիքասարի ավելի քան 20 գյուղեր ևս վերաբնակեցվում են հայ գաղթականներով:

Չիմենքենդի և Բոյուք Վեդիի ազատագրումը հետագայում Ռուբենն իրականացնում է ռազմական և ներքին գործոց նախաքար եղած ժամանակ:

Ռուբենի հղացմամբ կատարված այս գործողությունները ինչպես և սպասելի էր, աղմուկ են առաջացնում ցավոք, նաև Երևանում: «Երևանի մեջ իրարանցում ձգած էին կարգ մը մարդիկ...», - վերհիշում է խմբապետ Մուշեղը¹⁸: Աղմուկ քարձացնողները ոչ միայն այն կուսակցություններն էին (հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներ, հայ սոցիալ-դեմոկրատներ), որոնք Հ.Յ.Դաշնակցության որդեգրած քաղաքականության հանդեպ շատ հարցերում ընդդիմադիր կեցվածք ունեին, այլև Հ.Յ.Դ. շարքերում գտնվողները¹⁹: «Սոցիալիզմի անունով ճառող այդ մարդիկը չէին ուզեր ըմբռնել, որը հայրենիք ունենալու համար անհրաժեշտ էր ժողովուրդ», իսկ այդ ժողովուրդն ունենալու համար պետք էր փրկել գաղթականներին, նրանց վերաբնակեցնելով պատմականորեն հայկական տարածքներում:

Հարկ ենք համարում նշել, որ գաղթականների վերաբնակեցման հարցում Արամ Մանուկյանը Ռուբենի համար ամենամեծ արժեք ներկայացնող գաղափարակիցն էր: Թե՛ կուսակցական, թե՛ ոչ կուսակցական շարքերից տեղացող մեղադրանքներն ու դատապարտությունները Ռուբենը տանում էր գործը հաջողությամբ վերջացնողին հատուկ ժպիտով: «Քարկոժէք, որքան ուզում եք, ժողովուրդն ինձ հետ է, դուք էլ ինձ հետ կը լինէք, եթէ ոչ այսօր, անպայման վաղը», կարծես այդ էր նրա ժպիտի իմաստը²⁰:

1918թ. Ռուբենի ղեկավարմամբ իրականացրած այս ոչ դյուրին գործողությունը ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցավ: Միայն այդ ծրագրի իրականացումից հետո վերացավ մեծ չափով Երևանի վրա կախված սպառնալիքը: Ռուբենի ձեռնարկումների շնորհիվ էր, որ փետրվարյան ապստամբությունից հետո կարելի եղավ Ջանգեզուր անցնել:

Ռուբենի վարած քաղաքականությունը գնահատելիս պետք է նկատի ունենանք, որ նրա գործողությունների արդյունքում բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր տրամադրվեցին հարյուր հազարավոր զաղթական ժողովրդին, որ կանգնած էր բնաջնջման եզրին:

Ռուբենի կողմից իրականացրած ծրագիրը արժևորվում է մեկ այլ փաստով ևս. Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում հարևան Ադրբեջանը ուներ մի ծրագիր, որով տարածքային պահանջներ էր ներկայացնում Հայաստանին, որի փայլուն ապացույց են 1920թ. Երևանում հրատարակված փաստաթղթերը²²: Այս փաստաթղթերը հիշատակվում են նաև Ռուբենի հուշերում²³: Նրանցում արտացոլված է Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչների և Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի միջև հեռագրային կապի բովանդակությունը: Այստեղ հստակ երևում է Ադրբեջանի կողմից Հայաստանը քայքայելու ձգտումը: Եվ պարզապես անհրաժեշտ է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի այն կարծիքը, թե Հայաստանի մահմեդականները անգնեն և խաղաղ են եղել²³: Կարծում ենք, որ Մյասնիկյանը ավելի շատ նպատակ է ունեցել պարսավելու դաշնակցականների գործունեությունը:

Ադրբեջանի հավակնած տարածքների մեջ, Ղարաբաղից, Նախիջևանից և Ջանգեզուրից բացի, մտնում էին նաև Ջանգիբասարը, Վեդիբասարը, Դարալագյազը, Մուրմալում, Կողբը: Այս մի քանի շրջանները հետագայում չհայտնվեցին Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում, որովհետև արդեն հայաբնակ էին²⁴: Ռուբենի գործադրած ջանքերի շնորհիվ, որոնք շարունակվեցին նաև 1920թ., հնարավոր եղավ կործանիչ հարված հասցնել Արարատյան դաշտավայրում և հարակից շրջաններում քսանից ավելի «ինքնորոշված» մանր ու խոշոր թուրք-թաթարական իշխանություններին, որոնք ընթացող ժամանակում պետության դեմ, Հայաստանից «առանձնանալու» նկրտումներ էին հանդես բերում:

Ապստամբ շրջանների հնազանդեցումը բխում էր նաև քանդված տնտեսությունը վերականգնելու անհրաժեշտությունից: Մտեղծված իրավիճակը թույլ չէր տալիս զբաղվել ոչ մորմալ երկրագործությամբ, ոչ էլ առևտրով: Իսկ փախստական դարձած ժողովուրդը տառապում էր անգործությունից, մինչդեռ Հայաստանի շատ հողեր թուրք-թաթարների ապստամբ կեցվածքի պատճառով անմշակ էին մնացել: Ոչ միայն պետությունը պետք է տնտեսապես տուժեր, այլև պետական մեծ ուժեր (ռու-

տիկանություն, զորք) պետք է տրամադրվեին հայկական շրջանները հարձակումներից պաշտպանելու համար:

Հետագայում Ռուբենի գաղափարը ավելի բյուրեղացավ ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում, որի ընդունած երկրի ներքին քաղաքականությամբ վերաբերող բանաձևի համաձայն պետք էր «ամենակտրուկ միջոցներով արմատախիլ անել ամեն հակայեղափոխական ու հակապետական շարժում, որ կողմից էլ որ դա կազմակերպուած լինի եւ ինչ ոյժերի վրայ էլ որ դա յեմուի»²⁵: Այս տեսության հիմնավորողը եղավ Ռուբենը: Ընդհանուր ժողովից հետո երկրում տիրող հանգամանքներն այնպիսին էին, որ պետական և կուսակցական գործիչները, որոնք նախկինում այս հարցում հակառակ էին Ռուբենին, ընդունեցին նրա տեսակետը:

STEPANYAN KHATCHATUR

**THE ROLE OF ROUBEN TER-MINASYAN IN STIFLING OF
TURKISH-TATAR REBELLIONS AND IN RESETTLEMENT OF
ARMENIAN REFUGEES IN 1917-1918**

(Summary)

After withdrawal of Russian troops the number of Armenian refugees from Western Armenia increased. However it was hard to find a settlement in Eastern Armenia, because some important roads and settlements were under control of Turkish population. R.Ter-Minasyan undertook the solution of the problem and with a special program successfully completed it. The Article examines that issue.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. 7, Երևան 1990, էջ 102:
2. Նույն տեղը, էջ 104:
3. Նույն տեղը, էջ 109:
4. Նույն տեղը:
5. Նույն տեղը, էջ 110:
6. Անդ:
7. Ա. Աստուածատրեան, Ռուբենը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1955թ., հունվար, էջ 85:
8. Ռուբեն, ճշվ. աշխ., հ. 7, էջ 111:
9. Նույն տեղը, էջ 112:
10. Անդ:
11. Նույն տեղը, էջ 113:
12. Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, 1999, էջ 78:
13. Ռուբեն, ճշվ. աշխ., հ. 7, էջ 114:
14. Անդ:

15. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1992, էջ 323, Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 78:
16. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, 2-րդ մաս, ք.128, հմմտ. «Բանքեր Հայաստանի արխիվների» ամսագիր, 1993թ.,թիվ 1-2, էջ 299:
17. Ռուբենի մահից հետո, վերհիշելով նրա քաղաքականությունը, Մալխասը պատմում է, թե ինչպես էր Ռուբենն ամեն մի շրջանը թուրքերից ազատագրելուց հետո քարտեզի վրա այն ներկում կապույտ մատիտով և անհամբեր սպասում, որ քարտեզը միագույն դառնա(տես Ա. Աստուածատրեան, Հայաստանի հայացումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1957թ., մայիս, էջ 33):
18. Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 115:
19. Ա. Աստուածատրեան, Ռուբենը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1955թ., հունվար, էջ 86:
20. Նույն տեղը:
21. «Հայաստանում Ադրբեջանի ծավալած քայքայիչ գործունեությունից», Երևան, 1920:
22. Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ.7, էջ 193-205:
23. Ա. Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1957, էջ 377:
24. Սուրմալուն և Կողոը Թուրքիային տրվեցին այլ հանգամանքների թելադրանքով:
25. «Քաղուածքներ Հ.Յ.Ղ. 9-րդ Ընդհ. Ժողովի որոշումներից», Երևան, 1920, էջ 8:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հին եվ Միջին դարեր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍՄԻԿ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻ ՇԱՐՔ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ԱՅԼ ՍԵՊԱԳԻՐ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.....3

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ
ԹԻՂԱԹՊԱԼԱՍՄԱՐ Ի-Ի Զ. Ա. 1112 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆԱԽԲԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ
ԵՐԹՈՒՂՈՒ ՃՇԳՐՏՄԱՆ ՇՈՒՐՁ10

ՍՈՎՍԻՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ
ՄՈՒԱՅՎԱԾ ՀՈՒՆԱԳԻՐ ՄԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ.....22

ՀԱԿՈՔՅԱՆ ԱՐՄԵՆ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ԷԹՆՈՍՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (Մի խմբի
ձևավորման օրինակով)26

ՄԻՋԱՅԵԼՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՏԱՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՈՒՐՁ
(VIII-XII դարեր)44

ՏԵՐ-ՏԱՃԱՏՅԱՆ ԻՐԻՆԱ
ՀԱՅ -ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐՆ ԸՍՏ ԴԻՈՆԻՍՈՍ
ԲԱՐ-ՍԱԼԻԲԻԻ.....53

ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ ՔՐԻՍՏԻՆԵ
ՍԵՃՅԱՆ ՇԱՀԵՐ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ, ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵՅՆԻ ԵՎ ԹԱՀՄԱՍՊ Ի-
Ի ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ.....61

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՌ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ 1990-1991 ԹԹ. ԻՐԱՔԱ -ՔՈՒՎԵՅՔՅԱՆ
ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՀԱՆԴԵՊ69

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԼԻԼԻԹ
ՊԱՂԵԱՏԻՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱՋՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ
ԼԻՔԱՆԱՆՈՒՄ (1958-1975թթ.)78

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԿԱՐԵՆ ՋՈՒՐԸ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՌԵՍՈՒՐՍ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ	89
ՂԱՐԻՔՉԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՈՂԴԻՉ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՄԻՐԻԱՅՈՒՄ	96
ՓԱՇԱՅԱՆ ԱՐԱՔՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ «ՈՒՍՍԱՅԻ» ԵՎ ԴՐԱՆ ԱՌՆՉԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐԻ ԸՈՒՐՋ	104
ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՐԻԱՅՈՒՄ: ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ԵՎ ԱԿՏԻՎԱՅՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ	113
ԻԱԿԱՆԴԱՐՅԱՆ ԳՈՀԱՐ 1953թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ «ԱՅԱՔՄ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՋ	120
ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ՌԵՋԱ ՇԱՀ ՓԱՀԼԱՎԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԸՐՋԱՆՈՒՄ	134
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳՈՀԱՐ ԲԱՀԱՅԻՆԵՐԻ ՏՈՍԱՐԸ, ՍՈՒՐԲ ՕՐԵՐԸ ԵՎ 19-ԴՊ ՕՐՎԱ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	148
ՅԱՋԸՃՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1919-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	158
ԲԱԴԴԱՍԱՐՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	170
ԴԵՍՈՅԱՆ ՀԱՅԿ ՄԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ՀԱԿԱ- ՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՋԼՄ-ՆԵՐՈՒՄ 1988-1990 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	181
ՂԱՋԱՐՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ 1963-1964 ԹԹ. ԿԻՊՐՈՍՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՋ	192

ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՒԲԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1917-1918 ԹԹ. ԹՈՒՐԶ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՆՇՄԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԺԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ.....	203
---	-----

CONTENTS

ANCIENT AND MIDDLE AGES

HMAYAKYAN HASMIK SOME HAYASEAN TOPONYMIC SUFFIXES IN OTHER CUNEIFORM TOPONYMS OF ARMENIAN HIGHLAND	3
SARGSYAN ARTAK ON THE CORRECTION OF THE CAMPAIGN ROUTE OF TIGLATPILESER I AGAINST NAIRI IN 1112 B.C.	10
MOVSISYAN ARTAK A FORGOTTEN GREEK-WRITTEN MONUMENT	22
HAKOBYAN ARSEN ABOUT THE ARMENIAN AND IRANIAN ETHNO-CULTURAL CONTRIBUTI- ONS IN THE EASTERN TRANSCAUCASUS (On example of the formation of a group)	26
MIKAYELYAN TIGRAN AROUND ESTABLISHMENT OF ARABS IN TOWNS OF ARMENIA (VIII-XII A.D.)	44
TER-TATCHATYAN IRENE ARMENIAN-SYRIAN PROBLEMS OF ANTAGONISM BY DIONYSIUS BAR- SALIBHI	53
KOSTIKYAN KRISTINE SAFAVID SULEYMAN, SULTAN HUSEYN SHAHS' EDICTS OF YEREVAN MATENADARAN	61

MODERN HISTORY

GEVORGIAN GOR THE EGYPTIAN ATTITUDE DURING THE IRAQI-KUWAITIAN CONFLICT (1990-1991)	69
---	----

HARUTUNYAN LILIT THE PALESTINIAN MILITARY AND POLITICAL STRUCTURES IN LEBANON (1958-1975)	78
HARUTYUNYAN KAREN WATER - THE MOST IMPORTANT RESOURCE IN THE MIDDLE EAST	89
GHARIBJANYAN GEVORG THE CORRECTION MOVEMENT AND FORMATION OF THE NATIONAL PROGRESSIVE FRONT IN SYRIA	96
PASHAYAN ARAKS SOME REMARKS ON UMMAH AND RELATED QUESTIONS	104
MANUKYAN SUREN RADICAL ISLAMISM IN SYRIA	113
ISKANDARYAN GOHAR ON THE OPERATION "AJAX" AUGUST, 1953, IN IRAN.....	120
STEPANYAN LUSINE EDUCATIONAL REFORMS DURING THE REIGN OF REZA SHAH PAHLAVI	134
VARDANYAN GOHAR THE BAHAI'S CALENDAR, HOLY DAYS AND NINETEEN DAY FEAST	148
YAZCHYAN GEVORG THE ARMENIAN-KURDISH RELATIONS IN THE KARS PROVINCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN 1919-1920	158
BAGHDASARYAN SUREN FACTOR OF NATIONAL IDENTITY IN MODERN TURKISH POLITICS	170
DEMOYAN HAYK THE LEGACY OF COLD WAR AND THE REPRESENTATION OF KARABAKH CONFLICT IN THE WESTERN MASS-MEDIA IN 1988-1990	181
KAZARYAN ARTUR CYPRUS CRISIS IN 1963-64 YEARS	192
STEPANYAN KHATCHATUR THE ROLE OF ROUBEN TER-MINASYAN IN STIFLING OF TURKISH-TATAR REBELLIONS AND IN RESETTLEMENT OF ARMENIAN REFUGEES IN 1917- 1918	203

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ**

Հոդվածների ժողովածու

**БЛИЖНИЙ ВОСТОК
ИСТОРИЯ, ПОЛИТИКА, КУЛЬТУРА**
Сборник статей

Գեղ. խմբագիր՝ Ա. Ա. Բաղդասարյան
Համակարգչ. ձևավորող՝ Գ. Ա. Հարությունյան

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափեր՝ 60x84/16:
Ծավալը՝ 13.5 տպ. մամ., 10.48 հրատ. մամ., 12.56 պսոյմ. մամ.:
Տպաքանակը՝ 200: Գինը՝ պայմանագրային:

Տպագրված է «Ձանգակ-97» հրատարակչության տպարանում:
375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8, հեռ. 54-80-32, 54-05-17,
ֆաքս՝ 54-06-07, էլ. փոստ՝ zangak@arminfo.com: